

AKADEEMIA

14. AASTAKÄIK

2002

NUMBER 7

Eesti Vabariigi Kaitseliit 1918–1920	Jarkko Kemppi
Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne	Mait Raun
Eesti Vabariigi järjepidevus 1940–1992	Rein Marandi
Theognise <i>Corpus Theognideum</i>	Martin Suuroja
Katarid	Malcolm Lambert
Miks ma kristlane ei ole	Bertrand Russell
Luulet	Andres Ehin
Kurtide viipekeelsest rahvapärимusest	Liina Paaes
Genoom	Matt Ridley

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalialia }
naturalia } Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora Mart Orav – mart.orav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – jaan.isotamm@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 423146, 423050

Fax: 423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekülj: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2002

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78. Trükiarv 2300

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

14. AASTAKÄIK 2002 NUMBER 7 (160)

Eesti Vabariigi Kaitseliit 1918–1920	
<i>Jarkko Kemppi</i>	1355
<i>Tõlkinud Katrin Raid</i>	
Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne: Dokumenteeritud tagasivaade. II*	
<i>Mait Raun</i>	1366
Eesti Vabariigi järjepidevusest 1940–1992	
<i>Rein Marandi</i>	1392
Väärtused Theognise luulekogumikus <i>Corpus Theognideum</i>	
<i>Martin Suuroja</i>	1398
Katarid. I	
<i>Malcolm Lambert</i>	1416
<i>Tõlkinud Riita-Ilona Märka</i>	
Miks ma kristlane ei ole	
<i>Bertrand Russell</i>	1436
<i>Tõlkinud Andres Tarand</i>	
Luulet	
<i>Andres Ehin</i>	1457
Kuulja leide kurtide viipekeelsest rahvapärимusest*	
<i>Liina Paales</i>	1462

<i>Arvustus: Üksnes ajakirjandustehnilistest võtetest ei piisa. Tiit Hennoste. Uudise käsiraamat. Kuidas otsida, kirjutada, toimetada ja serverida ajaleheuudist. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. 356 lk.</i>	<i>Raivo Palmaru</i>	1500
Usust Eestis. Raigo Liiman. <i>Usklikkus muutuvast Eesti ühiskonnas</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, 175 lk.	<i>Lea Altmurme</i>	1506
Robert H. March. <i>Füüsika võlu</i> . Tlk Henn Käämbre. Tartu: Ilmamaa, 2000, 358 lk.	<i>Piret Kuusk</i>	1510
<i>Väitlus: Tähelepanekuid seoses vastuväitlusega. Lauri Vahre. Tõediskursus ja tõetusediskursus. — Akadeemia, 2002, nr 2, lk 398–407.</i>	<i>Rein Ruutsoo</i>	1518
Abstracts	1535
Genoom: Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis. IV	<i>Matt Ridley</i>	1543
	<i>Tõlkinud Kalle Hein</i>	

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 1397, 1415, 1435, 1461, 1499: Kaljo Põllu illustratsioonid.

*Tärniga märgitud artiklid on eelretsenseeritud.

EESTI VABARIIGI KAITSELIIT

1918–1920

Jarkko Kemppi

Tõlkinud Katrin Raid

OMAKAITSE PERIOOD

Eesti kaitsesalkade süünd oli osaliselt Eesti rahvusliku ärkamise ja iseseisvuspüüdluste tagajärg. Tähtis osa Eesti vabatahtliku kaitseliikumise tekkes oli ka Esimese maailmasõja lõpuperioodil Baltikumi aladel.

Eesti Kaitseliit loodi 1918. a novembris. Uus organisatsioon ei tekkinud aga mitte päris tühjalt kohalt, sest juba 1917. a septembris oli Johan Pitka teinud ettepaneku luua vabatahtlik relvastatud kaitseorganisatsioon Tallinnas avaliku korra hoidmiseks ja kodanike turvalisuse tagamiseks (*Kaitseliidu*. . . 1934: 8; *Eesti*. . . 1937: 47). Pitka koostatud põhikirja tutvustati 18. septembril 1917. a 76 organisatsiooni ja ettevõtte esindajaist koosnenud asutamiskoosolekule. Omakaitse asutamiskoosoleku protokoll ei ole säilinud, kuid koosolek oli üksmeelselt asutamissettepaneku poolt. Pealegi oli Eesti autonoomne valitsus protokoll juba ette heaks kiitnud. Asutamiskoosolekul valiti üheksaliikmeline tegevkomitee, kuhu kuulus neli eestlast, kaheksa venelast, kaks baltisakslast ja üks juut. Omakaitse eesmärgiks oli olla sõjaväele ja politseile abiks tänavatel patrullimisel. Peale selle kuulusid organisatsiooni tegevuse hulka mitmesugused sõjalist ettevalmistust toetavad

Tõlgitud sama pealkirja kandvast soomekeelsest käsikirjast.

kursused, näiteks laskeharjutused. Seega tegutses Tallinna Omakaitse selgelt kodukaitseüksusena. Määruste kohaselt said selle liikmeks üksnes korrektsed, rahulikud ja korda armastavad üle 17 aasta vanused eestlased (*Kaitseliidu...* 1934: 9–12). Säilinud nimekirjade andmeil kuulus suurim osa Omakaitse liikmetest keskklassi. 1917. a oktoobris oli Tallinna Omakaitstes umbes 2500–3000 liiget. Ülejäänud omakaitselased olid suuremalt jaolt üliõpilased, ametnikud, insenerid ja majaomanikud (ERA, f 802, n 1, s 1, l 24–28). Peale Tallinna loodi 1917. aastal kodukaitse-salku ka mujal Eestis. Õigupoolest ei olnud Tallinna Omakaitse esimene kodukaitseväeosa Eestis, kuid ta oli neist kõige enam organiseerunud ja koordineerituima juhtimisega.

Probleemiks olid bolševikud, kes olid kuulutanud Tallinna Omakaitse kontrevolutsiooniliseks organisatsiooniks, neile oli see eriliseks pinnuks silmas. Kodukaitsealikes kardeti, et bolševikud teevad varem või hiljem organisatsioonile lõpu. Seda punased loomulikult ka püüdsid. Tallinnas, kus bolševike positsioon oli kõige tugevam, üritasid nad igati häirida Omakaitse tegevust, näiteks takistades kaitsesalkade öiseid patrullimisi. Lõplikult otsustavaks sai öö vastu 12. novembril 1917, kui bolševikud tungisid Omakaitse Tallinna kontorisse ja konfiskeerisid kõik sealt leitud relvad, dokumendid ja raha. Punakaartlased tegid relvituks kõik tänaval olnud patrullid. Omakaitse kontor suleti ja ametlikult oli organisatsiooni tegevus seega lõppenud. Tegevust jätkati illegaalselt ja allesjäänud relvad peideti mitmele poole Tallinna (Pitka 1921: 20; Truuvere 1938: 665).

Enamlaste võim ei kestnud kaua, sest 1918. a veebruaris jätkas Saksamaa oma edasiliikumist Nõukogude Venemaale. Veebruaris 1918 vallutasid Saksa väed ka Eesti. Saksamaa pealetung ja bolševike taganemine tekitasid olukorra, milles eestlased kuulutasid 24. veebruaril 1918 Eesti iseseisvaks vabariigiks. Sakslased ei tunnistanud Eesti iseseisvusmanifesti ja Eestis algas ligikaudu üheksa kuud kestnud ränk okupatsiooniaeg (Siilivask 1998: 128–134).

Korralvalve eest vastutasid Saksa sõjaväelased, hiljem formeerisid okupandid ka oma politseijõud. Okupatsiooniaja alguses lasksid sakslased mõningatel kohalikel kodukaitseväeosadel üsna vabalt tegutseda avaliku korra hoidmisel oma politseinike abi-

listena. Vähehaaval hakkasid okupandid Omakaitse iseseisvat tegevust pidurdama ja nõudsid organisatsiooni täielikku laialiajamist (ERA, f 496, n 4, s 482, l 53). 1918. a suvel peeti Tallinnas Omakaitse riiklik üldkoosolek, kus kinnitati organisatsiooni ametlikuks nimeks *Bürgerwehr*. Okupatsiooni alguses lubati organisatsioonil tegutseda vaid Tallinnas, hoolimata paljude eestlaste nõudmisest saada *Bürgerwehr* igasse maakonda. Sakslased lükkasid selle mõtte tagasi poliitilistel põhjustel. Maakondadesse hakati kodukaitseoskuse organisatsioonid looma alles 1918. a suvel. *Bürgerwehr*'i esimeseks juhiks valiti Tallinnas väljaantava saksakeelse ajalehe toimetaja Eugen Wilde. Johan Pitka sai Wilde abiks.

Paljud eestlased püüdsid luua omi, sakslaste poolt keelustatud riigikaitseüksusi ja jätkata sel kombel algse Omakaitse tegevust illegaalselt. Näiteks keeldusid mitmed eesti ohvitserid astumast sakslaste juhitud kodukaitseoskuse ning tegutsesid hoopis vastavas põrandaaluses organisatsioonis (Alver 1926: 79; Uustalu 1952: 164). Illegaalsete kodukaitseorganisatsioonide perioodist ei ole kuigi palju kirjalikke teateid, sest vahelejäämise hirmus vahetati informatsiooni suuliselt.

KAITSELIIDU ALGUSAEG

Saksamaa revolutsioon ja sakslaste alistumine *Entente*'ile 1918. a novembris avaldasid Eestile otsustavat mõju. Saksa okupatsiooniväed laskisid Eesti Ajutisel Valitsusel, mida ajutiselt juhtis Jaan Poska, taas organiseeruda 11. novembril. Juba 13. novembril võtsid Eesti Ajutise Valitsuse esindajad Saksa esindajatelt üle võimu Põhja-Eestis, lõplik võimuvahetus leidis aset Riias 19. novembril, mil sakslased loobusid ametlikult oma võimust Eestis (Zetterberg 1977: 132).

Eesti Vabariigi Kaitseliidu ametlik sünnihetk oli 11. novembril 1918 ehk samal päeval, kui Saksamaa andis läänerindel alla. Sakslased hakkasid tagasi tõmbuma ka Baltimaadest. Kaitseliidu asutav koosolek peeti Johan Pitka juhtimisel Tallinnas ajalehe *Tallinna Teataja* ruumides. Eesti Ajutine Valitsus oli juba oma esimesel istungil organisatsiooni loomise heaks kiitnud (Pajur 1999: 36; Pitka 1921: 37). See oli ka enesestmõistetav, sest Eesti Ajutise Valitsuse esimesi ülesandeid peale kohaliku valit-

semise reorganiseerimise, riigipiiri puutumatus kindlustamise ja riigi majandusliku olukorra parandamise oli ka riigisisese turvalisuse tagamine.

Miks ei jätkatud vahetult Omakaitse organisatsiooni tegevust, vaid rajati täiesti uus kaitseinstituatsioon? Kui võtta arvesse sakslaste juhitud *Bürgerwehr*'i ja teiselt poolt põrandaaluse Omakaitse rühmade tegevust, oleks töö otsene jätkamine olnud väga raske. Vastuolud neis kahes eri organisatsioonis tegutsenud inimeste vahel oleksid olnud liiga suured. Pealegi oleks endine *Bürgerwehr* vajanud tingimata uuendamist ja täielikku puhastamist baltisakslastest. Hoopis uue organisatsiooni asutamine oli märgatavalt lihtsam lahendus.

Eesti Kaitseliidu esimeseks ülemaks valiti Johan Pitka. Faktiliselt oli esimene ülem kindralmajor Pödder, sest Pitka saadeti juhtima soomusrongide ehitamist (ERA, f 495, n 12, s 698, l 20–22; Limberg 1980: 29, 38). Olgu mainitud, et Kaitseliidul oli vahemikus 1918–1920 neli ülemat: Johan Pitka, Ernst Pödder, Eduard Alver ja Johan Unt.

Kaitseliidu eesmärgiks oli laiendada kogu Eestit katvaks riiklikuks organisatsiooniks. Selle poole püriti samm-sammult, alates suurimatest asustatud keskustest kuni kõige väiksemate küladeni. Kogu maad hõlmav sisekaitsekorraldus eeldas tõhusat riikliku organiseerimist, mille tähtsamaid funktsioone peale organisatsiooni juhtimise oli ühenduse pidamine sõjaväe ja riigi kõrgeima juhtkonna vahel. Kaitseliidu riiklikku juhtkonda kuulusid peale organisatsiooni ülema ka peastaap ja juhatus. Tõhusat riikliku organiseerumist takistas eelkõige terav puudus peaaegu kogu varustusest. Eesti sõjaministeeriumil lihtsalt ei olnud ressursse relvade ostmiseks isegi parasjagu loodavale sõjaväele, rääkimata siis Kaitseliidust (ERA, f 509, n 1, s 342, l 56; Raud 1991: 130).

Esimesed Kaitseliidu üksused püüti komplekteerida tuletõrjajatest, endistest sõjaväelastest, eri koolide vanematest õpilastest ja poliitiliselt tasakaalukatest töölistest. Töörahva kaasamist Kaitseliitu peeti tähtsaks. Iga uus liige oli kohustatud andma kirjaliiku töotuse kuuletuda Kaitseliidu määrustele ning olema vajaduse korral valmis relvastatud tegevuseks (ERA, f 509, n 1, s 15).

Relvi läkski varsti vaja, sest vaid kaks päeva pärast Saksamaa allaandmist läänerindel, 13. novembril 1918 kuulutas Nõukogude Venemaa Brest-Litovski rahulepingu tühistatuks ja Punaarmee sai käsu tungida edasi läände. Tagajärjeks oli paratamatult sõda uute Balti riikide ja Nõukogude Venemaa vahel (Polvinen 1987: 75–76). Eesti Vabadussõda Nõukogude Venemaa vastu algas 1918. a novembri lõpul.

KAITSELIIDU ÜLESANDED JA NENDE TULEMUSED

Eespool juba mainitud riigisisene turvalisus on üsna lai mõiste, mis sisaldas Eesti Vabadussõja aegsetes oludes mitut eri ülesannet. Mis funktsioonid olid seega Kaitseliidul? Edasi võib küsida, kuidas sai Kaitseliit talle pandud ülesannetega hakkama.

Kaitseliidu nähtava töö, nimelt patrullimise võimalikult kiire käimapanek oli kogu Eesti sisemise turvalisuse huvides. Hoolimata politsei jõudude organiseerumisest 12. novembril 1918 oli politseisüsteem korralvalve tagamiseks veel liiga nõrk. Eriti Tallinnas oli pidevalt rahutusi (ERA, f 495, n 12, s 698, l 21–23; Tammemägi 1938: 689).

Kaitseliidu vastutusalasse kuulusid või määrati riigi või sõjaväe poolt mitmesugused ülesanded, mis oleksid normaalses tingimustes olnud tsiviil- või politseiametnike kanda. See tekitas pahameelt organisatsiooni kõrgeimas juhtkonnas. Kaitseliidu ülem ajavahemikus 1. IV–23. X 1919 Eduard Alver kirjutas hiljem, et Kaitseliit pidi Vabadussõja ajal täitma kõiki ülesandeid tsiviilsektoris ja osalema samal ajal ka sõjas (Alver 1926: 447). Kaitseliit võttis sõjapõnnistustest täie jõuga osa, muu hulgas rajades ja saates oma pataljone tegevvägedele abiks. Kaitseliidu pataljonid moodustati Vabadussõja alguses Tallinnas, Paines, Tartus, Viljandis ja Pärnus (Eesti. . . 1937: 84). Oli selge, et Kaitseliidu organisatsiooniline struktuur pandi talle antud paljude ülesannete tõttu proovile.

Üheks Kaitseliidu vastutusala tähtsamaks eriülesandeks sai maanteed ja raudteede valvamine. Sõjalisest seisukohast oli olulisem raudteevalve. Raudteed olid Eesti sõjaväele elutähtsad. Ilma soomusrongide kaitseta oleks sõjategevuse korraldamine ol-

nud väga raske. Võib lausa väita, et mõnes mõttes võideti Vabadussõda just tänu soomusrongidele, sest Tapa, Tartu ja Rakvere vallutamise operatsioonid õnnestusid suures osas soomusrongide abil (Krepp 1980: 28–30; Hinnom 1955: 113). Raudteesildade, -jaamade, ristmike ning veetornide valvamine oli oluline eelkõige soomusrongide takistamatu liikumise tagamiseks. Sabotaažioht oli pidev. 1919. a lõpul tõdeti, et raudteede valvamine on sõjaväe vaatepunktist Kaitseliidu tähtsaim ülesanne (ERA, f 2315, n 1, s 47, l 320). Raudteedel oli vahipidamiseks vaja tuhandeid mehi. Objektide valvamine oli jagatud nende strateegilise tähtsuse alusel kolme kategooriasse: tavaline, tugevdatud ja erivalve. Vahipidajate hulk olenes objektile antud klassifikatsioonist. Eesti oli raudteede valvamise järgi jagatud 13 raudteekaitsetsooniks, mis omakorda jagunesid väiksemateks alapiirkondadeks. Valvamisega seotud kulutused jagati võrdselt maakondade ja Kaitseliidu vahel (ERA, f 509, n 1, s 154, l 5, 31).

Kaitseliidu alluvusse kuulunud vangilaagrites pandi vangid toiduraha eest tööle, nagu oli määratud ühes käskkirjas: “Kavas on panna vangid tööle, nii et nad saaksid selle eest söönuks.” Vangide töölesundimist põhjendati ka sellega, et sõda nõudis kõigilt eestlastelt suuri pingutusi. Seega ei lastud ka vangidel laagrites olla tegevuseta (ERA, f 509, n 1, s 41, l 24). Vangilaagrite tegevuse erijooni oli see, et laagriülematel oli õigus laenata vange tööjõuks esmajärjekorras laagripiirkonnast väljaspool asunud taludesse. Eeskirjade järgi pidi vangi eest lisaks laenu rahale maksma 100 Eesti marka pandiks, mis tagastati, kui vang toodi laagrisse tagasi. Väljaspool laagrit töötanud vangide eest vastutasid täielikult põllumehed. Nad pidid isegi maksma vangidele neli marka päevaraha, kui tööpäev oli vähemalt 10 tundi. Pool palka tuli loovutada vangilaagri kassasse. See raha läks aga põhimõtteliselt vangide ülalpidamiskuludeks (ERA, f 2315, n 1, s 13).

Kaitseliitu kuulumine oli algusest peale idee järgi vabatahtlik. Alates 1918. a lõpust sai see aga siiski kohustuslikuks. Muudatuse olulisimad põhjused olid Vabadussõda ja sellest tingitud vajadus saada rindele üha enam mehi ning riigisiseseid rahutused. Kaitseliidu organisatsioon muudeti rohkem sõjaväe sarnaseks, sest juhtkonna silmis oli maad võtnud kaos. Lisaks lükkas riik Kaitseliidu vastutusele üha rohkem ülesandeid, mille täitmiseks ei piisanud

enam vabatahtlikest. Meestepuudust süvendas omakorda seegi, et enamik 11 000 "algkaitseliitlasest" astus vabatahtlikult sõjaväkke (ERA, f 504, n 1, s 169, l 107; *Eesti...* 1937: 181).

Uue kohustusliku liikmeks võtmise korra tõttu tuli teha organisatsioonisisi muudatusi. Kaitseliitlased jagati kahte kategooriasse. Esimesse klassi kuulusid peamiselt nooremad ehk 17–45-aastased mehed, kes ei olnud sõjaväes. Esimese kategooria mehed määrati täitma nõudlikumaid ülesandeid, suurem osa saadeti hoopis rindele. Seega võis neid võrdsustada ajateenijatega ja hiljem kuulusid nad tegelikult armee alluvusesse. Teise kategooria moodustasid 45–60-aastased mehed, kelle hooleks jäid vähem tähtsad ülesanded. Põdder oli määratlenud nende töökohustused järgmiselt: riigisisese korra hoidmine, riigi vara valvamine, röövimiste ja varguste takistamine ning tänavapatrullimine. Samal ajal pidid ka esimese kategooria mehed vastavaid ülesandeid täitma, juhul kui nad ei läinud rindeteenistusse. Esimese kategooria liikmed pidid regulaarselt osalema mitmesugustel töödel ja ettevalmistustel, vastasel juhul ei olnud neil õigust saada palka ega varustust. Määrused nägid ette, et meestele tuli anda iga päev 2–4 tundi sõjaväelist koolitust, peamiselt laske- ja rivi harjutusi (ERA, f 2315, n 1, s 47, l 46).

Kuidas sunduslik liikmeks võtt tegelikult käis? Kuidas värvati mehi Kaitseliitu? Sellega tegelesid maakonnastaapide alluvusse loodud komisjonid, mis valisid mehi ja ühtlasi jagasid nad eri kategooriatesse. Kõige tähtsam oli "vastuvõtmise ja registreerimise komisjoni". Sellesse viieliikmelisse komisjoni kuulusid peale Kaitseliidu esindaja veel kohaliku omavalitsuse esindaja, üks arst ja kaks tsiviilikut. Komisjon kontrollis rahvust, vanust, aadressi, töökohta ja isegi perekondlikku tausta. Pere suurus mõjutas tõenäoliselt seda, kas mees saadeti hiljem rindele või mitte. Komisjoni ülesandeks oli selgitada, kas isikul on riigivastaseid vaateid. Vastuvõtmise ja registreerimise komisjon otsustas võimalike teenistusest vabastamiste üle (ERA, f 504, n 1, s 168, l 1–6). Täieliku või ajutise Kaitseliidust vabastuse võis saada raske majandusliku olukorra tõttu. Vabastuse saanud mehed pidid andma kahe päeva jooksul lähimasse staapi ära oma relva, liikmekaardi ja ennekoike käesideme. Eeskirja täitmatajätmise korral tuli isik vastavalt

Põdderi määrusele anda sõjakohtu alla (ERA, f 504, n 1, s 196, l 36).

Liikmete sunniviisilise värbamise ja üldse kogu Kaitseliidu töö praktiline läbiviimine ei olnud kuigi kiire protsess. Alles alates 1919. a märtsi keskpaigast suudeti Kaitseliidu juhtkonna arvates muuta Kaitseliidu tegevus riiklikult organiseeritumaks ja ühtlasemaks. Selleks ajaks oli muu hulgas jõutud liikmed registreerida ja maakonnatoimkondade tegevus korralikult käima saada (ERA, f 509, n 1, s 342, l 56). Kaitseliidu liikmeskond oli sundvärbamise tõttu 1919. a suveks märgatavalt suurenenud. Juuni alguses oli Kaitseliidul umbes 100 000 liiget, kellest 32 000 olid "rivikõbulikud" (esimese kategooria mehed) ja keda sai vajadusel kasutada sõjaväe abijõuna. Liikmeskonna suurenemine avaldas paratamatult mõju Kaitseliidu juhtimisstruktuurile, muu hulgas oli vaja lisapersonali. 1920. a jaanuaris töötas Peastaabis 107 inimest. Kõige rohkem oli lisandunud sekretäre, käskjalgu ja kirjutajaid (ERA, f 496, n 12, s 656, l 46; f 504, n 1, s 2, l 1–3).

KAITSELIIDU ALLAKÄIK

Kaitseliidu surmaheitlus algas pärast Tartu rahu allakirjutamist. Rahulepingu jõustudes määras sõjaministeerium vastuvõtu- ja registreerimisjaoskonna likvideerimisele ja tühistas organisatsiooni õiguste hulgast sunniviisilise liikmeksvõtu paragrahvi. See muutis Kaitseliitu radikaalselt, sest komisjonide tegevus oli muu hulgas Kaitseliidu ülema Undi sõnul kesksel kohal Eesti kaitse organiseerimisel (ERA, f 2315, n 1, s 138g, l 68). Kaitseliidu tähtsaima organi vastuvõtu- ja registreerimisjaoskonna ning sunniviisilise liikmeksvõtu kaotamine ühel ja samal ajal tõi kaasa selle, et mehi hakkas teenistusest lahkuma ilma ametliku loata. See oli võimalik, sest Kaitseliidu korraline personal ei suutnud enam oma liikmete käike tõhusalt kontrollida. Enamik mehi kasutas kaootilist olukorda ära ja võttis lahkudes relva kaasa. Hiljem püüdis sõjavägi endistelt kaitseliitlastelt relvi tagasi korjata (ERA, f 2151, n 2, s 163, l 7–8; *Kaitseliidu*. . . 1934: 42).

Kaitseliidu süsteemi üritati päästa, tuues sellesse uusi tegevusi. Üks selliseid oli kehakultuuri ja spordi propageerimine. Kehalise kasvatus ja vabatahtliku riigikaitse ühendamine pais-

tab väga selgesti silma Kaitseliidu juhtkonna plaanides. Kõrgeim juhtkond oli ennustanud olukorra muutumist juba üsna varasel perioodil. Näiteks tutvustas Kaitseliidu ülem Alver 1919. a juulis Kaitseliidu maakonnajuhtide koosolekul oma ideid ja plaane vabatahtlikkusel põhinevast kaitseorganisatsioonist. Alveri sõnul ei olnud Eesti-sugusel väikeriigil võimalik pidada rahu ajal ülal kallist ja ülisuurt kaitsesüsteemi. Seetõttu oli kõige otstarbekam muuta Kaitseliit taas vähehaaval vabatahtlikuks organisatsiooniks (ERA, f 509, n 1, s 100, l 3–4). Kaitseliidu vabatahtlik töö oli esialgu planeeritud rajanema mittesõjalisel tegevusel, nagu sport ja jahipidamine. Loodi Kaitseliidu spordisalgad ja Kaitseliidu kütisalgad. Liikmete saamiseks soovitas Eduard Alver anda seltside liikmetele mõningaid eelisõigusi, näiteks kütisalka kuulujatele õiguse tasuta jahipidamiseks riigi maadel ning spordisalgaliikmetele õiguse omada maksuvabalt jalgratast (ERA, f 509, n 1, s 100, l 3–4). Spordi- ja jahiseltside asutamise käiku vaadeldes võib tõdeda, et Kaitseliidu kõrgeimal juhtkonnal oli reaalsustaju. Rahu saabudes oli paratamatult vaja kohandada tegevusvorme uute tsiviilvalitsuse tingimustega. Oli kujuteldamatu, et endine, üle 100 000-meheline organisatsioon võiks koos püsida pärast vabatahtlikkusel põhineva süsteemi taaskehtestamist.

Kaitseliidu juba käimas olnud salkade tegevuse põhiprobleeme olid suured erinevused maakonniti. Mõnes maakonnas keskenduti üksnes spordile, teises vaid jahile ning mõnes polnud peale tavapärase sõjalise treeningu organiseeritud üldse mitte mingit muud tegevust (ERA, f 509, n 1, s 9).

Iseäranis spordiseltside olukord oli üsna muutlik ja ebaselge. Juba 1919. a oktoobris oli sellesse sekkunud Kaitseliidu ülem polkovnik Unt, mainides, et mitmes maakonnas toimib Kaitseliit sel määral, kuidas maakonnaülem on asjast aru saanud. Mõnes maakonnas oli pandud suurt rõhku spordile, teises jahile ja kolmandas polnud seltse ollagi. Ühtlasi nõudis Unt Kaitseliidu tegevuse kooskõlastamist kõikides maakondades (ERA, f 509, n 1, s 9, l 39). Teisest küljest oli spordi- ja kütisalkade asutamine ja tegevus omal kombel mõttetutu. Eestis tegutses juba varasemast ajast niihästi tugevaid kohalikke kui ka riiklikke spordi- ja jahiseltsi. Juba ainuüksi Eesti väike rahvaarv takistas Kaitseliidu seltsitegevust.

Kaitseliidu salkadesse ei õnnestunud suurtest pingutustest hoolimata värvata kuigi palju uusi vabatahtlikke. 1920. a aprilliks oli spordisalkadesse registreerinud umbes 4000 ja kütisalkadesse vaid 2100 liiget (ERA, f 504, n 1, s 169, l 124).

Võib nimetada kolm peamist põhjust, mis viisid Eesti Kaitseliidu tegevuse languseni.

1. Sundvärbamine, mille tagajärjel kümned tuhanded mehed pidid osalema Kaitseliidus vastu tahtmist. Pärast sunniviisilise liikmeks võtu lõpetamist lahkus suurem osa mehi peaaegu otsekohe teenistusest. Kui Kaitseliit muutus taas vabatahtlikuks organisatsiooniks, jäid sinna ainult kõige kohusetundlikumad mehed.

2. Rahva väsimus sõjast. Sageli valitseb sõdade järel kõikides ühiskondades tugev sõjavastane meeleolu. Eestis arvati üldiselt, et Tartu rahuga on tagatud püsiv rahuolukord ega peetud vabatahtlikku riigikaitset vajalikuks. Kaitseliidust lahkulõõnuid võib mõista, sest Kaitseliidu peaesmärgiks olnud riigisisene turvalisus oli paljude inimeste meelest saavutatud. Liialdatult võib öelda, et osal kaitseliitlastest oli peas mõte: “Pärast meid tulgu või veeuputus.” Samalaladne oli ka riigi suhtumine Kaitseliitu. Üheks, vahest isegi kõikehõlmavaks seletuseks võib pidada seda, et riik lihtsalt ei vajanud pärast sõda enam Kaitseliitu. Hoopis iseküsimus on, kas just Tartu rahu oli see hetk, mis kindlustas Eesti-sisese turvalisuse.

3. Majanduslik kaalutus. Vabadussõja ajal jäi Eesti relvaostude tõttu välisriikidele võlgu. Oma osa nõudis ka riigi ülesehitamine. Palju tehaseid oli hävinud ja põllumajandus ei suutnud toota piisavalt vilja, mistõttu suur hulk toiduaineid tuli osta välismaalt (Ruusmann 1998: 319). Eesti riik piiras esmajoones sõjaväe väljaminekuid, millest üksnes relvade ja laskemoona hankimise kulud olid võtnud sõja ajal umbes 36% riigieelarvest (*Eesti...* 1939: 449). Ka Kaitseliidu assigneeringud sattusid kärpimiste objektiks. Tegevus jäi loiuks, sest Kaitseliidul ei olnud enam võimalik pidada ülal palgalisi töötajaid, näiteks rühmajuhte.

Eesti Kaitseliit jätkas toimimist spordi- ja jahiseltside varal veel kuni 1924. aastani. Pärast kommunistide võimuhaaramiskatset adus riigi juhtkond Kaitseliidu vajalikkust ja organisatsioon asutati uuesti.

Kirjandus

- Alver, Eduard 1926. Kaitseliit 1919. — *Kaitse Kodu*, nr 12
- Eesti Vabadussõda 1918–1920: Vabadussõja ajaloo populaartheaduslik väljaanne. I osa. 1937. Tallinn
- Eesti Vabadussõda 1918–1920: Vabadussõja ajaloo populaartheaduslik väljaanne. II osa. 1939. Tallinn
- Hinnom, Arnold 1955. *Suur Heitlus — mälestusi rahvusväeosade ajast ja vabadussõjast*. Lund
- Kaitseliidu Tallinna Malev. 1934. Tallinn
- Krepp, Endel 1980. *The Estonian War of Independence 1918–1920*. Stockholm
- Limberg, Fred 1980. *Isamaa Eest*. Cardiff
- Pajur, Ago 1999. *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934*. Tartu
- Pitka, Johan 1921. *Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni*. Tallinn
- Polvinen, Tuomo 1971. *Venäjän vallankumous ja Suomi I*. Porvoo
- Polvinen, Tuomo 1987. *Venäjän vallankumous ja Suomi II*. Juva
- Raud, Märt 1991. *Kaks suurt — Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu*. Tallinn
- Ruusmann, Ants 1998. *Eesti Vabariik 1920–1940. — Eesti maast ja rahvast — maailmasõjast maailmasõjani*. Tallinn
- Siiливask, Karl 1998. *Maailmasõjast Vabadussõtta 1914–1920. — Eesti maast ja rahvast — maailmasõjast maailmasõjani*. Tallinn
- Zetterberg, Seppo 1977. *Suomi ja Viro 1917–1919. Poliitilised suhteet syksystä 1917 reunavaltapoliitikan alkuun. — Historiallisia tutkimuksia*, 102
- Tammemägi, R. 1938. Kaitseliit Eesti riigi rajamisel. — *Kaitse Kodu*, nr 20–21
- Truuvvere, A. 1938. 20 aastat vabatahtlikku kodukaitse tööd. — *Kaitse Kodu*, nr 20–21
- Uustalu, Evald 1952. *The History of Estonian People*. London

JARKKO KEMPPI (sünd. 1970) on kaitsnud filosoofiadoktori kraadi Joensuu ülikoolis 2000. Siinse artikli aluseks on Kemppi väitekirj "Viron suojeluskuntien organisoituminen ja toiminta 1917–1924" (Joensuu, 2000).

EESTI DEMOKRAATLIK LIIKUMINE JA EESTI RAHVUSRINNE

Dokumenteeritud tagasivaade

Mait Raun

Võib märkida, et ÜROle saadetud memorandumi teksti levik oli ulatuslik. Eesti Rahvusfondi eribrošüüri trükiti Stockholmis 3000 eksemplari. Balti Komitee avaldas kohe ka rootsikeelse tõlke. Ning 11. novembril saadeti BATUNi infobülletään memorandumi ingliskeelse tekstiga mööda maailma laiali (ERAF, f 129, s 29 079, k 1, l 154–213). Memorandum tekitas Lääne poliitilistes ringkondades elevust. Avalikku kinnitust leidis tõsiasi, et mitte kõik eestlased (Läänes üsna üldiselt rahvusena maha kantud) ei ole režiimiga rahul. Eesti pagulasringkonnad olid hämmingus, sest sedavõrd julgeid ja samas asjalikke tekste polnud Eestist varem saanud.

ERRi ja EDLi memorandum ÜRO Peaassambleele ja selle kaaskiri on seni Tallinna demokraatide ainsad eesti keeles avalikult kättesaadavad dokumendid. 1980. aastate keskel kopeeriti põrandaaluse paljundusmasinaga suur kogus memorandumi tekstiga lendlehte. Memorandum on publitseeritud ajakirjas *Heinakuu* (1988, nr 2), koguteoses *Teine Eesti/Eeslava* (1996), V. Niitsoo raamatus *Vastupanu* (1998), isikuintervjuus *Tunne Kelam: raamat temast* (1999) ning koos kaaskirja ja K. Mätiku kommentaariga kogumikus *Vastupanu kommunistlikule režiimile — eeldus vabanemiseks* (1999). Kaaskiri on eraldi avaldatud ajakirjas *Eesti 2000* (nr 2).

Algus eelmises numbris.

“SUUR SIGA” JA “MUST KASS”

Memorandumi põrandaaluseks varjunimeks oli “Väike Siga”, ning umbes samal ajal, sügisel 1972, valmis ka “Suur Siga” — Eesti Demokraatliku Liikumise Programm (dateeritud 24. oktoobriga 1972). Programmi koostati peaaegu aasta. Kalju Mätiku andmetel oli sellega vahetult seotud üheksa inimest (K. Mätiku märkmed, 26. X 2001, MKFA).¹⁵ Valminud osad süstematiseeris ja toimetas Mati Kiirend (ERAF, f 129, s 29 079, k 27, l 7). Programm koostati eesti keeles ja tõlgiti seejärel vene keelde, EDL pidas mõlemat versiooni üheväärseks.¹⁶ Tulemuseks oli ulatuslik, kahekümne ühest peatükist (jaotatud 369 pikaks teesiks) koosnev dokument, mis lisaks Eesti iseseisvuse taastamise nõudmisele väljendas demokraatide seisukohti ka mitmesugustes ühiskondlikes küsimustes.

Sissejuhatuses esitati dokumendi juhtmõte, et “orjus on alati püsinud mitte niivõrd tänu relva jõule, kuivõrd tänu üksmeele ja võitlusvaimu puudumisele orjade seas”, mille juurde pöörduiti edaspidi sageli tagasi. Kaks esimest peatükki andsid filosoofilise raamistuse, korrates NLDLi loomuliku õiguse ideoloogiat ja totalitarismikäsitlust. Rõhutati taas, et “kui mõnel sõltuval rahval õnnestub vabaneda Nõuk. Vene kolonialismist, võib ta lugeda võitlust lõpetatuks alles siis, kui Venemaal on likvideeritud totalitaarne kord ja loodud õiguslik demokraatlik kord” (70. tees).

¹⁵KGB ülekuulamisprotokollides sedavõrd suurt koostajate hulka ei mainita, seal piiritletakse ringkond A. Juskevitsi, K. Mätiku, S. Soldatovi, M. Kiirendi ja T. Kelami isikutega. Asjaosalised ei ole dokumendi koostanud ringkonna kohta andnud ka hiljem konkreetsemat informatsiooni.

¹⁶K. Mätik on meenutanud (märkmed 20. XI 2001, MKFA): “Neil aegadel oli meil vene keele oskajaid piisavalt, et oleks ka venekeelsete dokumentidega olnud võimalik hakkama saada, ja Eestist välja oli mõtet saata ainult venekeelseid. Eestikeelsed variandid olid aga tingimata vajalikud, sest ainult venekeelsete variantide olemasolu oleks paljudes eestlastes tekitanud kahtluse, et tegu on KGB provokatsiooniga. EDL programm koostati eesti keeles, Mätik tõlkis vene keelde ja siis ükskord sai ta puhtalt ümber trükitud. Mätik luges Juskevitsile ühe lause kaupa ette, viimane trükkis oma kirjutusmasinal ära, viis käigu pealt sisse parandused, kui neid juhtus vaja minema.”

Seejuures oli 52. tees varjatult skeptiline ÜROle adresseeritud memoranduminoüete rahuldamise suhtes, väites, et totalitarismi, imperialismi ja kolonialismi likvideerimine ÜRO abil olevat praegu ebareaalne, sest enamik ÜRO riike on ise totalitaarsed ja koloniaalriigid.

Konkreetsed etteheited ÜROle esitati kaheksandas peatükis. Nenditi, et kuigi ÜRO peaks olema riikidevaheline organisatsioon demokraatia kaitseks rahvusvahelises ulatuses, siis tegelikkuses ta seda ei ole, sest ÜRO liikmeks võetakse kõik riigid, mis avaldavad selleks soovi, ning ÜRO demokraatliku sisuga deklaratsioonidel puudub liikmesriikide suhtes seaduse jõud. Olukorra lahendust nähti Demokraatlike Vabariikide Liidu moodustamises, kuhu pidi kuuluma vaid tõeliselt demokraatlikud riigid, esialgu vähemus maailma maadest. Idee pärines NLDL-i seisukohtadest, kuid oli läbi teinud modifikatsiooni. Kui NLDL Programmis öeldi, et DVLi näol on tegemist riigiga, siis EDL Programmi järgi "DVL ei või olla riik, vaid ainult riikidevaheline liit" (152. tees). Tegu pidi olema täiendava rahvusvahelise organisatsiooniga ÜRO kõrval, kuni ÜRO korraldatakse ümber demokraatia vaimus. DVL pidi korraldama demokraatlike riikide kaitset antidemokraatlike riikide vastu. Ent niihästi NLDL kui ka EDL pidasid DVLi liikmesriikidena varjatult silmas vaid neid iseseisvaid territooriume, mis kujunevad N. Liidu varemotel. Mõlemas dokumendis valitses usk, et vabanenud maad saavad alustada puhta lehena, hoidudes muu maailma vigadest. EDL Programm loetles isegi need N. Liitu kuuluvad rahvad, kellel on õigus riikide moodustamisele: armeenlased, aserbaidžaanlased, eestlased, grusiinlased, karjalased, kasahhid, kirgiisid, leedulased, lätlased, moldaavlased, tadžikid, (Kaasani) tatarlased, turkmeenlased, ukrainlased, usbekid, valgevenelased ja venelased (157. tees). Eestit nähti DVLi liikmena (298. tees).

Kolmanda peatüki alguses sõnastas EDL oma eesmärgina Eesti iseseisvuse taastamise (73. tees). Järgmises teesis kuulutas EDL end NLDL-i täieõiguslikuks liikmeks. Rõhutati, et EDL-i suhete aluseks teiste poliitiliste liikumistega on NLDL Programmis ja NLDL Taktikalistes Alustes väljendatud põhimõtted (76. tees). Eesti Vabariigi taastamise järel nägi EDL enda eesmärgina vaba demokraatliku korra loomist, mille olulisemad tunnused olid: vähemuse vabaduse ja loomulike inimõiguste võõrandamatus ena-

muse poolt; üksikisiku või isikute grupi poliitilise domineerimise lubamatus enamuse üle; opositsioonijõudude olemasolu obligatoorsus riigi juhtimises; võrdsete poliitiliste õiguste kindlustatus kõigile kodanikele ja poliitilistele organisatsioonidele; privileegi-de puudumine ükskõik kelle suhtes ja mis tahes vormis; riik on kodanike jaoks, mitte kodanikud riigi jaoks (194. tees).

Üheteistkümnendas peatükis esitati ka konkreetne riigijuhtimise mudel pärast Eesti taasiseseisvumist. Selle aluseks oli võimude lahususe printsiip. Seadusandlik võim pidi koondatama valitava Rahvuskogu kätte, millel “on õigus seadusi anda ainult loomulike õiguste alusel”. Täidesaatva võimu instantsideks pidid olema president ja tema juhitud Ministrite Kabinet, mille eesotsas asub peaminister, samuti rajoonide omavalitsused, mille sõltuvus keskvoimust on minimaalne. Kohtuvõim jaotati kolme kategooriasse: konstitutsioonilised kohtud, rahukohtud ja vandekohtud.

Majanduse, kultuuri, isikuvabaduste ja mitme muu teema juures korraldi põhiliselt NLDL-i dokumentide seisukohti, lisades neile suuremaid või väiksemaid täiendusi. Ent kindlasti originaalne oli eestlase kui rahvuse iseloomustus. EDL Programmis väideti, et pärast muistset vabadust on toimunud eestlastes muutused, mille põhjuseks on intelligentsema rahvaosa hävitamine ja moraalne degradeerumine. Viimane olevat eriti suure ulatuse võtnud kaasaajal. Esitati ka tüüpilise eestlase portree, keda “iseloomustab pahatihti ahnus, egoism, himu materiaalsete hüvede kogumiseks isiklikes huvides, positiivsete eetiliste ja vaimsete joonte hääbumine, vastastikuse abistamise ja rahvusliku solidaarsuse puudumine, püüd ennast ümbritsevast maailmast isoleerida, vältida vastutust selle maailma saatuse eest, tuginemine kanaanilinnulikule elufilosoofiale — “minu puur on minu maailm”.” (355. tees)

Nähtavasti oli masendava kirjelduse puhul tegemist omamoodi šokiteraapiaga, lugeja sihiteadliku raputamisega, sest EDL Programmi lõpp annab alust arvata, et teksti autorid suhtusid eestlastesse tegelikult hoopis lootusrikkamalt: “Meie, eesti demokraadid, kutsume kõiki eestlasi üles aktiivsele võitlusele totalitaarse kommunistliku koloniaalrežiimiga. Eestlased! Ärgake orjalikust tardumusest! Loobuge kitsarinnalisest egoismist! Eesti ootab teid, oma poegi ja tütreid, et te täidaksite oma kohuse kodumaa ees. Meid, eesti demokraate, ei peata ei vanglad, laagrid, vaimuhaiglad ega nõukogude okupatsioonirežiimi tankid. Me pühenda-

me kogu oma energia ja elu võitlusele Eesti vabaduse eest. Meie võitlus tuleb karm ja kompromissitu. Meie oleme valmis ohvri- teks selles võitluses. Me ei peatu ega tagane, kuni pole saabunud võit. Langenute asemele astuvad uued. Nad jätkavad eelkäijate tööd. Eestlased! Kõik rahvusliku vabaduse lipu alla! Eesti rahvuse saatatus on meie endi kättes! Võitleme võiduni!" (ERAF, f 129, s 29 079, k 20, l 201.)

EDL Programmi näol oli tegemist kompromissiga NLDLi ja ERRI ideestike vahel. ERR Programm seadis eestlaste jaoks selged ja üheselt mõistetavad rahvuslikud sihid, andes siirdena oma- riikluse taastamist nõudva ÜRO-memorandumi, EDLi Programm oli aga laiahaardelisem ning see kätkes ühtaegu tema tugevust ja nõrkust. Eestlaste vabadusvõitluse käsitlemine avaramas, kogu N. Liitu hõlmavas kontekstis andis taotlustele lisamõõtmel ning võimaldas Eesti olukorda ja tulevikuperspektiive paremini lahti mõtestada. Samas ähmastus konkreetne tegevusjoonis. Kompromiss oli eriti märgatav 173. teesi juures, mis käsitles suveräänse Eesti riigi taastamist. Riigi taastamiseks nähti kaht võimalust. Esimene neist kattus ÜROle läkitatud memorandumis esitatud skeemiga, mis tugines Baltikumi eristaatusele. Teine tugines NLDLi ideoloogiale ja oli mõeldud juhuks, kui ÜRO ei suuda oma ülesannet täita. Sel juhul pidi EDL alustama vabadusvõitlust koos kõigi teiste rahvastega, sh vene rahvas, "jättes võitluse meetodite valikul endale vabad käed" (173. tees). Siit sai edasi liikuda kahes suunas, kas jätkata rahvuslikumas või globaalsemas võtmes.

Pudemeid diskussioonist edasise tee määratlemise üle leidub ka asjaosaliste mälestustes. Vaidluse objektiks oli, kas Eesti peab kasutama vabanemiseks esimest võimalust või jääma lõpuni solidaarseks teiste kommunistliku režiimi all ägavate rahvastega. Esimese vaatepunkti kasuks rääkis asjaolu, et liigne ootamine viib pöördumatu venestumiseni. Ka Vene impeeriumi ajalugu kinnitas, kuidas liitlussuhetega seotud iseseisvus föderatsioonis ajapikku taas lahustub. Ühistegevuse suurim pooldaja S. Soldatov vastas süüdistusega, et niisugune isetegevus on vesi KGB veskile, ning toonitas, et lisaks on ühine võitlus ka eetilisem. Ebaeetiline, teisi üksi jättev vabanemine põhjustab halba karmat ning just see viib lõpuks katastroofini. Oponentide vastuargument

oli, et sõltumatu riigina saab Eesti teisi saatusekaaslasti paremini aidata kui rahvaste vangla ääremaana (Kelam 1999b: 19–20).

Tee valik andis siirde N. Liidu suunas. Tallinna demokraatide viimane dokument EDL Taktika ja Strateegia (varjunimega “Must Kass”) tõendab, et ülekaalu saavutas NLDLi ideoloogiast võrsunud plaan tegutseda N. Liidu kui terviku lagundamise nimel. Usuti, et N. Liidu kokkuvarisemisega kaasneb vältimatult ka Eesti vabanemine — ja ainult selle sündmusega. Valikule aitas kindlasti kaasa see, et rahvusvahelist olukorda arvestades puudus igasugune lootus ÜRO kaasabile Eesti iseseisvuse taastamisel. Memorandumi ÜRO Peaassambleele läkitajad ei uskunud ka ise, et viimane sellele reageerib (K. Mätiku märkmed, 26. X 2001, MKFA).

Olukorras, kus Moskva dissidendid suhtusid kommunistliku režiimi kukutamise nõudesse ning kolooniate aktiveerumisse jätkuva ettevaatlikkusega ja koguni takistasid konsolideerumist, soovisid EDL Strateegia ja Taktika autorid kujundada dokumendist näidiseeskujule kõigile N. Liidu rahvastele. Peensusteni pidid olema lahti kirjutatud režiimi olemus, vastupanugruppide loomise ja tegutsemise põhimõtted, võitlusetappide järjestus ja tähtsajad ning vabadusvõitluse filosoofilised alused. Asjaosalised arvasid, et EDL Strateegia ja Taktika valmides võib kasvõi vangi minna, sest edasi lõhub tekst ise režiimi: käsiraamatus esitatud printsiipide põhjal pidi algama võitlusgruppide loomine üle kogu N. Liidu ning kõigi režiimivastaste koondumine ühtseks löögirusikaks (Kiirend 1999: 40).

Et EDL Strateegia ja Taktika pidi hõlmama kõiki ühiskonnaelu valdkondi, eeldas see töö suurt ja asjatundlikku autorite ringi. Ent tegelikkuses olid sidemed teiste vastupanugruppidega kahanemas. Lahkhelid S. Soldatovi ja A. Juskevitsi vahel, mis puhkesid EDL Programmi koostamise käigus, viisid selleni, et Soldatov ei osaleanud EDLi eritaktika väljatöötamises. Distantseerus ka A. Varato, kes pooldas Eesti vabanemist sisemiste jõudude najal. Tallinna režiimivastased otsisid kontakte ka mujalt — Tartu ülikooli sotsioloogialaboratoriumist, Tartu omakirjastuslike almanahhide ringkonnast, samuti Lätist ja Leedust —, lootes üksikpunktide käsitlemisel kasutada erialaspetsialistide abi, kuid need kokkupuuted ei olnud väga viljakad.

EDL Taktika ja Strateegia käsikirja koostamine kujunes peamiselt kolmiku Juskevitš, Kiirend ja Mätik ühistööks. Struktuurilt on dokument keerulisem kui teised Tallinna režiimivastaste tekstid. M. Kiirend on selgitanud lähemalt ka autorite taotlusi, teksti genereerimise meetodit ja käsikirja valmimisega seotud probleeme:

“Kogumikku kavandades olime vaagunud hädavajalikke teemasid, mis pidid vältimatult sisse minema. Kujutasime Musta Kassi ette kolmeosalisena: Sissejuhatav osa pidi andma põrandaalusele võitlejale eesti demokraatide ideoloogilised-maailmavaatelised alused, üldised organisatsioonilised alused ning mängureeglid. Ettevalmistav osa pidi harima võitlejat, andma ülevaate vabadusvõitluse ajaloost ning arenguvõimalustest. Kolmas osa: EDL pühendub autonoomsete illegaalsete võitlusgruppide praktilisele moodustamisele, modelleerib neile konkreetset tegevustaktikat. Kogu kirjutamise käigus aga lisandus üha teemasid, mis tundusid samuti tähtsad, et kogumikku panna. Paljud teemad vajasisid täiendavat läbimõtlemist, läbivaidlemist ning lihvi. Et materjali kokkukirjutaja oli Pan,¹⁷ ja teda oli tabanud enneolematu loominguline palang, siis ei tahetud kirjutamise voolavust häirida. Pan jätkas teemade lahtikirjutamist esialgse plaani järgi. Ühel hetkel oli selge, et valmiskirjutatud materjal vajab veel üht toimetusringi, et ohtred kordused likvideerida ning leida eksinud lõikudele õige koht.” (M. Kiirendi märkmed, 30. III 2002, MKFA.)

Mustandi kokkukirjutamine toimus vene keeles, mida A. Juskevitš valdas paremini kui eesti keelt. Käsikirja tõlkimist peeti üheks täiendavaks toimetamise ja korrektuuri võimaluseks. Ent 13. detsembriks 1974, mil kõik kolm vahistati, oli tõlkest valmis alles väike osa. M. Kiirend on toonud viivituse põhjenduseks asjaolu, et käsikiri oli liiga elavas muutumises ning “seltselisel kujul ei saanud tõlkega alustada. Tegelesime Kaljuga kirjutamiseprotsessi turvamisega ning olime Panile abiks vahendite muretsemisega ning valmiskirjutatud käsikirjaosade peitmisega. Aasta [1974. M. R.] lõpupoole otsustasime uute teemade juurdelismise lõpetada. Ning Pan asus nõ teisele ringile.” (M. Kiirendi märkmed, 1. IV 2002, MKFA.)

¹⁷Pan oli A. Juskevitši levinud hüüdnimi, viidates tema poola päritolule ning vahest ka mõtte- ja käitumislaadile.

Sellele, et käsikiri jäi lõpetamata ja viimistlemata, viitavad väga mitmed asjaolud. Täielikult puuduvad preambula neljas peatükk "Konspiratsioonist"¹⁸ ja ristviited. Kohtutoimikutesse jõudnud katkendite vormistuse põhjal on ilmne seegi, et tekst oli samamoodi kavas liigendada nummerdatud teesideks, nagu seda oli tehtud EDL Programmi puhul. Kui ühelt poolt rüüstavad teksti korduvad mõttekäigud, siis teisalt ei ole välistatud lüngad: väheste KGB saagiks langenud katkendite hulgas leidub ka niisuguseid tekstiosi, mida praeguses versioonis ei ole. Nii näiteks ei sisalda EDL Taktika ja Strateegia 1984. a tõlketekst peatükki "Õiguslikud alused", mille alajaotustest on kohtutoimikusse jõudnud "Inimese võõrandamatud põhiõigused", "Varanduslik õigus", "Abieluõigus", "Perekonnaõigus" ja "Ühiskondlik-poliitiline õigus" (ERAF, f 129, s 29 079, k 21, l 57–65).

Samuti nagu EDL Programmis rajaneb EDL Taktika ja Strateegia loomuliku õiguse filosoofia postulaatidel, millest järelduvad abinõud konkreetsetes valdkondades. Eriti põhjalikult tugineb teksti filosoofia raamatu "Vene kolonialism ja rahvuste probleemid" teisele osale, N. Liidu olemuse kirjeldus aga selle raamatu esimesele osale. Tugevad paralleelid on dokumendil ka NLDL Taktikaliste Alustega, näiteks algavad mõlemad samanimeliste peatükkidega. Uuem tekst on aga kummalgi juhul pikem ja detailsem, ent ka laialivalgavam (põhjuseks arvatavasti valmimatus).

Suurim uuendus on katse luua EDLi õigusnorme ja juriidilisi seadusi. Samuti on varasemast hoopis põhjalikum ja läbitöötatum konspiratiivsete gruppide rajamise ja tegevusprintsipiide temaatika. EDLi põhilülideks pidid saama autonoomsed illegaalsed grupid (AI-grupid), mis tegutsevad NLDLi ja EDLi põhidokumentides esitatud ideestiku põhjal iseseisvalt, ilma koordineeriva üldjuhtimiseta. Dokumendis on esitatud ka demokraatlikust liikumisest osavõtjate ja AI-gruppide legaalsete ja illegaalsete võitlus-

¹⁸M. Kiirend märgib (1. IV 2002, MKFA), et konspiratsiooniteema käsitus "jäeti viimasesse järjekorda, sest teised uudsemad teemad nõudsid suuremat tähelepanu. Pealegi oli konspiratsioonireeglite kohta saadaval ning kogutud küllaldaselt pörandaluseid töötusi, mistõttu tundus, et selle kokkukirjutamine pärastpoole ei ole enam raske." Aresti tõttu selleni ei jõutud. Samuti olevat Musta Kassi põhittekstile "plaanitud lisada kaks õpikut-juhendamaterjali: trüki- ja paljundusmeetodite juhised ning salakirja õpetus".

ülesannete näidisloetelu. EDL on dokumendis võtnud endale NLDLi funktsiooni koordineerida pörandaalust liikumist kogu N. Liidu territooriumil.

EDL Programmiga võrreldes on kasvanud ka kriitilises eestlaste mentaliteedi suhtes, omandades kohati üpris kibeda varjundi. Isegi eestlaste vastupanukatsed kommunistlikule režiimile pälvisid vähemal või suuremal määral arvustamist. Kuuendas peatükis iseloomustati Eesti opositsioonilisi jõude ning neist kõigil peale EDLi ja ERRi leiti olevat olulisi puudusi. Erinevalt teistest käesolevas uurimuses refereeritud dokumentidest EDL Taktika ja Strateegia tervikteksti kohtutoimikutes ei leidu. Kui lõplikult valminud dokumente pörandaalused võitlejad väiksemal või suuremal määral ka paljundasid, mistõttu neist kõigist leidus mitu, kui mitte mitukümmend eksemplari, siis suur osa “Musta Kassi” venekeelsest originaalmustandist oli olemas vaid ühes eksemplaris. Ent aastail 1974–1975 tehtud läbiotsimiste käigus ei suudetud avastada sedagi, sest K. Mätiku peidik, kus käsikiri paiknes, jäi KGB-l leidmata.¹⁹

1984. aastal tõlkis M. Kiirend korrastamata jäänud käsikirja tolleks ajaks juba surnud A. Juskevitši visandatud struktuuri põhjal eesti keelde (Juskevitš 1999: 289). Võrdlusest on näha, et ta ei ole seejuures kasutanud aastail 1972–1974 tõlgitud ja KGB toimikuis leiduvaid katkendeid, need olid talle kättesaamatud. Avastanud 1987. a alguses M. Kiirendi salakeldri, konfiskeeris KGB koos teiste “kahtlaste” asjadega ka Juskevitši käsikirjad, nende seas “Musta Kassi” venekeelsed originaaltekstid. Paraku ei ole KGB arhiivid praegu kättesaadavad ja nii puudub võimalus võrrelda eestikeelset tõlget venekeelse originaaliga.

¹⁹Tšekistid avastasid K. Mätiku kuurikompleksis neli peidikut, viies jäi aga üles leidmata. Peidik asus suures puukastis, mis oli pörandalauade alla maa sisse kaevatud augus. Kasti peal olid lauad, poliüetüleenkile ja kiht liiva. K. Mätik on meenutanud (märkmek, 20. XI 2001, MKFA): “Mõned päevad enne meie arreteerimist palus Juskevitš Mätikul paraja pataka pabereid kaugemale ära viia. Juskevitš, nagu ka Soldatov oli juba varasematest aegadest KGB-s arvel (seoses meremeeste salaseltsiga) ja jälitamine oli muutunud õige intensiivseks. Mätik paigutas need paberid oma põhilisse peidikusse. Selles olevad asjad, nii kirjandus, kui ka üks kirjutusmasin, jäid alles, ehkki osa paberitest niiskuse mõjul muutusid täiesti pudedaks.”

See kõik ei kahanda siiski arusaamist mõttelaadist, mida kandis EDL Taktika ja Strateegia koostanud režiimivastaste ringkond. Varasemast on huvilistele kättesaadav EDL Strateegia ja Taktika 11. peatüki ("Rahvast") alapeatükk "Rahvast, intelligent-sist, kõlblusest, võitlusest. . .", mis koos M. Kiirendi saatesõnaga ilmus ajakirjas *Tuna* (1999, nr 3, lk 42–49). ERRi ja EDLi põhidokumentide kogumik, mis sisaldab EDL Taktika ja Strateegia 1984. a versiooni terviklikul kujul koos kommentaaridega, ootab ilmumisejärge sarjas "Ad Fontes".

4. detsembril 1974 andis KGB korralduse Eesti demokraatide vahistamiseks, mis viis artikli alguses mainitud kohtupidamiseni. Sellega demokraatide liikumine vaibus. Viimaseks teadaolevaks aktsiooniks oli Eesti demokraatide esindajate läkitus USA Kongressile 21. oktoobrist 1976, mille koostas T. Kelam (T. Kelami märkmed, 30. X 2001, MKFA).

Pärast vabanemist A. Juskevitš suri, S. Soldatov emigreerus Läände. M. Kiirend ja K. Mätik otsisid KGB poolt avastamata jäänud peidikutes välja demokraatide programmtekstid ning korraldasid opositsioonilistes ringkondades arutelusid demokraatliku liikumise põhimõtete üle. M. Kiirend koostas põrandaaluse väljaande "Lisandusi uudiste ja mõtete vabale levikule Eestis" viimased köited. Toimus ka informatsiooni edastamine Venemaale ja Läände, eriti Rootsi. Võimalik, et Eesti Demokraatlik Liikumine oleks kunagi ehk taastunudki, ent olude muutudes kadus vajadus põrandaaluse konspiratiivorganisatsiooni järele.

Tagasi vaadates võib 1975. aastat pidada ühe perioodi lõpuks N. Eestis — sellele järgnes aina süvenev vaimne surutis ja ühiskonna stagnatsioon. Mitu aastat ei ilmunud isegi ühtegi käsikirjalist almanahhi. Algas avalik venestamine.

Kirjandus

- Aleksejeva 1984 = Людмила Алексеева. *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. Benson-Vermont
- Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani. 1992. Koostanud S. Õispuu. Tallinn
- Gavrilov 1993 = Геннадий Гаврилов. *Спаси себя сам*. Тверь
- Juskevitš, Artjom 1999. Vene kolonialism ja rahvuste probleemid. [Käsikiri]

- K e l a m 1999a = *Tunne Kelam: raamat temast*. Tallinn
- K e l a m , Tunne 1999b. Taotlused okupeeritud Eestis riikliku sõltumatuse taastamiseks rahvusvahelise õiguse alusel (1972–1991). — *Vastupanu kommunistlikule režiimile — eeldus vabanemiseks*. Tallinn
- K i i r e n d , Mati 1999. “Must Kass” 25 aastat hiljem. — *Tuna*, nr 3, lk 38–41
- K ü n g , Andrus 1990. Tõde vabastab teid. — *Vikerkaar*, nr 2, lk 76–79
- L i s a n d u s i u u d i s t e j a m õ t e t e v a b a l e l e v i k u l e E e s t i s . XVII kogu
- M e e s , *keda ei murtud: raamat Erik Udamist*. 2001. Koostanud Jaan Isotamm. Tartu: Ilmamaa
- M ä t i k , Kalju 1999. Eesti teisitimõtlejate poolt ÜRO Peaasambleele saadetud memorandumist. — *Vastupanu kommunistlikule režiimile — eeldus vabanemiseks*. Tallinn
- N i i t s o o , Viktor 1997. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- R a u n , Mait 2002. “Pealik Pekipea troonikõne” kommentaar. — *Tuna*, nr 2. [Ilmumas]
- S a m i z d a t 1997 = *Самиздат века*. Сост. А. Стрелянский и др. Минск-Москва
- S o l d a t o v 1984 = Сергей Солдатов. *Зарницы возрождения*. London
- S o l d a t o v , Sergei 2000a. Kas vabadusest võrsub tõde? — *Eesti 2000*, nr 1
- S o l d a t o v , Sergei 2000b. Artem Juskevitsš. — *Eesti 2000*, nr 2, lk 44–47
- S o l d a t o v , Sergei 2001. Eesti Vabadusliikumise vähetuntud tagapõhjad 70-l aastatel. [Käsikiri]
- T a r t o , Enn 2001. Kogu elu Eesti eest. — *Mees, keda ei murtud: raamat Erik Udamist*. Koostanud Jaan Isotamm. Tartu: Ilmamaa
- V o l n ö i 1997 = К. Вольный. Интеллигенция и демократическое движение. — *Самиздат века*. Сост. А. Стрелянский и др. Минск-Москва. Стр. 259–281

LISA

XVII EDL TAKTIKA PÕHIOLEMUS

Meie ees seisab kaasaegse relvastusega hambuni relvastatud vaenlane, kelle käsutuses on maa kõik vahendid ja reservid. Tal on tsentraliseeritud juhtimine, tohutu karistusaparaat, ämblikuvõrguna laialipaigutatud

nuhkmissüsteem, mis tungib nõukogude ühiskonna ka kõige pisemasse rakukesse.

Meie vaenlane kasutab meie vastu kogu oma süsteemi võimsust, kogu oma füüsilist jõudu, pidades meie vastu katkematult relvastatud võitlust. Meie relvadeta ja hajali jõudude vastas seisab jõhker sõjamasin.

Meie kanname üha suuri inimkaotusi arreteeritute ja hukkunute näol. Üle kogu Nõukogude Liidu moodustab režümi ohvrite hulk mitte alla 2–3 diviisi. Koos poliitvangidega, kes vaevlevad vanglates, laagrites ja psühhiaatrilistes haiglates, moodustavad režümi vastased käesoleval momendil hiiglasuure armee, üldarvuga mitte vähem kui 10–15 miljonit inimest.

See on küll tohtu jõud, kuid pole tegelikult režümi eksisteerimisele ohtlik põhjusel, et ta võitleb arutult ja oskamatult.

Meie püüdluseks on võit režümi üle. Ilma ohvriteta ei võideta. Mõttetud ohvrid toovad aga võidule vaid kahju. Mõttetud ohvrid vaid külavad skepsist inimestesse ning kinnitavad režüimile kasulikku arvamust, et niikuinii jõu vastu keegi midagi teha ei saa.

Kui me tõepoolest tahame võitu, kui me tõega soovime võitluse võita, siis peame põhjalikult muutma oma võitlustaktikat.

Idealistidest, unistajatest ja lobamokkadest peame muutuma ratsionalistideks, realistideks, kes võitlevad oskuslikult. Süsteemile peame vastu seadma oma süsteemi. Jõule oma jõu. Jõule ja propagandale põhinevale režümi taktikale seame vastu oma mitmekülgse, kuid ühtselt režümi murdmisele sihitud taktika. Ja nimelt murdmisele, aga mitte pehmendamisele ja liberaliseerimisele. Need vahepealsed etapid läbitakse ngunii võitluse käigus. Härjal tuleb haarata sarvist. Jõud erineb jõust, esmajärjekorras kvaliteedilt. Ja kvaliteetse jõu peamegi vastandama oma vaenlase jõule.

Kui režümi vastsed praegu midagi otsustavat teha püüavad, siis viskuvad nad enamasti ikka režümi rataste alla. Sellest aga režüimimasin vaid korraks jõnksatab ja veereb verisena edasi. Veriseks muutus see masin aga juba sinnimomendist alates. Miljoneid, kümneid miljoneid on ta sel moel lõmestanud. Arukas inimene, kes on täidetud otsustavusest masina käiku seistatada, ei visku meeleheites tema rataste alla. Sest ta teab, et nii ta masinat ei pidurda. Selle asemel haarab ta kätte esimesed ligiolevad vahendid: palgid, bensiinipudelid, kivid. Ei maksa mõelda, et sellise tohtu masinavärgi nagu tanki vastu läheb ilmingimata vaja vähemalt samasugust tanki. Tanki valmistamine läheb maksuma vähemalt miljon rubla. Selleks, et teda seistatada või isegi hävitada,

piisab ühest julgest ja leidlikust inimesest ning võib-olla vaid rublase maksumusega vahendist.

Meie võitlus peab toimuma esmajärjekorras kõigi režiimiga sõjapidamise reeglite kohaselt, arvestades reaalseid vahendeid ja reaalselt olukorda. Võitlusest tuleb kõrvaldada igasugune diletantlus ja asjaarmastajalik lähenemine.

Selleks peame iga juba olemasoleva režiimivastase grupi muutma võitluslikuks taktikaliseks üksuseks, kes on distsiplineeritud ja ei küikita asjatult sügaval pöranda all, vaid täidab jõukohaseid lahinguülesandeid. Kuidas seda teha, seda vt. ptk. [---]²⁰

²⁰Korduv vormel "vt. ptk." peegeldab asjaolu, et teksti autorid vahistati enne teksti valmimist. Käsiraamatus kavatseti kasutada ristviiteid, kuid neid ei jõutud ühtlustada. Käesoleval juhul on viidatud 19. peatükile "EDL tegutseb", milles on antud võitlusülesannete näidisloetelu. Avalikke ülesandeid toodi dokumendis esile viiosteist, pörandaaluseid kaheksateist. EDLi iga üksuse — autonoomse illegaalse grupi (AI-grupi) — üldiseks võitlusülesandeks peeti maksimaalse kahju tekitamist vaenlasele. Võitlus režiimiga oli jaotatud kaheks osaks: käesoleval etapil varjatud löögid režiimi pihta, tulevikus avalik võitlus. Esimese etapi peaülesanne pidi olema rahvamasside äratamine ja neisse võiduusu sisendamine. Selleks pidi iga AI-grupp looma "tehnilise võimaluse rahvaga rääkimiseks", hankides või valmistades kirjanduse masspaljunduse vahendeid.

Nendeni, kes pole EDLi liikmed, pidi omakirjandus ehk samizdat jõudma peamiselt kontaktivabal meetodil, "salajase sokutamise teel". Lendlehed tuli kas visata postkastidesse või jätta rahva kogunemiskohtadesse (pargipingid, trammid, trollid, bussid, platsid, kinod) ja linna lähedastesse metsadesse, kus inimesed jalutavad. Mahukam kirjandus tuli panna aadresside järgi postkastidesse, võttes arvesse aadressaaside isikut, vanust, sotsiaalset seisundit, haridust ja rahvust. Noortele tuli jagada EDLi ja NLDLi sümbolitega lendlehti, et nad joonistaksid sümboleid trotuaaridele, sildadele, seintele, raudteearsetele kividele. EDLi liikmed pidid ka ise värvidega kirjutama magistraalide äärde lühikesi löövaid loosungeid. Eriüksused pidid määrima nõukogude juhtide portreesid ja laskma õhku propagandistlikke mälestusmärke.

Igal AI-grupil pidi olema infokogumisteenistus. Infot pidid koguma kõik grupiliikmed. KGB ja miilitsa jõudude, samuti olulisemate nõukogude ja parteitöötajate kohta tuli koostada kartoteek. Märgiti, et repressiivaparaadi "isikulise koosseisu kohta huvitab kõik: nende teenistumoraal, kodused aadressid, perekonna koosseis ja perekonnaliik-

Meie võitluses ja taktikalistes ülesannetes ei ole võimalik eristada rohkem või vähemtähtsaid ülesandeid. Kõik meie ülesanded on esmajärgulise tähtsusega.

Nendeks on:

- võitlusvõimeliste illegaalsete gruppide loomine;
- võitlus rahva seas: õigeusklike režiimikaitsjate muutmine neutraalseks, neutraalsete muutmine režiimivastasteks, režiimivastaste muutmine režiimi vastu võitlejateks;
- võitlus ühtse eesmärgi eest — režiimi kukutamise ja vabademokraatliku korra loomise eest;
- rahvarohkete režiimivastaste väljaastumiste esilekutsumine, eriti suurtes poliitilistes keskustes ning nende meeltavaldavate masside juhtimine;
- legaalse võitluse pidamine kõikjal, kus see on võimalik ja omab efekti.

MIDA ON VAJA ÜLEMINEKUKS UUELE TAKTIKALE?

Uue taktika kasutamiseks peavad kõik EDL AI-grupid kindlalt omandama:

- vabade demokraatide loodusõigusliku maailmavaate ja ideoloogia põhiolemuse EDL Programmi ja Taktika põhjal;²¹

mete töö- või õpingukohad, armukeste olemasolu neil, andmed eluviisi kohta, nende ebaseaduslike tehingute kohta, nende tugevate ja nõrkade külgede kohta.” Soovitati koguda andmeid ka töökooha ülemuste kohta, “kasulik on omada halvustavaid ülesvõtteid, magnetofonilinte üleskirjutustega, andmeid materjalide, toiduainete varguse kohta, kusjuures tuleb teada tunnistajaid jne., s.t. on vajalik selline info hulk, et neid vajaduse korral nurka suruda.” Tuli võimalikult täielikult kindlaks teha teisitimõtlejate tagakiusamise juhtumid ja levitada infolehti vahi alla võtmiste kohta. Eriolist tähelepanu tuli pöörata KGB ja miilitsa salaagentuuri avastamisele ettevõtetes, seal pidavat tavaliselt olema üks nuhk 150–200 tööinimese kohta. Agendid pidi töötajatele teatavaks tegema. Põhimõtteliselt tuli uurida välja kõik: jälgida uute inimeste ilmumist naabruses, uurida järele nende ilmumise põhjused, ka vanade naabrite kohta pidi teada saama, kes nad on, kuidas elavad, millised on nende veendumused, kes nende sõbrad. Samamoodi kästi talitada uute töökaaslastega.

²¹AI-gruppide iseloomustus on ära toodud dokumendi 20. peatükis “Autonoomsed illegaalsed grupid (AI-grupid) — EDL põhilised takti-

— selgeks tegema strateegilis-taktikalised minevikuvead nii eesti kui ka teiste sõltuvate rahvaste rahvuslike vabastusliikumiste praktikas. (Vt. ptk. ...) ²²

kalised üksused". Kõige ratsionaalsemaks peeti 7–15 liikmega gruppi, kus igapähele on pidevad konkreetset ülesanded. Grupi vältimatud struktuurilülid pidid olema liider, tema asetäitja ja mitmed osakonnad, nagu ideoloogia, kirjanduse paljundamine, luure ja julgeoleku osakond, ning juhul, kui peetakse sidet teiste gruppidega, ka sideosakond. 21. peatükis "Põrandaaluse grupi reglement" esines mõnevõrra teistsugune loend, seal väideti, et "peale grupiliidrite peab normaalses grupis olema: kassapidaja, kirjanduse hoidja, infokoguja, levitaja, 1. astme kooliõpetaja, varustaja, trükkal jne." Liidri kohal nähti initsiatiivikat, kindlameelset ja õppimisvõimelist ideaalinimest, kes on "reeglina ise selleks hakanud". Liikmekandidaatide valik pidi toimuma käitumise vaatluse alusel. Eriti tuli potentsiaalset liiget uurida lobisemise seisukohast, jälgida, kas tal on kalduvust tagarääkimiseks, kuidas ta peab end üleval jooanud olekus või suheldes vastassoolise katsetajaga. Liikme edutamine oli võimalik vaid pärast kontrolli teravates olukordades, rõhutati, et "ilma sellise katseta on keelatud liiget viia üle teisele astmele". Gruppi määratleti hingesuguluses olevate vabade inimeste vennaskonnana.

²²Viidatud on 5. peatükile "Rahvuslike vabastusjõudude lüüasaamise strateegilis-taktikalised põhjused minevikus". Selles leiti, et sajadite jooksul on Vene kolonialism loonud isereguleeruva totalitaarse süsteemi, mille juhtimine ei valmista erilisi raskusi: metropoli rahvas ehk venelased on teistega võrreldes olulises arvulises ülekaalus; kolooniad on liidus metropoliga; toimub vene rahva huvide eiramine Venemaa valitsejate poolt, kes on põhiliselt mittevenelased; sõltuvaid rahvaid kasutatakse ära vene rahva alluvuses hoidmisel.

Järgneb skeemi lähem seletus. Metropoli rahvast hoitakse ränkades pärisorjuslikes tingimustes, valitseb õigusetus, vägivald, vaesus. Ainus võimalus oma vabadust ja võimalusi laiendada on ülekolimine kolooniasse, kus venelane tõuseb kõrgemasse sotsiaalsesse klassi ja muutub viimase sordi inimesest esimese sordi inimeseks. Samal ajal sõltuvad rahvad vihkavad venelasi, samastades neid võimuga. Et enamasti suhtlevad sõltuvad rahvad omavahel venelaste vahendusel, siis kanduvad venelaste ja sõltuvate rahvaste vahelised põlglikud suhted ka sõltuvate rahvaste endi vahele. Näiteks asub eestlane, kes muidu on venelaste suhtes vaenulikult häälestatud, koloonias kohalike elanikega konfliktis sattudes selle keskkonna poolele, kus ta viibib, s.t venelaste poolele.

Venemaa 1917. a demokraatliku märtsirevolutsiooni käigus tegid peaaegu kõik rahvad katse saada sõltumatuks. Edu saavutamist takistas neil bioloogiline natsionalism: "Iga ülestõusnud rahvas püüdes oma piiratud egoistliku sihi poole — luua oma riik. Kui selline siht saavutati, tekkis iseseisev riik. Kui nüüd Moskval ei jätkunud jõudu selle mahasurumiseks, siis oli värske riigi esmaseks sammuks Moskva rahu sõlmimine ja sõjast väljumine." Pärast õiendati eraldunud kolooniatega ükshaaval arved. Eesti ajalooliste vägede seast, mis aitasid kaasa bolševismi võidukäigule, toodi esile neli. Esiteks, kuigi 1918. a jaanuaris oli Peterburis 45 tuhat eesti sõjameest distsiplineeritud väeosades, ei asunud nad Asutava Kogu kaitsesele. Eesti delegatsioon nõudis, et kõik demokraatlikud parteid tunnistaksid Eesti õigust iseseisvusele, ent kui Vene demokraadid seda ei teinud, siis teatasid eestlased, et ei hakanud sekkuma Vene asjadesse. Teiseks, Judenitši vägede pealetungi ajal Peterburile loobus Eesti armee rahvuslike hõõrumiste tõttu selle pealetungi toetamisest. Kolmandaks, vallutanud osa Pihkva kubermangust, ei viinud eestlased seal läbi kodanlikke reforme, vaid lubasid võimutse da vene valgetel, keda Venemaa elanikkond vihkas nende püüde pärast restaureerida revolutsioonielset korda. Neljandaks, pärast Tartu rahu sõlmimist 1920. aastal ei teinud Eesti midagi, et kindlustada Balti riikide kollektiivset julgeolekut. Dokumendis leiti, et kolooniate rahvad ei ole suutnud teha endale selgeks mitmeid tõdesid. Kui venelane on iga rahva vaenlane, siis on kõigil üks ühine vaenlane. Ühe sõltuva rahva kaotus suurendab kõigi rahvaste kaotuse võimalikkust. Kolonialismivastase võitluse peatamine hetkel, mil vaid oma territoorium päästetud, seab võidu surmaohtu. Kinnitati, et üheskoos moodustavad kolonialismi vaenlased jõu, mis ei jää alla metropoli jõule.

Nentides rahvuslike vabastusjõudude ja poliitiliste liikumiste nõrkust kaasajal, ei pidanud EDL seda rahva rikutuse ja režiimi võimsuse tagajärjeks, nagu arvavat "nõukogude totalitaarse koloniaalrežiimi vastased nii Eestis kui ka mujal", vaid tulenevaks võitlejate hingeliseid vangisolekust, nende võimetusest ületada tuhandeaastasi totalitaarseid dogmasid. Vastutus puudujäägi eest asetati filosoofidele ja ideloojidele, kes loovad õhulosse. Negatiivsete näidetena toodi vene neoslavofiidid, kes ilmutavad siirast muret vene rahva huvide pärast, kuid nende ideed põhinevad õigeusu ja leninismi ühendamisel, erinedes vähe totalitarismist, Moraalse Taasünni liikumine, mis näeb demokraatias üleminekufaasi teokraatiasse ja on sallimatu "uskmatute" vastu, ning Eestis levinud idee, et eesti intelligents vajab oma erilist filosoofiat ja kuni seda ei ole loodud, pole mõtet alustada aktiivset võitlust. Kokkuvõttes nenditi kibedalt, et "selles riigis tõepoolest ei juhtu ega toimu senikaua

— selgeks tegema nõukogude totalitarismi olemuse ja ühiskondliku struktuuri. (Vt. ptk. . . .)²³

— tundma õppima reaalselt rahvast, tema ideaale, püüdlusi ja maailmavaadet. (Vt. ptk. . . .)²⁴

midagi, kuni sõgedad filosoofid ja veel sõgedamad ideoloogid talutavad nägijaid, need aga püüavad esineda juhtijate rollis”.

²³Viidatud on 8. peatükile “Nõukogude totalitaarse süsteemi olemus ja ühiskondlik struktuur”. Selles käsitleti N. Liidu klassistruktuuri püramiidikujulisena. Valitsev klass oli väga vähearvuline, koosnedes NLKP Keskkomitee Poliitbüroo liikmetest. Juhtivateks klassideks olid kõrg-, kesk- ja alamintelligents, moodustades kolmekesi “nõukogude aadli”, alamateks juhtivateks klassideks töölisaristokraatia ja kolhoosiaristokraatia. Rahva põhiosa kuulus tootlikesse klassidesse, milleks olid õigusetuse suurenemise järjekorras töölisel, kolhoosnikud ja vangistatud. Anti ka kõigi klasside lähem iseloomustus. Töösundus kehtis alates vangistatute klassist, kuhu kuulus vähemalt neli miljonit inimest, ja lõpetades alamintelligentsiga.

Nõukogude režiimi näol, mis olevat kommunistlik üksnes vormi, aga mitte sisu poolest, olevat poliitiliselt tegu hierarhilise orjandusliku süsteemiga, mille eesotsas on plebeilik aristokraatia. Majanduslikult olevat režiim tsentraliseeritud riigikapitalism, kes kasutab elanike pärisorjuslikku tööd. Rahvuslikult olevat režiim denatsionaliseeritud oligarhia, juriidiliselt võimutseva oligarhia omavoli koos õiguslike garantiide täieliku puudumisega, ajalooliselt Ida orjanduslike mittepäritavate monarhiate modifikatsioon. Leiti, et N. Liidus on rangelt hierarhiline klassiühiskond, kus eksisteerivad küll ajutised privileegid, kuid puuduvad õigused, ning kõik riigialamad (peale NLKP KK Poliitbüroo) asuvad klassikuuluvusest olenemata orja seisundis. Jõuti järeldusele, et kuna režiim ei lähe kunagi vabatahtlikult demokraatiseerimise teele ega vabasta alamaid orjusest ning pole erilist lootust pääsemiseks ka välismaise abiga, saab vabanemine toimuda vaid riigisiseste jõupingutuste kaudu.

²⁴Viidatud on 11. peatükile “Rahvast”, mille esimest osa “Rahvast, intelligentsist, kõlblusest, võitlusest. . .” vt ajakirjas *Tuna* (1999, nr 3, lk 42–49). Peatüki teine osa “Veel rahvast kui lakeist” algas tõdemusega, et igal rahval on just selline valitsus, mida ta väärrib. Eestlased loovutasid samahästi kui vastupanuta suveräänsuse ning andsid oma rahvusliku jõu ja energia koloniaalrežiimi valdusse. Tootes vaenlasele heaolu, on nad saanud vastu õiguse elada orjaelu. Palju leidub ka pärismaalastest reetureid, “eestlased aitasid organiseerida kolhoose, eestlased võtsid ära

Hädavajalik on kõigil EDL osavõtjail vabaneda nõukogude dogmatismi kõikvõimalikest otsesest või kaudsetest ilmingutest, mis esinevad osavõtja praktilistes tegudes. (Vt. ptk. . .)²⁵

varanduse teistelt eestlastelt, eestlased langetasid kohtuotsuseid, kuulasid üle ja mõnitasid oma kaasmaalasi". Samas tehti reservatsioon, et rahvas ei ole oma rikutuses süüdi. Tal ei ole võimalik kusagilt omandada positiivset kõlblust, sest ta elab mürgitatud hingeelu atmosfääris. Põhjuseks, miks ei osutata ebanormaalsele olukorrale aktiivset vastupanu, peeti inimese loomupärast kalduvust teha eelkõige seda, mille puhul kasu tundub suur ja risk minimaalne, sellal kui vabadusvõitluse kasu on küll tohutu, ent risk samuti suur ja ka head tagajärjed ei anna end kohe tunda. Siiski avaldati lootust, et inimese negatiivsel kõlblusel võib tekkida konflikt tema sisemise sooviga olla õiglane, õilis, suuremeelne ja humaanne ning ühiskonna kriitilistel momentidel saavutab viimane ülekaalu.

²⁵Viidatud on 15. peatükile "Taktikalisest dogmatismist", mille juhtmõte on, et režiim ei võitle opositsiooni kui füüsilise jõuga, sest see ei ohusta otseselt tema eksistentsi, vaid opositsiooni katsetega ületada taktikalit dogmatismi. Muidu oleksid režiimi päevad loetud.

Kahetseti, et üldjuhul on opositsioon võtnud omaks režiimi loodud mängureeglid. Näiteks toodi kriminaalkoodeksi värske § 68 (nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda), mille varasematest riigikukutamise sätetest leebem karistusmäär ajendas paljusid režiimivastaseid alateadlikult valima oma töömeetodiks vaid agitatsiooni. Ilma kindla organisatsioonilise aluseta oli seesugune tegevus aga režiimile kasulik, sest suure tõenäosusega sattus agitaator peatselt koputaja peale ja mõisteti vangi. Riski vähendamise püüdluse tõttu kasutasid režiimivastased peamiste võitlusmeetoditena samizdati levitamist, proteste KGB tegude ja administratiivsete repressioonide vastu ning suulist agitatsiooni elanike seas. Kritisereiti vaid režiimi praktilist ebaseaduslikku tegevust ja karistusorganeid, hoidudes puutumast nõukogude korra aluseid.

Nõrkuse põhjust nähti ka selles, et nõukogude režiim sisendas oma haridussüsteemi ja massiteabega inimestesse müüte, mis mõjutasid režiimivastaste teadvust. Dokumendis on neid toodud esile neli. Esiteks, ühiskonna vääramatu evolutsioon madalamalt kõrgemale, kusjuures sotsialism on arenenum formatsioon kui kapitalism. Pidamata režiimi kui niisugust olemuslikult paheliseks, püüdis valdav enamik N. Liidu siseopositsioonist seda reformida leninlikuks ega mõistnud, et tegelikult ses leidub vaid kaks poliitilist süsteemi: demokraatlik ja totalitaarne. Teiseks, režiimi murdmine eeldab suurte rahvamasside osavõttu. Just

Tuleb läbi imbuda kõikide totalitarismi ja kolonialismivastaste liikumiste eesmärgi ühtsuse ideest, lahti öelda kitsarinnalisest natsionalismist, rassismist, sektantlusest, šovinismist. Tuleb kõigis teiste rahvaste vabadusvõitlejais ja poliitilistes liikumistes näha oma kaasvõitlejaid, kellele on vaja osutada maksimaalset võimalikku abi ilma neilt sellekohast abipalvet isegi äraootamata. Oma liitlaste abistamine peab saama iga vaba demokraadi pühaks kohuseks.

Tuleb loobuda mistahes kavaldamisest ja poliititsemisest suhetes oma liitlastega või Liikumise sisestes suhetes, nõudes sedasama ka teiselt. Mitte mingil tingimusel ei tohi minna osalistele kompromissidele režiimiga mistahes ajutise või kestvama rahvusliku huvi ettekäändel. Igasugused ajutised kompromissid aitavad vaid režiimi ja kindlustavad tema võitu.

Tuleb võitluses pidevalt edasi minna, ringi ja taha vaatamata, maha jääjate järgi joondumata. Üksteise järel ootamine viib vaid ühel kohal tammumisele ning režiimi õitsengule.

Tuleb meeles pidada, et masside jaoks on KÕIGE VEENVAMAKS VAHENDIKS mitte sõnakõlksutamise, vaid TEGUTSEMINE.

Ühegi kuitahes veenvalt koostatud ja õige programmiga ei ole võimalik rahvast tõsta võitlusele. Selleks on vaja talle näidata ka tõelist võitlust ennast. Veendumused on alles siis TÕELISED VEENDUMUSED, kui nad VÄLJENDUVAD TEGUDES. Alles siis muutuvad nad rahvale võitluse otstarbekuse ja riski põhjendatuse ilmselgeks argumendiks.

Võitlusest tuleb lõplikult kõrvaldada diletantism. Võitlus peab toimuma kõrge teadlikkusega ja professionaalsel tasemel, oskusega, osavusega, kõrvalekaldumata sihist.

Tuleb lõplikult katkestada viljatud poliitilised kanakitkumised ja uute kõiki päästvate utoopiate leiutamine. Tuleb lõpetada tühi ning mitte millekski kohustav targutamine ning sõnadega vehkimine. Ainult reaalsete ja tunnetatavate tegudega võib lähendada režiimi hukku.

Tuleb endas maha suruda orjalik alaväärsuskompleks, mis muide tihti väljendubki just üleüldisest pääsemisest unistavate, kuid praktikas

niisugusena kirjeldasid bolševikud oma võimuletulekut. Kolmandaks, režiim ja karistusorganid on kõikvõimsad. Neljandaks, vastupanu peab olema tsentraliseeritud. Välja toodi ka kaks traditsioonilise mõtteviisi tekitatud psüühilist barjääri. Nendeks olid püüd jäljendada mittetotalitaarsete ühiskondade poliitilist elu, mistõttu sellised poliitilised voolud asusid võitlema omavahel, ning bioloogiline šovinism, mis halvendas rahvaste läbisaamist.

rakendamata teooriate loomises. Teine äärmus on sama tulutu kui esimenegi.

Oleks juba aeg lõpetada ka Demokraatliku Liikumise ja teiste konstruktivsete dokumentide põhjendamatu sarjamine. Need on tegelikult esimesed realistlikud ja mitteutoopilised dokumendid kogu nõukogude orjuse ajaloo jooksul, milledes on projekteeritud ratsionaalne tee vabanemisele.

Neis dokumentides pole leiutatud midagi uut, mida inimkond seni ei tea, ega ole pakutud midagi sellist, mida poleks rahvaste ajaloo praktikas juba kontrollitud. Ratsionaalne on neid dokumente vaagides mitte otsida neis seda, mis lahutab, vaid seda, mis ÜHENDAB. Halvemalgi juhul peaks suutma iga selline kriitik endale siiralt tunnistama, kui ta tõesti aus inimene on, et vaatamata nii või naasugustele puudujääkidele neis dokumentides, vahetaks ta hetkegi kõhklemata oma praeguse orjaseisundi nende õilsate mudelite vastu, mis Demokraatliku Liikumise Programmis on kirjeldatud! Me pole praegu nii rikkad, et piike murda ja mahalaskmata karu nahka jagada.

Peale vabaduse kättevõtmist ja demokraatliku korra kehtestamist võime endile lubada luksust rahumeelsete poliitiliste meetoditega ning vabatahtlike kaasalööjate olemasolul oma ühiskondliku elu mistahes mudeleid proovida. Seni aga kuni sellist vabadust pole, on igasugune fantaseerimine lihtsalt kuritegu, nagu on kuritegelik igasugune illusioon.

Demokraatliku Liikumise Programmis ja Taktikas väljapakutut tuleb TUNDMA ÕPPIDA ja ÕPPIDA REALISEERIMA!

Igaüks peab lõplikult mõistma, et me ei oma ei moraalselt ega ka juriidilist õigust teadusesarnasteks dispuutideks ja poliititsemiseks ajal, mil nõukogude hakklihamasin hekseldab inimesi läbilaskevõimega kuni 2 miljonit inimest aastas.

Igas mittetegutsevas lobisejas ja seebimullitajas tuleb näha vaid argpüksi ja nahahoidjat. Nõukogude reaalses tingimustes osutub ta kuritegeliku režiimi otseseks kaasosaliseks. Sest vaatamata režiimi ilukõnelikele keerutustele ekspuaterib ta teda ning võib igal momendil teda sundida osalema vabadusvõitlejate vastastest repressioonidest või isegi rahvarahutuste mahasurumisel. Ei maksa unustada, et me elame totalitaarses süsteemis, mille olemuseks on just see asjaolu, et keegi ei saa heitlusest kõrvale hoiduda. See, kes ei astu välja režiimi vastu, tahes-tahmata sunnitakse tegutsema režiimi kasuks, kusjuures režiim asetab ta niikuinii oma vaenlaste musta nimekirja ning õiendab arved ükshaaval ja hiljem. Nii on seda tehtud kogu režiimi eksisteerimise vältel ja ohvrite arvu loetletakse kümnete miljonitega.

Kas seda tahetakse või mitte, kuid režiimi ja vabadusvõitlejate vahelisse heitlusse tõmmatakse kaasa eranditult kõik inimesed ja rahvad selles riigis. See kes ei asu režiimi vastu ega tule ka meiega, lootes erapooletuks jääda, see pannakse ikkagi režiimi kaitsma ja ta hukub talle võõraste huvide nimel. Kolmandat võimalust end seada üla- või väljapoole heitlust nõukogude tingimustes pole antud. Mõningase osa intelligenti praegune "neutraalsus" on vaid näiline, vaid naiivne enesepete. Objektivselt võttes annab iga selline "neutraalne" vaikiva heakskiidu võimude arve teoindamisele režiimivastastega ja tema töö teenib nii jõu kui ka intellektiga esmajoones režiimi heaolu. Ei maksa keerutada, silmakirjatseda ja petta ei ennast ega teisi inimesi!

Õeldu on kibe ja kurb tõde, kuid ta on tõde. Ja selle tõe tunnetamises on ka eeldus võiduks orjuse üle.

Kõik praegu tegutsevad AI-grupid kui ka loodavad grupid selleks, et nad muutuksid totalitarismivastase võitluse tugipunktideks, peavad alutatama range distsipliini alla käesolevas dokumendis avaldatud seaduste raames.²⁶

²⁶Seadustele on pühendatud 3. peatükk "Õigusnormide ja seaduste kogu". Seal esitati Sõjaõigus, mis kuulutas relvastatud režiimivastased võitlevateks isikuteks, vangilangemisel sõjavangideks, ning 22 paragrahvist koosnev Karistusseadus.

Viimane oli AI-gruppides loodud kolmeliikmeliste (kohtunik, süüdistaja, kaitsja) EDLi kohtute töö aluseks. Kohus määras karistusi väga mitmesuguste üleastumiste ja kuritegude eest. Näiteks: "§ 5. (1) Inimese vägistamise eest, kui kannatanu oli suguküpses eas, — karistatakse rahatrahviga 100 rbl. ja kannatanule tekitatud moraalse kahju hüvitamisega 500 rbl. (2) Sama teo eest, kui kannatanu oli abielus naine või lahutatud või lesk, — karistatakse rahatrahviga 100 rbl. ja kannatanule tekitatud moraalse kahju hüvitamisega 200 rbl. (3) Sama teo eest, kui kannatanuks oli veel suguküpsust mittesaavutanud tütarlaps ja kui vägistaja polnud EDL liige, — antakse vägistaja nõukogude organite käsutusse; EDL liikme suhtes kohaldatakse aga surmanuhtluse. (4) Kui vägistajaks oli EDL relvastatud liige eri- või sõjaolukorras, — karistatakse 50 painduva vitsahoobiga paljastatud tuharatele, või raskesti asjaoludel mahalaskmisega." Võimalikud karistusviisid jaotati selgitavas tekstis kuueks liigiks: ühiskondlik laitus, rahatrahv, tinglik vabadusekaotus ("tähendab vabadusekaotust ilma võimaluseta süüdimõistetut vahi all hoida"), kodune arest tööst vabal ajal, varandusliku kahju tekitamine ja surmaotsus. Varandusliku kahju tekitamise otsust ei pruugitud süüdimõistetule eelnevalt teada anda. Sellel oli kaks varianti:

Kõik AI-grupid ja iga üksik Liikumisest osavõtja peavad lõviosa oma ajast pühendama õpinguteks ning enesetäiendamiseks. Tuleb omandada loodusõiguslik maailmavaade, võitlusstrateegia ja taktika põhialused, tuleb muutuda oskuslikuks ja treenitud vabadusvõitlejaks. Vastasel korral tekitame vaid õigustamatuid ohvreid nagu see on toimunud möödunud aastail.

Kõik Liikumisest osavõtjad peavad omandama ühe aabitsatõe: suured teod sisaldavad väikeseid panuseid. Paljude pisitegude summa annabki SUURE TULEMUSE!

*REŽIIM ISE EI LANGE!*²⁷

“a) Väiksem varanduslik kahju — kuni 100 rbl. — kantavate esemete: palitu, ülikonna, jalanõude hävitamine või kasutuskõlbatuks tegemine, akende sisselöömine, auto ja mootorratta üksikdetailide rikkumine. b) Suurem varanduslik kahju — isikliku auto rikkumine; suvila või korteri mahapõletamine või õhkulaskmine, korterisisustuse rikkumine või hävitamine. Mitte mingil juhul ei tohi rakendada maja või suvila mahapõletamist või õhkamist, kui on oht laste hukuks.” Surmaotsus pidi langema osaks provokaatoritele, salaagentidele, reeturitele ja väljaspool seadust seisvatele isikutele. Nagu selgub, leidis Karistusseaduses ka seitsmes karistusviis, ihunuhtlus.

²⁷Režiimi iselangemise teooriat jutlustasid dokumendi järgi Eesti liberaalid, nagu nähtub 6. peatükist “Eesti kolonialismi- ja totalitarismivastaste jõudude lühiiseloostus”. Intelligentsi liberaalset liikumist käsitati kui rahva seas suure mõjuga, ent väheorganiseeritud voolu, mis püüdleb legaalse ja poollegaalse tegevuse poole, et režiimi mitte eriti ärritada. Ideoloogiaks segu alates marksismist ja lõpetades industriaalühiskonna doktriiniga, taktikaks positsiooni järkjärguline hõlvamine, soov režiimi ohjeldada kultuuri ja informatsiooni kaudu. EDLi väitel uskus liberaalne liikumine müüte KGB kõikvõimsusest ja rahva rikutusest ning kannatas alaväärsuskompleksi all.

Iseloostustati ka teisi opositsioonilisi jõude, kellest kõigil peale EDLi ja ERRi leiti olevat olulisi puudusi. Arvukamaks hinnati puhtrahvuslikud grupid, kellel on udune ideoloogia, mis koosneb eri maailmavaadete mehaanilisest segust. Taktikaliste teadmiste puudumise tõttu olevat nende võitluse kasutegur madal. Reformeeritud kristlusel põhinevate illegaalsete religioossete liikumiste, mis hõlmasid inimesi erinevatest sotsiaalsetest kihtidest, sh palju lihttöölisi ja maainimesi, organiseerumise ja konspiratsiooni taset loeti eelmisest kõrgemaks. Poliitilises mõttes pooldasid nad Eesti Vabariigi taastamist, kuid taktikas olid valinud ootepositsiooni. Dokumendis arvati, et kehtib vaikiv kok-

Nõukogude totalitaarne koloniaalrežiim, vaatamata valdava osa elanikkonna rahulolematusele ja vihale, mida tunneb nii meie rahvas kui ka teised orjastatud rahvad oma kurnaja vastu, ISE EI LANGE, nii nõrguke kui ta ka poleks.

Režiim iseenesest ei lagune, vaid vastupidi — muutub üha täiuslikumaks. Režiimi struktuuri täiuslikkust kompenseerib aga üha kasvava rahva rahulolematus, kelle aktiivset toetust pidevalt kaotab.

Sellegipoolest, vaatamata režiimivastaste suurele arvule, kuid tänu nende organiseerimatussele, hajutatusele, täidavad nad ikkagi kohuse-truult kõiki režiimi korraldusi, kaitsevad teda ja praktiliselt hoiavad elus oma tahte vastaseltki. Võitlus režiimiga nõuab organiseeritust ja koondatud jõude, mille löögid oleksid suunatud režiimi kukutamisele. Režiimivastastel peab olema SEE ühine eesmärk ja nad peavad lööma ühte punkti. Huupi antud hajutatud löögid ja jõupingutused, ilma võiduleviivat teed tundmata viivad paratamatult kaotusele.

REŽIIMI LANGEMISEKS ON VAJA AKTIIVSEID TEGUSID! *Me peame peale tungima, aga mitte kükitama kaitsepositsioonidel. Meie pealetung peab olema arukalt kavandatud ja otsustav.*

Käesoleval ajal on režiimivastaste üldarv Nõukogude Liidus küllaldane selleks, et režiimi kukutada. Isikute arv, kes nii või teisiti on seotud põrandaaluste režiimivastaste liikumistega, moodustab ligi 10 miljonit inimest, sealhulgas 1,5 miljonit poliitvangi. See moodustab hiiglama

kulepe KGBga, et usklikud ei võta võitlusest aktiivselt osa, vastutasuks aga KGB neid eriti ei represseeri. Vabateokraatlikku ühiskonda taotlevale teokraatlikul parteil leiti olevat usulis-kõlbliste kõrval ka selged poliitilised eesmärgid, mis ühtisid demokraatide eesmärkidega. Positiivseks peeti, et nad ei viibi vaid ootepositsioonil, negatiivseks nende usulist sallimatust teistimõtlejate suhtes. Üks kõige plahvatusohtlikumaid, režiimi suhtes selgelt vaenulikke ühiskondlikke jõude oli dokumendi järgi hipide jt noorte liikumine, mis oli hästi organiseeritud ning laiade sidemetega Lätis, Leedus, Venemaal, Ukrainas ja mujal. Samas oli see poliitiliselt naiivne, kuulutades anarhismi ja epikureismi. Avaldati siiski lootust, et mõtestatud ettevalmistustöö korral võib see saada taimelavaks teistele totalitarismivastastele liikumistele. Mainiti ka rahvuslikke kommuniste, kes pidid kuuluma valitseva eliidi ning noore partei- ja komsomolipõlvkonna ringkondadesse ning püüdma laiendada Eesti kui liiduvabariigi õigusi, et lõpuks libiseda välja Moskva diktaadi alt. Suhtumine neisse oli jahe: “Ideoloogiliselt esineb marksism-leninism Rumeenia või Jugoslaavia variandis. Teenib hoolega režiimi, kuid paneb talle ka kõikaid kodaraise.”

suure armee, umbes 900–1000 diviisi. Peale seda on olemas mitte väiksem hulk inimesi, kes pole küll seotud põrandaaluste illegaalsete organisatsioonidega, kuid kes ootavad momenti ja võimalust võitlusse lülitumiseks. Ja võib olla täiesti veendunud, et see kontingent lülitubki üsna kiiresti võitlusse niipea kui see muutub avalikuks.

Seega moodustavad režiimivastased tohutu jõu, mis on võimeline tõepoolest loetud tundide jooksul neetud režiimi minema pühkima. Kaotused seejuures moodustaksid vast 100–200 tuhat inimest, s.t. umbes sama palju kui palju hukkub inimesi praegu KGB käte abil laagrites, vanglates ja psühhiaatrilistes haiglates.

Kahjuks asetseb see tohutu jõud senini tegevusetus seisus, üheks võitlusrusikaks organiseerimatu, otsustatavateks tegutsemisteks ette valmis-tamata: ta ei oska võidelda, ei tunneta oma jõudu ja seepärast lubab režiimil salaja ning kahjudeta, karistamatult õiendada arveid inimestega.

Režiimivastaste madalat võitlusvaimu kammitseb ootus ja lootus, et ehk rahvas ise tõuseb üles ning tõukab režiimi uppi.

Lootused, et kasvõi mõned miljonid inimestest ühineksid mingisse ühte organisatsiooni ning alluksid mingile ühtsele tsentraalsele keskjuhtimisele kogu Nõukogude Liidu territooriumil — pole arukad, pole reaalsed totalitaarse režiimi tingimustes.

Ainsaks reaalseks väljapääsuks näeb EDL arvukate autonoomsete ja sõltumatute gruppide loomist, kes oleksid ühendatud ühtse ideoloogia ja taktikaga ning omaksid ühist sihti — režiimi kukutamist.

Selleks, et selliste organisatsiooniliselt iseseisvate illegaalsete gruppide tegevust koordineerida ei ole tarvidust luua tsentraalset juhtimiskeskust. Need grupid peavad iseseisvalt oma pealetungivat võitlust, juhindudes vaid Demokraatliku Liikumise programmdokumentidest.

Jooksva aastakümne vältele kavandatud ettevalmistaval perioodil peavad kõik autonoomsed grupid alustama pealetungi režiimile, teda ära kurnama väikeste kuid rohkearvuliste lõökidega üle kogu Nõukogude Liidu territooriumi. Režiim peab pidevalt tundma neid valusaid lööke.

Grupid peavad pärast oma sisemist stabiliseerumist üle minema aktiivsetele tegudele, täites neile jõukohaseid ülesandeid sõltuvalt grupi isikulisest koosseisust ja võitluskipsuse astmest.

Juhul kui kõik põrandaalused grupid suudavad täita nimetatud programmdokumentides püstitatud ülesandeid, siis langeb ära vajadus käesoleval ajal ühtse juhtimiskeskuse loomiseks. Peale võitluse hoogustumist ning massiliseks muutumist ei osutu ühtsete juhtimiskeskuste loomine rahvuslike jõudude poolt eriliseks raskuseks.

Igatiiks, kes põrandaaluste tegudega kokku puutub, peab meeles pidama, et tegutseb ta või ei tegutse — tema pea kohal ripub nõukogude timukakirves, mis on valmis laskuna igal hetkel.

Inimene elab ainult ühte elu ja peab seda elama inimlikult. Inimlik peab olema ka tema surm, aga mitte nagu mihhklipäeva oinal. Ei maksaks olla pillav ja raisata oma elu arutule ning kasutule lobisemisele. Kõik inimesed on kistud võitlusse. Kes ei asu režimi vastu — läheb koos režimiga ja hukub oma vaenlast kaitstes. Kolmandat teed pole.

Režiim langeb vaid oma vastaste löökidest. Ta ei lange iseenesest, vaid tema jõule vastandatud jõust. Kui kiirelt see langemine saab toimunuks — see sõltub ainult meist: kui me osutume nännipunnideks ja vedelvorstideks, kes hoolimatult asetavad oma kaela nõukogude lihunikukirve alla, siis seisab režiim veel üsna kaua, kui me oleme aga otsustavad ja aktiivsed — siis langeb ta juba järgneva aastakümne sees.²⁸

²⁸1970. aastail toimuma pidanud ettevalmistava perioodi sisu käsitleb 12. peatükk "EDL üldstrateegia ja strateegilised võitlusetapid", kus EDL planeeris kolmteist arenguetappi ja fikseeris nende hetkeseisu:

1. Ratsionalistliku loodusõigusliku maailmavaate ja ideoloogia väljatöötamine, demokraatliku ülesehituse mudeli loomine. Täidetud aastatel 1968–1972 EDL Programmi ja teiste teoreetiliste töödega.
2. EDL strateegia ja taktika väljatöötamine praktiliste soovitustega võitluseks, võitlusreeglite ja seaduste ning omavaheliste suhete väljatöötamine. Täidetud aastatel 1972–1974.
3. Trükibaasi loomine vabademokraatliku kirjanduse jaoks. Alustatud 1960. aastatel. Vajalik üle minna massilisele vabatrükile.
4. Demokraatliku loodusõigusliku maailmavaate ja trükiste levitamise mehhanismi loomine. Täidetud alates 1968. aastast, kuid nõuab kiiret täiustamist ja tootlikkuse suurendamist.
5. Põrandaaluste tugipunktide (EDLi AI-gruppide) võrgu loomine. Alustatud 1967. aastal. On kogutud hinnalisi kogemusi, kuid nende jõudu ja võimalusi kasutatakse umbes 10% piires. Tuleb kiiresti ümberorganiseeruda.
6. Asjaarmastajaliku nokitsemise kõrvaldamine AI-gruppide töös, illegaalsete gruppide muutmine võitlusvõimeliseks poliitiliseks mehhanismiks, mis oleks võimeline lahendama neid ülesandeid, mis on püstitatud EDL Programmis ja Taktikas ning ka NLDL Programmis ja Taktikas. Ümberkorraldamine algas 1971. a. Pärast EDL Strateegia ja Taktika ilmumist tuleb seda protsessi viivitamatult hoogustada.

MAITRAUN (sünd. 1963) on lõpetanud TRÜ psühholoogina 1989. aastal, praegu TÜ magistrant ja vabakutseline kirjanik.

7. Valgustustöö masside hulgas: režiimivastase rahulolematuse ja sallimatuse massiline levitamine, režiimivastase õhkkonna loomine (suulise populariseerimise ja trükiste vormis info levitamise abil); õigeusklike režiimipooldajate muutmine neutraalseiks, neutraalsete pööramine režiimivastasteks, režiimivastaste muutmine režiimi vastu võitlejateks; masside mõjutamine kontaktivabal ja otsesel kontaktviisil; režiimimurdjalike meeleolude ning sündmuste eelaimduse loomine. Esimesed märgid ilmsesid 1972. a. Protsess järk-järgult hoogustub.

8. Kõrvuti punktis 7 loetletuga ettevalmistus olukorra kontrolli alla võtmiseks kohtadel AI-gruppide ja EDLi keskuste poolt streikide, demonstratsioonide, stiihiliste mässude puhkemisel, s.t iga AI-grupi valmisoleku kindlustamine võimu võimalikuks haaramiseks oma tegutsemisväljal. Protsess algas 1973. a. Olemasolevad AI-grupid peavad tasemel olema hiljemalt 1975. a keskel.

9. Legaalsete väljaastumiste maksimaalne stimuleerimine, eriti seaduslikkuse järgimise osas kohtadel. On olemas, laieneb p. 7 loetletud tööde hoogustumisel.

10. Töö kommunistide seas, demokratiseeritud marksistliku KP loomine EKP raames, mis nõuaks EKP lahkulöömist NLKPst ja iseseisvaks parteiks muutumist, võitlus Eesti NSV õiguste laiendamise ja ENSV iseseisvaks riigiks muutmise eest. Perspektiivis aastail 1975–1978.

11. EDLi otsesed kokkupõrked režiimiga manifestatsioonide, demonstratsioonide ja streikide abil. Perspektiivis aastail 1976–1978.

12. Masside viimine plahvatuslikku seisundisse, mis osutub võimalikuks pärast etappide 1.–11. läbimist mitte ainult Eestis, vaid ka teistes põhilistes kolooniates: Ukrainas, Leedus, Lätis, Valgevenes, Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias, aga ka venelaste põhilistes poliitilistes keskustes — Moskvas ja Leningradis. Perspektiivis aastail 1978–1980.

13. Pärast plahvatusohtliku seisundi loomist alustatakse üldrahvalike streikide, massiliste meeleavaldustega pealetungi, sündmused N. Liidu ühes osas peavad koheselt süütama taolisi sündmusi ka teistes kohtades. Selleks ajaks peavad kõik režiimivastased jõud olema võimelised mitte ainult neid sündmusi vallandama, vaid ka juhtima ning kaitsma, s.t AI-grupid peavad muutuma võitlusvõimelisteks üksusteks Põrandaaluses Armees. See osutub võimalikuks Nõukogude relvajõudude tunduva lagunemise või vähemalt nende erapooletuse säilitamise puhul. Lõplikuks eesmärgiks on režiimi täielik kukutamine. Perspektiivis aastail 1980–1984.

EESTI VABARIIGI JÄRJEPIDEVUSEST 1940–1992

Rein Marandi

Ka kõik poliitilised sündmused muutuvad viimaks ajalooks — poliitiliseks ajalooks. Selle uurimisel on tähtis õige ajaline distants: liiga lähedal sündmustikule on ohuks teaduri siiski subjektiivsed otsused, ajalooteaduse kokkusulamine veel aktuaalse poliitilise vaidlusega, liiga kaugel võivad aga ähmastuda juba faktid. Objektiivsus ja täpsus — kunas on need mõlemad põhinõuded tasakaalus või omavahel mingis kuldloikelises suhtes, selle kohta ei ole küll üldreeglit, see tuleb eraldi otsustada iga kord.

Kümne aasta eest uue põhiseaduse vastuvõtmisega sümboolselt lõppenud Eesti okupatsioonide poolsajandil sai suure tähenduse tema iseseisvuse järjepidevuse ehk kontinuiteedi mõiste ja kujutelm. Selle nimel tegutses Rootsis meie pagulasvalitsus, see kandis teatud mõttes ka Eestis aset leidnud vabadusvõitlust. Kuid mida hõlmas siis see keskne mõiste täpsemalt, mis oli tema konkreetseks sisuks?

Eriti aktuaalseks muutus see küsimus siis — ehkki jäi vastuseeta —, kui eksiilvalitsus otsustas tagasi astuda ja oma “volitused” üle anda Eesti uue 1992. aasta põhiseaduse alusel konstitueeritud uutele riigiorganitele. Lihtsalt “Eesti Vabariigi järjepidevust” nimetas Rootsis 16. juulil 1992 avaldatud “Eesti Vabariigi Valitsus/e/ eksiilis deklaratsioon tegevuse lõpetamise kohta”. Oma pidulikus 7. oktoobri sõnavõtus Eesti Riigikogus rääkis selle valitsuse viimane peaminister vabariigi presidendi ülesannetes Heinrich Mark Eesti “riiklikust ja põhiseaduslikust” kontinuiteedist ja 8. oktoobril andis Kadrioru lossis “Vabariigi Presidendi institutsiooni” sümboolselt üle Lennart Merile, kes seda vastu

võttes tänas eksiilvalitsust "Eesti Vabariigi õigusliku järjepidevuse" hoidmise eest (Terras 1995: 152–156). Hulk üldsõnalisusi, aga sellisenagi sai kontinueedikujutelm suure tähenduse ja rolli niihästi positiivses kui negatiivses mõttes: mobiliseerides küll tuhandeid kodanikke Eesti iseseisvuse taastamise rindesse, lõhestas ta nüüd ka seda rinnet. Eestis sai üks selle tiib põhjust või põhjendust (piir on ebaselge), et keelduda kaasa tegemast teise tiiva samme või aktsioone: uuesti rahvuslipu heiskamist Pika Hermannini torni, alguses ka iseseisvumise "referendumit" ja selle lõplikku otsustamist Ülemnõukogus 20. augustil 1991, paguluses tekkis aga tragikoomiline vaidlus ja konflikt kahe eri eksiilvalitsuse õige juriidilise kontinueedi üle (Terras 1995: 136–149).

Eestis tekkinud lõhe suurtes vaidlustes domineeris ja pakub veelgi huvi küsimus rahvusliku rinde mõlema tiiva legitiimsusest "järgepidevuse" mõttes. Üks tiib, kodanike komiteede liikumine ja selle loodud Eesti Kongress väitis oma isamaalist võitlust tuginevat Eesti 1937. aasta põhiseadusele; teine tiib, Eestimaa Rahvarinne ei tahtnud ilmselt ka sellega oma poliitikat õigustada ja sai kuulda süüdistusi reeturlikust "kolmanda vabariigi" liinist. Kongress (õieti "konvent") tahtis, kuid ei võinud juba oma erilise valimisviisi tõttu ka ise endast kujutada põhiseaduslikku rahvaesindust. Komiteede liikumine oli sisuliselt võimas rahvaalgatus, millise võimalust küll polnud enam olemas 1937. aasta süsteemis, kust see oli Rahvuskogus teadlikult välja jäetud.

Suureks vaidlusküsimuseks aga sai Eestis veel 1937. aasta põhiseaduse enda probleem. Okupatsioonide ajal see vana põhiseadus küll ei toiminud, aga mis sai edasi, kas panna teda taas iseseisvunud riigis taas maksma olnuks õige ja üldse võimalik — ja kui, kas siis samal või muudetud kujul?¹ Seisukohad läksid lahku kõigis punktides, aga kõnekas oli juba vaidlus ise ja selle kitsalt riigiõiguslik perspektiiv: Vabadussõjas kättevõidetud ja rahvusvahelisõigusliku Tartu rahuga kindlustatud Eesti iseseisvuse kontinueet ahenes tema kolmanda põhiseaduse kontinuee-

¹Vt Tartu *Edasis-Postimehes* aastail 1989–1992 toimunud suurt mõttevahetust, kus osalesid Toivo Jullinen, Uno Ruus, Ando Leps, Jüri Põld, Rait Maruste, Rein Toomla, Rein Taagepera, Ernst Kirs jt.

diks. See oli juriidiliselt ekslik ja välispoliitiliselt tarbetu käsitus “järjepidevusest”, kui mitte kahjulikki.

Eesti riigiõiguslik-põhiseaduslik iseseisvus katkes 1940. a suve sündmustes. Ekslik on tihti kuulnud väide, et president Konstantin Päts oli sunnitud otsekohe 21. juunil vabastama ametist Jüri Uluotsa valitsuse ja nimetama ametisse Johannes Varese valitsuse ja et need tema otsused olid seepärast õigustühised. Otsused sündisid tavalises põhiseaduslikus korras (*Riigi Teataja*, 1940, 54, 491–492) ja need tähendasid ilmselt vana ja haiglase presidendi teadlikku, kuid ekslikku taktikat okupatsiooni olukorras (Marandi 2002: 103–106). Jüri Uluots ei jäänud õiguslikult edasi peaministri ametisse, mis ei võinud ka enam paranduda järgemööda neljale pagulasvalitsuse juhile. Sellest lahus polnud ka põhiseaduses üldse kohta eksiilvalitsusele. Et “põhiseaduse isad” ei olnud tahtnud kirjutada sinna sellist paragrahvi, seda näeb Rahvuskogu põgusatest vaidlustest vabariigi presidendiga ameti ajutise erakorralise täitmise üle: riigipöörde või sõjaväelise kallaletungi võimalust ja ohtu tulevikus küll silmas pidades ei kujutatud ette kogu Eesti territooriumi okupeerimist, mis nõudis vabadusvõitluse viimist välismaale.²

Kuna Eesti jõhker allaheitmine Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta suvel sündis kogu maailma silma all, siis polnuks vajadust seda veel mingi oma riigiõigusliku konstruktsiooniga seal väljas iseloomustada ja kallaletungijat hukka mõista. Et vabariigi president oli nüüd sunnitud olnud suuri õigustühiseid otsuseid tegema, see väide võis (kui seda tõesti ka välispoliitikas kasutati) jätta piinliku mulje Tallinnas veel olemas olevates välissaatkondades, kus oli saadud sündmusi lähedalt jälgida ja nende tõelist olemust mõista.

Kui aga oleks väljas tegutsenud tõesti põhiseaduslik või ilma sellise pretensioonita demokraatlik Eesti eksiilvalitsus, kas oleks see siis suurtelt lääneriikidelt rohkem või vähem tähelepanu ja toetust saanud? Tõenäoliselt küll sama vähe, sest neile oli ainutähtis (nagu eriti Poola Londoni valitsus pidi kogema!)

²Põhiseaduse § 46 arutamisel Rahvuskogus pandi ka ette, et sõja korral valiks presidendiga asetäitja Riigikogu (*Põhiseadus...* 1937: 185, 218).

meeleheitlik võitlus Hitleri-Saksamaa mahasurumiseks — nende suurriikide poliitikat juhib alati “nende veripunane “Staatsraison”” (J. K. Paasikivi).

*

Et põhiseaduslik järjepidevus võis kõigist oma küsitavusist hoolimata saada suure tähenduse ja rolli võitluses iseseisvuse taastamise eest, seda pole siiski raske mõista. PÕHISEADUS oli kui viimane päästerõngas, millest haarati kinni 1940. aasta katastroofis ja millest kindlalt kinni hoides loodeti tulevikus jälle omariiklusele tagasi jõuda. Eestis oli ka tavaline põhiseaduse tähendust poliitikas üldse üle hinnata: moodne anglosaksi *political science* oli alles jõudmas sinna ja valitses veel keskeuroopalik riigiõigus, mille järgi poliitika oli põhiseaduse *Verfassungswirklichkeit*.³ Ja kui valitsuse juhid Jüri Uluots, Otto Tief, August Rei või Heinrich Mark ei kujutanud ette poliitilist vabadusvõitlust, mis ei tugineks põhiseadusele, siis võib seda mõista ja tuleb austada.

Kuid oluliselt kandis seda võitlust ikkagi poliitika — kodanike poliitiline tahe. Seda näitasid tegelikud sündmused — Rahvarinde “Balti kett” ja kogu “laulev revolutsioon”; seda mõtlesid ilmselt ka mitmed sõnavõtjad Eesti 1989.–1992. aasta suures kontinuiteedivaidluses: majandusteadlane Arno Susi (*Tartu Postipoiss*, nr 2 (10), märts 1990), riigitegelane Helmut Maandi (*Edasi*, nr 198, 30. VIII 1989), kirjanik Jaan Kross (*Eesti Päevaleht* Stockholmis, 24. VI 1992).

Otsustavat tuge näis riigiõiguslik järjepidevus küll olevat saanud 1992. aasta põhiseaduses, mis oli oma preambuli järgi vastu võetud “1938. aastal jõustunud põhiseaduse § 1 alusel” toimunud rahvahääletusel. See võis ka olla veel kummardus enda väitel just selle paragrahvi alusel võidelnud kodanike komiteedele ja Eesti Kongressile. Kuid see § 1 oli üldsõnaline deklaratsioon rah-

³Peaagu tervet “esimese vabariigi” viimast kümnendit täitis põhiseaduse parandamise probleem — kui alguses neljateistkümne kuu jooksul peetud kolm rahvahääletust lahendust ei toonud, oli vaja veel 1937. aasta suurt reformi, et tõenäoliselt eesmärgile jõuda ja põhiseaduse paragrahvidega püsivat poliitilist “riigivõimude tasakaalu” kindlustada (Marandi 1987).

vast kui kõrgeimast riigivõimust Eestis ja põhiseaduse muutmine oleks pidanud sündima §§146–150 määratud korras. See ei olnud võimalik ja teises korras täiesti uue põhiseaduse vastuvõtmine oli veel üks tõend riigiõigusliku kontinuiteedi katkemisest.

Kirjandus

- M a r a n d i, Rein 1987. Riigivõimude tasakaalu otsingul: Põhiseaduse parandamise püüdlused Eestis 1929–1933. — *Mana*. Eesti kultuuri ja kirjanduse ajakiri, nr 56, lk 17–34
- M a r a n d i, Rein 2002. Konstantin Päts ja Eesti Vabariigi lõpp 1940. aastal. — *Konstantin Pätsi tegevusest*. Artiklite kogumik. Tallinn
- P õ h i s e a d u s ja Rahvuskogu*. 1937. Tallinn
- T e r r a s, Aleksander 1995. Eesti riikliku järjepidevuse säilitamisest. — *Pool sajandit paguluses*. Stockholm

REIN MARANDI (sünd. 1921) on õppinud Tartu Ülikoolis õigusteadust 1942, võidelnud II maailmasõjas vabatahtlikuna Soome sõjaväes 1943–1944, lõpetanud Uppsala Ülikooli filosoofiateaduskonna 1952. a, riigiteaduse litsentsiaat 1959. a Uppsalas, riigiteaduste doktori (*pol. dr.*) kraad 1964. a Helsingis. *Akadeemia* on avaldanud tema Eesti vabadsõjalaste liikumist käsitleva raamatu *Must-valge lipu all I* osa saksakeelse kokkuvõtte tõlke (1992, nr 4–6, lk 809–825, 1033–1054, 1302–1309).

KALJO PÕLLU
Õhk, maa, tuli, vesi. (1991)

VÄÄRTUSED

THEOGNISE LUULEKOGUMIKUS

CORPUS THEOGNIDEUM

Martin Suuroja

SISSEJUHATUS

Levinud arvamuse järgi¹ ja ka Suidase leksikoni kinnitusel² elas Theognis 59. olümpiaadil (552–549 eKr) ning oli pärit vanast aristokraatlikust soost kas Sitsiilia³ või Isthmose⁴ Megarast. Tema ainus säilinud teos on didaktiline kogumik *Corpus Theognideum*. Et didaktilise luule eesmärk on pakkuda noorematele põlvkondadele õpetust sobivate hoiakute ja moraali väärtuste kohta ning et see on suurel määral mõjutatud sotsiaalselt jagatud ootustest, võib selline luule anda olulisi vihjeid ühiskonna kohta, mis loob oma tarbeks sellist didaktilist kirjandust. Teose kaudu jõuavad

¹Vrd Eusebios, Cyrillus (mõlemad 548), *Chronicon Paschale* (c. 552); Thomas Hudson-Williams, Jean Carrière (West 1974: 65), ka Archibald Allen (Gerber 1991: 200–201).

²“sündinud 59. olümpiaadil” (Adler 1931: 692).

³Vrd Platoni *Seadused* I. 630a: “tuntud poet Theognis, Sitsiilia Megara kodanik, kes öelnud “Kyrnos, ustav mees on raskes tülis väärtuselt võrdne kulla ja hõbedaga””; Suidase *Lexicon*: “Theognis, Megara kodanik, [pärit] Sitsiilia Megarast” (Adler 1931: 692).

⁴Theognis, *Corpus Theognideum*, v 11–14: “Metsloomade tapja Artemis, Zeusi tütar, kel Agamemnon kuhu pühendas, kui ta kiirete laevadega Troojasse purjetas, kuula mind, palujat, hoiu must eemal halb saatus. Sul, jumalanna, see tühine asi, mulle kuid tähtis.”

meieni ka tolle aja aristokraatia põhimõtted ja väärtushinnangud.⁵ Et Theognise kogumiku kirjutamise ajal toimusid Kreeka ühiskonnas suured muutused — mindi üle aristokraatialt demokraatialle —, on tema ainus säilinud teos hindamatuks allikaks Kreeka aristokraatide mõtete ja tunnete kohta reformide murranguperioodil 6. sajandil eKr.

Pole teada, et Theognise-aegse ühiskonna väärtussüsteemi kohta oleks seni uurimusi avaldatud. Küll aga on uuritud Homeroose teostes ilmnevaid väärtusi ja hoiakuid.⁶ Theognise üksikväärtustest on varasemates uurimustes käsitletud voorust (Karageorgos 1979; Suuroja 1999) ning uuritud on ka Theognise-aegset olustikku üldisemalt (Cobb-Stevens 1985).

Siinse artikli eesmärgiks on analüüsida Theognise säilinud kogumiku põhjal Kreeka arhailises ühiskonnas domineerinud väärtusi, mis olid hinnatud aristokraatide seas. See etapp oli oluline, sest selle perioodi inimesed viisid hiljem Kreeka õitsengule. Uurimuse aluseks on Theognise kogumik *Corpus Theognideum*, milles on 1389 värssi.⁷ Selle teose põhjal püüan vaadelda väärtuste hierarhiat Theognise-aja ühiskonnas.

Teose analüüsimisel kasutan sisuanalüüsi mudelit, mis sisaldab nii kvalitatiivset kui kvantitatiivset tekstianalüüsi. Selle alusel on võimalik välja tuua üldisi seaduspärasusi tekstis.

Põhistatud teooria (*grounded theory*) analüüsi järgi kasutan uurimuses erinevaid kodeerimistüüpe. Esialgset kodeerimistüüpi on Barney G. Glaser ja Anselm L. Strauss nimetanud “avatud kodeerimiseks” (Strauss 1987).

⁵Väärtust käsitatakse siinses artiklis kui soovi, mis toimib juhtprintsipiina inimeste elus ja mõjutab võimalike tegevusviiside, eesmärkide ja vahendite valikut (Schwartz 1996).

⁶A. W. H. Adkinsi järgi kajastavad Homeroose teostes jumalate käitumises ilmnevad väärtushinnangud ja eetilised hoiakud tolle aja ühiskonna tegelikke vaatekohti. Inimesed omistasid jumalatele neidsamu väärtusi ja eetikakategooriaid, mida nende enda maailmas oluliseks peeti (Adkins 1972). A. A. Longi arvates tuleb sotsioloogilise tõe kättesaamiseks jumalate sekkumine poemidest kõrvale jätta (Long 1970).

⁷Kogumiku *Corpus Theognideum* värsside tõlke aluseks on olnud väljaanded Young 1971 ja West 1989.

Analüüsiühikuks on võetud luuletus. Teemakategooriate leidmiseks kasutan avatud kodeerimist, milles igale tekstühikule on antud temaatilise sisuga kõige paremini sobiv kood. Avatud kodeerimise tulemused olen kodeerinud uuesti telgkodeerimise abil, mille tulemusena olen saanud peamised teemakategooriad ehk kõrgema järgu koodid. Et andmete hulk võimaldas teha ka kvalitatiivanalüüsi, olen arvanud peamiste teemakategooriate absoluutse ja suhtelise esinemissageduse.

Põhistatud teooria elemendid on kombineeritud Milton Rokeachi loodud teoorias esitatud teoreetiliste väärtuskategooriatega. See teooria on võetud uurimuse aluseks seetõttu, et seda on tunnustanud paljud sotsiaalteadlased ning see võimaldab väärtusi uurida nii üksikindiviidi kui ühiskonna tasandil.

Rokeachi järgi jaguneb inimese väärtussüsteem kaheks (Rokeach 1973: 18):

1) lõppväärtused ehk soovitud seisundid. Need peegeldavad eesmärke, mida inimesed tahavad elu jooksul saavutada. Nad on oodatavaks lõpptulemuseks;

2) tugiväärtused ehk abistavad väärtused. Need aitavad kaasa ja võimaldavad valida sobivat käitumisviisi. Tugiväärtused näitavad omadusi, mille abil lõpptulemuseni jõuda.

Rokeachi järgi võib inimestel olla tuhandeid hoiakuid, kuid suhteliselt vähe lõpp- ja tugiväärtusi. Ta tõi välja 18 lõppväärtust ja 18 tugiväärtust, mille ta ühendas hierarhilisse süsteemi (vt tabel 1).

Väärtusi Rokeachi loodud süsteemis võib klassifitseerida mitut moodi (nt Rokeach 1973; Johnston 1995). Üheks detailsemaks nende hulgas on Penelope J. Prenshaw' klassifikatsioon, milles ta jagab kõik lõpp- ja tugiväärtused viieks orientatsiooniks (Prenshaw 1993: 64–67; vt tabel 2).

Prenshaw' klassifikatsiooni *saavutusorientatsioon* on seotud sotsiaalse tunnustuse ja imetlusega. Kultuurid, milles on esmatähtsal kohal saavutusorientatsioon, on motiveeritud edust, rikkusest ja sotsiaalsest tunnustusest. Saavutusorientatsiooniga on seotud ka soov looduse üle valitseda, aktiivselt kujundada ümbritsevat keskkonda ja oma tulevikku suunata.

Tabel 1

ROKEACHI VÄÄRTUSTE SÜSTEEM
(ROKEACH 1973: 18)

Lõppväärtused	Tugiväärtused
Elutarkus	Abivalmidus
Eneseaustus	Ambitsioonikus
Eneseteostus	Andestavus
Küps armastus	Armsus, õrnus
Lunastus	Ausus
Mugav elu	Korralikkus, puhtus
Perekonna turvalisus	Kujutusvõime
Põnev elu	Kuraasikus
Rahu maailmas	Kuulekus, kohusetundlikkus
Rahvuslik julgeolek	Loogilisus, ratsionaalsus
Rõõm	Rõõmsameelsus
Sisemine tasakaal	Sallivus
Sotsiaalne tunnustus	Sõltumatus
Tõeline sõprus	Tasakaalukus
Vabadus	Vaimsus
Võrdsus	Vastutustundlikkus
Õnn	Viisakus
Ümbritsev ilu	Võimekus

Turvalisusorientatsioon peegeldab riski tajumist ja hindamist ning hõlmab selliseid väärtusi nagu ohutus, harmoonia ja ühiskonna stabiilsus.

Sotsiaalne orientatsioon peegeldab hoolitsuse, kuulumise ja ühiskonna heaolu soovi. Kõrge sotsiaalse orientatsiooniga kultuurid on kollektivistlikud, pidades oluliseks sotsiaalsete ootuste ja normide täitmist, hoolitsust teiste heaolu eest, toetades sotsiaalseid suhteid.

Naudinguorientatsioon viitab hedonistlikele huvidele. Oluliseks peetakse olevikus elamist ning elu nautimist.

Eneseorientatsioon peegeldab seda, kui suurt tähelepanu pööratakse endale. See on seotud iseseisva otsustusvõime, loovuse ja küpsusega.

Esialgsed väärtuste kategooriad olen saanud teksti avatud kodeerimisel: väärtustele, mis esinevad läbi kogu teksti, olen and-

ROKEACHI VÄÄRTUSTE JAOTUMINE
ORIENTATSIOONIDE LÖIKES
(PRENSHAW 1993: 64–67)

I. Saavutusorientatsioon	Ambitsioonikus Võimekus Sotsiaalne tunnustus
II. Turvalisusorientatsioon	Sisemine tasakaal Perekonna turvalisus Rahvuslik julgeolek Rahu kogu maailmas
III. Sotsiaalne orientatsioon	Abivalmidus Andestavus Armsus, õrnus Sõnakuulelikkus Viisakus Korralikkus, puhtus Sisemine tasakaal Tõeline sõprus Ümbritsev ilu
IV. Naudinguorientatsioon	Õnn Rõõm Rõõmsameelsus Mugav elu Põnev elu
V. Eneseorientatsioon	Loovus Intellektuaalsus Iseseisvus Tarkus Küps armastus Julgus, vaprus Vabadus Eneseaustus Ausus Vastutustundlikkus Eneseteostus

nud teatud koodi. Kõik väärtused, ka need, mis asuvad ühes ja samas tekstiühikus, on kodeeritud. Nii eksplitsiitsed väärtuste mõisted kui ka mõisted, mis sümboliseerivad väärtusi, on kodeeritud esialgsete väärtuste kategooriatena. Järgmisel kodeerimisetapil (telgkodeerimine) olen võrrelnud leitud kategooriaid Rokeachi teooria väärtustega. Hiljem olen sarnasuse alusel seostanud need kategooriad Prenshaw' soovitatud olemasolevate väärtuste gruppidega/orientatsioonidega ning koostanud viis grupeeritud väärtuste nimestikku. Iga väärtuse ja väärtusgrupi kohta olen arvutanud absoluutsed ja suhtelised esinemissagedused. Teemad, mis esinesid rohkem kui 10%-s luuletustest, olen arvanud väga sagedaseks, 6–10% — sagedaseks, 1–5% — vähem sagedaseks ja alla 1% — harvaesinevaks.

COPRPUS THEOGNIDEUM'I LÖPP- JA TUGIVÄÄRTUSED

Lõppväärtused

Analüüsi alusel leiti Theognise kogumikust 38 väärtusekategooriat. Kvantitatiivse analüüsi tulemused kinnitavad kahe lõppväärtuse, sõpruse ja rõõmu väärtustamist, mida leidub rohkem kui 15%-s luuletustest. Ülejäänud lõppväärtusi on vähem kui 10%-s luuletustes: viis 5–10%-s luuletustest, seitset mainiti 1–5%-s luuletustest ja ülejäänud nelja leidus veelgi harvem (vähem kui 1% luuletustest). Peamiste teemakategooriate absoluutsed ja relatiivsed esinemissagedused on toodud tabelis 3.

Sotsiaalse orienteeritusega lõppväärtustest oli korpuses kahtlemata olulisim **sõprus** ($\varphiιλία$). Seda teemat on käsitletud igas neljandas luuletuses. Kõige selgemalt väljendab sõpruse väärtustamist järgmine mõte: sõpruse kaotust on raskem taluda kui kodumaa kaotust, pagendust (vv 209–210). Sõprusele omistatud suurt väärtust võib järeldada ka ridadest, kus Theognis õne ja hea saatuse asemel soovib endale häid sõpru (vv 691–692). Theognis ütleb, et sõprus pakub inimestele rõõmu ja teeb nad õnnelikuks (vv 1241–1242, 1253–1256). Samas peab Theognis

PEAMISED TEEMAD JA NENDE ESINEMISSAGEDUS
THEOGNISE CORPUS THEOGNIDEUM'IS

Väärtus	Absoluutne esinemissagedus	Suhteline esinemissagedus (%)
Sõprus — φιλία	63	19,3
Rõõm — χάρις, χάριμα, τέρψις, τερπωλή	50	15,3
Ustavus — πίστις	34	10,4
Armastus — έρος	30	9,2
Tarkus — σοφία	30	9,2
Õiglus — δικαιοσύνη	24	7,4
Mõõdukus — σωφροσύνη	22	6,7
Õnn — συντυχία, ὄλβος	20	6,1
Voorus — ἀρετή	20	6,1
Võim — δύνამεις, κράτος	14	4,3
Jumalakartlikkus — εὐσέβεια	14	4,3
Kuulekus	13	4,0
Kavalus — δόλος	13	4,0
Andestavus — συγγνώμη	11	3,4
Nooruslikkus — νεότης, ήβη	11	3,4
Ausus — πίστις	10	3,1
Austus — αἰδώς	9	2,8
Tänuhikkus — χάρις	9	2,8
Hoolivus — κηδεμονία	8	2,5
Kannatlikkus — τόλμα	7	2,1
Ilu — κάλλος, καλόν, χάρις	6	1,8
Kuulsus — κυδος, δόξα, κλέος	6	1,8
Püüdlikkus — τριβή	6	1,8
Vabadus — έλευθερία	5	1,5
Vaprus — ἀνδρεία	5	1,5
Rahulolu	4	1,2
Sisemine tasakaal	4	1,2
Au — αἰδώς	4	1,2
Abivalmidus — έπάρχεσις	3	0,9
Rahu maailmas — ειρήνη	2	0,6
Lootus — έλνις	2	0,6
Täiuslikkus — ἄρτια	2	0,6
Tagasihoidlikkus — αἰδώς	2	0,6
Üksmeel — ὁμόνοια	1	0,3
Otsustusvõime — γνώμη	1	0,3
Sallivus	1	0,3
Kaastunne — ἀνία	1	0,3
Kõneosavus	1	0,3

sõpruse saavutamist raskeks: sõprust on raske leida ja ära tunda (vv 119–128, 641–642, 1097–1100, 1371–1372), sõpru pole kellelgi palju (vv 79–82, 1133–1134), sõprust ei saa jõuga saavutada (vv 731–732), sõbraks ei saa olla sellele, kes seda ei soovi (vv 1091–1094). Theognise arvates leitakse sõpru kergemini ühiste huvide ja tegevuste pinnal (vv 1245–1256), ning ühiste raskuste talumise käigus (vv 641–642), aga ka veinikarikat jagades (vv 643–644). Theognis soovib hinnata sõpru tegude järgi ja pöörata vähem tähelepanu nende sõnadele (vv 979–982). Sõpruse säilitamisel on oluline abivalmidus (vv 415–416, 561–562), ustavus (vv 529–530, 1311–1318), ausus (vv 595–602, 851–854) ja austus (vv 393–400, 511–522).

Teine väärtuste grupp, millele Theognis enam tähelepanu pööras, on seotud naudingutega. Nendeks väärtusteks on **rõõm** (χάρις, χάριμα, τέρψις, τερπωλή), **armastus** (ἔρως) ja **õnn** (συντυχία, ὄλβος), mida puudutatakse igas kolmandas luuletuses. Enam levinud rõõmuallikad olid aristokraatidel seotud pidutsemisega: vein, purjusolek, aulose- ja lüüramäng, tants ja laul, pidusöök. Armastuse puhul hindas Theognis võrdselt nii naise kui poiss-sõbra armastust, kuigi eelkõige pidas ta silmas just armatsemist, seda eriti nooruses.

Tarkus (σοφία) on esinemissageduselt kolmas väärtus Theognise korpusel. Theognis arvates on tarkus väga oluline (nt vv 895–896, 1171–1176, 1185–1186), sest tarkuse abil suudavad inimesed mõista teisi inimesi ja ümbritsevat ning see teeb nad õnnelikuks (vv 1171–1176, 1235–1238, 1283–1294) ja paremaks (vv 1049–1052). Theognise järgi tunneb igaüks end targa kõrval kindlana, sest too teab, kuidas käituda ja probleemidele lahendusi leida (vv 563–566). Ehkki tarkuse saavutamisel on oluline ka inimese enese hool ja vaev (vv 789–792), on tarkus Theognise arvates siiski eelkõige jumalikku päritolu (vv 1171–1176) ning esmajoonel annavad jumalad tarkust sünnilt vabadele meestele, s.t aristokraatidele (vv 583–590). Autori skeptilise arvamuse järgi on enamikule tema kaasaegsetest rikastumine siiski olulisem tarkusest (vv 699–718) ning seetõttu leidub tarkust väga vähestel inimestel (vv 1185–1186) või on see hoopis kadunud (vv 1135–1150).

Õiglus (δικαιοσύνη) on samuti sageli esinev lõppväärtus Theognise teoses. Õiglus oli omane ainult aristokraatidele, sest nemand teavad, kuidas olla õiglane ja kuidas saavutada au ja voo-
ruslikkust õigluse läbi (vv 789–794, 313–314). Aristokraadina
kaitses Theognis aristokraatlikku õigussüsteemi. Ta nägi uue
korra pooldajate — demokraatide — esiletõusust vaid ohtu ole-
masolevatele väärtustele ning lootis, et muutused ühiskonnas on
ajutised.

Vooruse (ἀρετή) teema esineb samuti Theognise kogumikus
sageli. Kõige selgemalt väljendab vooruse väärtustamist mõte:
“ilusaim ja parim võidutasu (ἀθλον), mille poole inimesel püüel-
da tuleb — on voorus” (vv 1003–1006). Vooruse suurt väärtust
võib järelda ka ridadest, kus Theognis soovib enesele, et ärgu
tal ilmnegu kunagi mingit muud hoolet vooruse ja tarkuse ase-
mel (vv 789–792). Theognis märkis, et vooruse abil on võimalik
saavutada sotsiaalset tunnustust: vooruslik inimene teenib ära
teiste austuse (vv 933–938) ja saavutab seeläbi kuulsuse (vv 865–
868). Theognise õpetussõnade eesmärgiks oli aidata Kyrnosel
mõista aristokraatliku vooruse olemust ehk nn tõelist voorust ja
eristada seda (ühiskonna muutumise käigus) tekkinud teisenenud
voorusest ehk nn pseudovoorusest (vv 27–30). Vooruse kandjana
näeb Theognis jällegi ἀνὴρ ἀγαθός-t ehk aristokraati (vv 145–
148, 971–972). Aristokraat oli mees, kes kandis kõiki voo-
ruslike omadusi: tarkust, vaprust, mõõdukust, õiglust, jumalakart-
likkust. Pseudovoorused — πλοῦτος (rikkus) ja πινειν (joomine)
olid Theognise teoses erilise tähelepanu all, sest olles pettunud
oma varast ja positsioonist ilmajäämise pärast, kuulutas Theognis
vooruseks omaenda seisundi: varatuse ja olukorraga leppimise
jumalate tahtmisele alludes.

Ehkki Rokeach pole paigutanud **võimu** (δύναμις, κράτος) oma
lõppväärtuste hulka, on ometigi oluline vaadelda seda siinses uurii-
muses, sest seda teemat esineb 4,3%-s luuletustes. Theognise
arvates on võimulolijad inimesed parimad kaaslased, sest nad
on hingelt tugevad. Makro- ehk kultuuritasandil pidas Theognis
oluliseks, et võim oleks heade inimeste (aristokraatide) käes, sest
need oskavad selle abil riiki õiglaselt valitseda (vv 19–38, 39–52).
Theognis hoiatas, et kui riigis haaraksid võimu halvad inimesed,
kaasneks sellega häving ja hukk. See tähendab, et ainult aristo-

kraadid suudavad võimuga sobivalt ümber käia. Theognis rõhutab, et võimu juures olevaid inimesi tuleb austada.

Teistele väärtustele on Theognise kogumikus vähem tähelepanu pööratud. Tähtsaimad väärtused, mida esines 1–5% luuletustes, olid kuulsus (κῦδος, δόξα, κλέος), vabadus (ἐλευθερία), au (αἰδώς), rahu maailmas (εἰρήνη), täiuslikkus (ἄρτια), üksimeel (ὁμόνοια), ilu (κάλλος, καλόν, χάρις), rahulolu (χόρος) ja sisemine tasakaal. Turvalisusele orienteeritud lõppväärtuste hulgast hindas Theognis eelkõige sisemist tasakaalu, mille saavutamise vajalikuks eeltingimuseks oli rahulolu ja kannatlikkus (vv 373–392, 591–592), üksimeel (vv 757–758) ning lootus (vv 637–638). Theognis pidas oluliseks rahulolu teadmisesest, et riiki valitsevad head inimesed, et ebaõiglaste tegude eest karistatakse (vv 373–392) ja et inimene on vaba, s.t et ta võib teha seda, mis valibale kodanikule kohane (vv 1377–1380), ning et maailmas valitseb rahu, mille garanteerib heade meeste võim. Ta arvas, et inimeste vahel valitsev üksimeel aitab ära hoida segadust ja peataolekut, mis tekivad ühiskondlike olude muutudes (vv 757–768). Riigis, kus rahu on tagatud, võivad inimesed tunda rõõmu elunautimisest.

Ilust rääkides eristab Theognis sisemist ja välist ilu ning ütleb, et see, kes on väliselt ilus, ei pruugi seda olla sisemiselt (vv 1259–1262). Eri inimeste puhul tähtsustatakse sisemist ja välist ilu erinevalt. Nii näiteks peetakse poiss-sõbra juures kõige olulisemaks välist ilu (vv 1322–1325, 1377–1380). Theognis arvates leiab ilus inimene ühiskonnas tunnustust, austust ja au, sest see, mis inimeste arvates on ilus, on neile ka armas (vv 15–18). Samas on ilu saavutamine aga raske ja seda on vähestel (vv 933–938). Au (vv 1135–1150) ja täiuslikkust (vv 945–948) omistab Theognis analoogiliselt õigluse ja tarkusega eelkõige aristokraatidele.

Tugiväärtused

Lõppväärtuste kõrval käsitleb Theognis ka isiksuseomadusi, mis võimaldavad saavutada ihaldatud eesmärged elus. Need omadused vastavad Rokeachi teooria tugiväärtustele. Kodeerimise teel olen leidnud korpusel 19 tugiväärtust. Kvantitatiivse analüüsi tulemustest järeldub, et kaks väärtust — ustavus ja mõõdukus — olid kõige sagedasemad (rohkem kui 10% luuletustest), 11 tugi-

väärtust oli mainitud 1–5% luuletustes ja ülejäänud kuus esinesid harvem (vähem kui 1% luuletustest) (vt tabel 3).

Kõikidest kodeeritud tugiväärtustest eristub esinemissageduselt selgesti **ustavus** (πίστεις), mida on käsitletud enam kui 10%-s luuletustest. Theognis pidas ustavust väärtuselt võrdseks kulla ja hõbedaga (vv 77–78). Ta rääkis ustavusest isiklikus sfääris (lojaalsusest lähimate inimeste — sõprade — suhtes), aga ka üldisemalt ustavusest avalikus sfääris — riigi ja sotsiaalse korra suhtes. Theognise järgi tähendab ustav olla oma mõtetele ja sõnadele kindlaksjäämist (vv 93–100), kahekeelsuse ja salalikkuse vältimist (vv 87–92). Sõprade eksimustest peab aru saama ja need tuleb andeks anda, sest sõprus on palju väärtuslikum kui eksimused (vv 851–854).

Avalikku sfääri silmas pidades rõhutas Theognis ka kuulekust ja ustavust. Ta rääkis kuulekusest peamiselt seoses avalikkusega — nii peab olema kuulekas vanade tavade ja institutsioonide suhtes. Theognise järgi on ka ustavus omane ainult aristokraatidele (vv 53–68, 69–72, 221–226, 283–288). Samas aga mõonab ta, et ainult väga vähesed tema kaasaegsetest jäävad ustavaks sotsiaalse korra keerukuse ja muutlikkuse tingimustes (73–74, 79–84, 415–418, 1135–1150), sageli ei hoolita enam vanadest tavadest ja kommetest (vv 193–196, 973–978, 1259–1262, 1363–1364).

Mõõdukus (σωφροσύνη) on teine enam käsitletud eneseorientatsiooniga omadus tugiväärtuste seas, mida esineb 6,7%-s luuletustest. Kreeklased uskusid alati mõõdukusse ehk piiripidamisse. Mõõdukuse tõlgendus ulatus varieerus, kuid üldiselt usuti, et seda iseloomustab kesktee. See tähendab, et mees peab olema rahul oma seisundiga ega tohi enesele liiga palju nõuda (vv 135–136). Theognise järgi on kesktee kaudu lihtne saavutada voo- rust (vv 335–336, 401–404). Head mehed, s.t aristokraadid, teavad, kuidas igas asjas mõõtu hoida (vv 611–616), neile pole omane liigne rõõmustamine ega kurvastamine, vaid nad on väga kannatlikud ning taluvad kõike, mis saatus neile toob (vv 657–658, 591–594). Siiski arvab Theognis, et keegi tema kaasaegsetest ei tunne täielikult mõõtu (vv 615–616), sest hüvede kõrval on raske mõõtu tunnetada (vv 693–694).

Kesktee peaks olema osa mehe elust. Theognis näitab värssides 219–220, kuidas seda reeglit täita. Kyrnost õpetatakse poliitiliste muutuste ajal hoidma kesktee. Keskteed saaks rakendada nii avalikus kui ka isiklikus sfääris. See on seotud meelesei-sundiga, mis aitab enesele kindlaks jääda igasuguste provokatsioonide puhul. Mõõdukas tuleb olla ka raha kulutades, sest õpetatud meeste hulgas on kõige enam voorust sellel, kes teeb väljaminekuid vastavalt oma varanduslikule seisundile ning ei raiska liialt (vv 903–932, 557–560). Mõõdukust tuleb järgida ka riigijuhtimisel (vv 945–948), rahvakoosolekul (vv 159–160) ja juues (vv 211–212, 467–496, 497–498, 499–502, 503–510, 837–840, 841–844, 873–876).

Ülejäänud väärtustele pööratakse Theognise teoses vähem tähelepanu. Olulisemad tugiväärtused, mida esines 1–5%-s luuletustest, olid jumalakartlikkus (εὐσέβεια), kavalus (δόλος), andestavus (συγγνώμη), nooruslikkus (νεότης, ἦβη), austus (πίστις), tänulikkus (χάρις), hoolivus (κηδεμονία), kannatlikkus (τόλμα), püüdlikkus (τριβή), vaprus (ἀνδρεία) ja ausus (αἰδώς).

Theognis pidas jumalakartlikkust väärtuslikuks, sest seeläbi suudavad inimesed saada suurimat hüve surematutelt jumalalt: olla õnnelik ja teenida ära nende armastus. Selle saavutamiseks tuleb õigel mehel austada jumalaid (vv 145–148, 653–654). Tänu jumalakartlikkusele vabanevad inimesed hädadest ja õnnetustest (vv 355–360, 555–556) ning nende linnad on kaitstud sõja ja mässumeelsuse eest (vv 773–782), sest jumalate austus aitab ära hoida kurjust ja halba (vv 1179–1182). Enne mingi tegevuse juurde asumist on kasulik jumalate poole palvetada (vv 939–944), sest see aitab saavutada ihaldatut (vv 1115–1116). Jumalaid tuleb austada, sest neil on võim ning nende tahe on kõikvõimas: jumalateta ei sünni inimestele ei head ega halba (vv 171–172).

Kannatlikkust (τόλμα) tuleb ilmutada kõige suhtes, mida jumalad inimestele annavad, s.t peab taluma kergelt igasugust saastust — nii häid kui halbu olusid (vv 591–592). Nii peab olema õnnetustes ja raskustes südikas, ning isegi kui kogetakse kurjust, tuleb püüda sellest vabaneda jumalate poole palvetades (vv 355–360, 555–556, 1029–1030). Pole mõtet ülemäära rõhutada õnnetust, sest seda nähtavale tuues leitakse kurbuses vähe lohutajaid. Keegi pole kõikide asjade puhul õnnelik, sest jumalate annid on

väga mitmekesised ning ühelgi inimesel pole nende eest pääsu. Hea inimene talub igasugust saatust: ta ei söövita liialt oma meelt raskustes ega rõõmusta liialt edu üle. Halb inimene aga ei oska end ohjeldada heas ega halvas (vv 105–112, 315–322, 393–400, 441–446, 657–658). Tuleb olla kannatlik, sest keegi ei suuda pakkuda rahuldust kõigis asjus (vv 695–696). Jumalatel pärit andidesse peab suhtuma kannatlikkusega, kaasnegu sellega siis hea või halb saatus (vv 441–446). Samas mõõnab Theognis, et tema kaasajal aristokraadid ei hooli enam jumalakartlikkusest (vv 1135–1150).

Autor ülistab ausust (πίστις), kuid rõhutab samas ühiskonna-kriitiliselt, et tema kaasaegsed seda siiski enam ei hinda ning ausus kahjustab vaid inimeste enda heaolu (vv 831–832). Sellega seoses hoiatab ta, et pettuse ohvriks langemise vältimiseks ei tohiks usaldada kaaslinlaste vandeid ega näilist sõbralikkust (vv 283–288).

Theognis peab väga väärtuslikuks ka sõjalist vaprust (ἀνδρεία). Ta ütleb, et mehisuse ja vapruste abil kaitseb sõjamees oma isamaad ja sünnilinna, olles alati lahingus kindlalt eesvõitlejate seas (vv 1003–1006), ning et sellise mehega käib kaasas igavene ja hävimat vooorulikkus (vv 865–868). See vastas traditsioonilisele sõjamehe voooruse käsitlusele, millest kirjutas ka Tyrtaios.⁸

Kontentanalüüsi teel selgus, et ülejäänud väärtuslikud omadused, mida käsitleti kogumikus harvem (nt abivalmidus (κρηδεμονία), tänulikkus (χαρις), otsustamisvõime (γνώμη), omistati jällegi ainult aristokraatidele. Theognis pidas päritolu heade omaduste tähtsaks eeltingimuseks, mille abil on võimalik saavutada elus seatud eesmärgid.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtteks saab välja tuua Theognise kogumikus avalduvate väärtuste üldise mudeli.

Lõppväärtuste hulgast — eesmärkidest elus — on suurima tähelepanu all **sõprus**. Seda teemat on käsitletud igas viiendas

⁸Vt Tyrtaios 9, 13–16: “Voorus on see, mis toob noorele mehele parima tasu, mida meeste seas on kõige ilusam kanda. See mees on ühine hüve linnale ja kogu rahvale, kes seisab harkisjalu eesvõitlejate seas.”

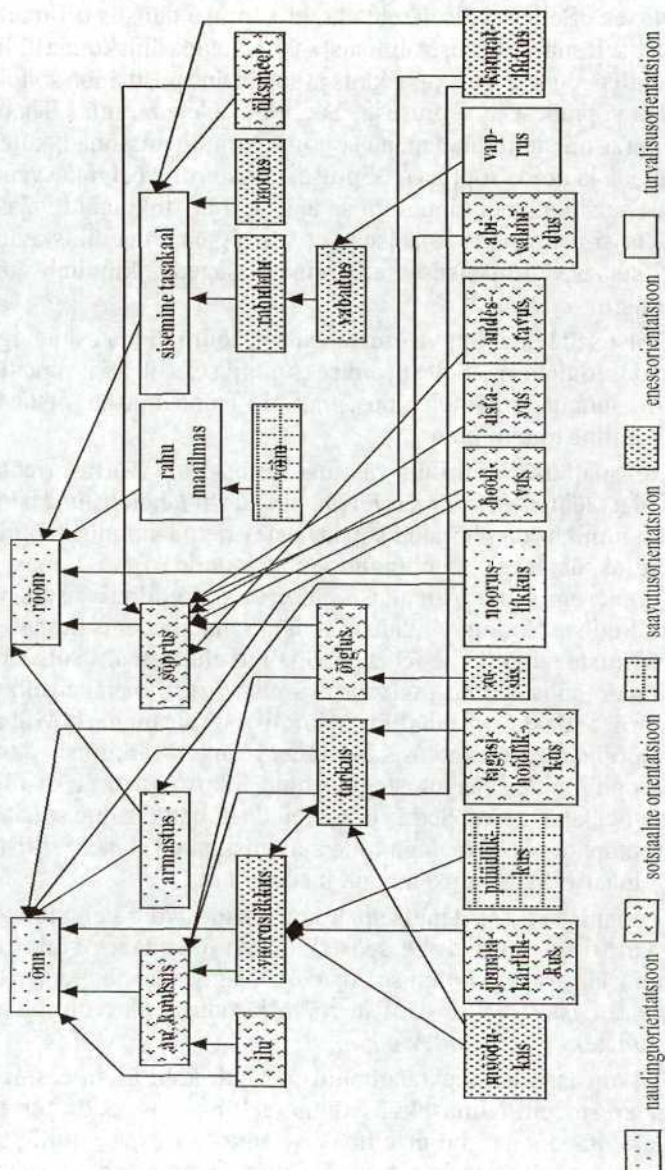
luuletuses. Sellest võib järeldada, et sõpruse tähtsus oli märkimisväärselt suur. Sõpruse olulisust saab seletada ühiskonna üldise korruga Theognise ajal, kus rikkus ja sotsiaalne positsioon sõltusid otseselt sõpradest ja sõprusest. See võib seletada, miks Theognis pööras nii suurt tähelepanu sõprusele (nt õpetussõnad, kuidas saavutada ja hoida sõprust). Sõpruse olulisus oli veelgi kasvanud sotsiaalse situatsiooni muutumise ajal, mil aristokraadid vajasisid oma klassi ustavust ja lojaalsust, et vastu panna uue ühiskonnaklassi survele. Lojaalsuse suur esinemissagedus kinnitab sama tendentsi.

Tähtsuselt teine lõppväärtuste seas on **rõõm**, mida esineb igas kuuendas luuletuses. Selle peamiseks põhjuseks oli aristokraatide elustiil: suur naudingutelembus, mida ei vähendanud ka sotsiaalse korra oluline muutumine.

Kui analüüsida uuritud väärtusi Prenshaw' väärtusorientatsioonidest lähtudes, võib järeldada, et suurim tähelepanu Theognise kogumikus on pööratud sotsiaalsele orientatsioonile (sõprus, ilu, õiglus, üksmeel), naudingorientatsioonile (rõõm, armastus, õnn) ja enesega seotud orientatsioonile (tarkus, voores, austus, vabadus, kuulsus, lootus, au, täiuslikkus). Sama tendents ilmneb ka tugiväärtuste puhul. Theognis peab kõige olulisemaks sotsiaalse orientatsiooniga seotud tugiväärtusi: ustavus, jumalakartlikkus, kuulekus, andestavus, tänulikkus, hoolivus, kaastunne, abivalmidus, mõõdukus, tolerantsus, otsustamisvõime. Märkimist väärib, et Theognis pidas saavutustega seotud lõppväärtusi ja ka tugiväärtusi vähetahtsaks. Seda võib seletada küllaltki suure sotsiaalse orientatsiooni osakaaluga tolle aja ühiskonnas, kus üksikisiku individuaalseid saavutusi hinnati madalamalt.

Theognise värsse detailsemalt analüüsidest võib välja tuua ka eri väärtuste omavahelised seosed. Neid ühendades võib luua skeemi väärtuste saavutamise viisidest. Nagu on näha jooniselt 1, eristuvad teistest kaks väärtust, rõõm ja õnn, mida võib pidada n-õ ülimateks eesmärkideks.

Teised väärtuste orientatsioonid on nende kahe ülem-eesmärgi saavutamise eeltingimuseks. Rõõmu eeltingimuseks on turvalisuse-orientatsioon (rahu maailmas, sisemine tasakaal), mille eeltingimuseks on omakorda eneseorientatsiooniga seotud väärtused (lootus, vabadus) ning sotsiaalne orienteeritus (sõprus, ar-

Joonis 1. Väärtustevahelised seosed Theognise *Corpus Theognideum*'is.

mastus). Seega on rõõmu eeltingimuseks turvatunne ja head sotsiaalsed suhted.

Õnne eeltingimuseks on sotsiaalse orientatsiooniga seotud väärtused (armastus, sõprus, au, kuulsus, ilu, õiglus) ja eneseorientatsiooniga seotud väärtused (vooruslikkus, tarkus). Seega on õnne eeltingimuseks moraal ja pädevus, samuti head sotsiaalsed suhted.

Väärtused, mida peeti klassikalisel ajal Kreekas enam levinud voorusteks — tarkus, vaprus, mõõdukus, õiglus ja jumalakartlikkus — olid ka Theognise korpuses suure tähtsusega. Väärtuste püsivust on demonstreerinud ka Peter Walcot oma antiik- ja uusaja väärtuste võrdlevas uurimuses. Ta toob välja kolm peamist omadust, mis on ühised kreeklastele antiikajal ja tänapäeval: 1) häbitunne — omadus, mida tähistasid antiikajal sõnad αἰδώς ja σωφροσύνη ning praegusel ajal sõna *dropi*; 2) eriline tarkuse vorm — kavalus, mis on tuntud antiikajal ja tänapäeval ühe ja sama sõnaga *poniria*; 3) austus ehk τιμή, kusjuures sõna oli sama nii vanadel kui ka tänapäeva hellenitel (Walcot 1996).

Edasised uuringud peaksid käsitlema esmalt teiste selle ajastu autorite töid, et teha laiemaid üldistusi ühiskonna väärtuste kohta arhailisel perioodil Kreekas. Tuleks uurida Soloni, Tyrtaiose ja Alkaiose tööd. Teine laiendatud uurimissuund peaks hõlmama ka varasemate ja hilisemate autorite töid, et oleks võimalik vaadelda Kreeka ühiskonna väärtusorientatsioonide dünaamikat.

Kirjandus

- A d k i n s , A. W. H. 1972. Homeric Gods and the Values of Homeric Society. — *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 92, pp. 1–19
- A d l e r , Ada 1931. Θέσγνις. — *Suidae Lexicon*. Pars II. Lipsiae, In Aedibvs B. G. Tevbneri
- C o b b - S t e v e n s , Veda 1985. Opposites, Reveals and Ambiguities: The Unsettled Word of Theognis. — Thomas J. Figueira, Gregory Nagy (eds.) 1985. *Theognis of Megara: Poetry and the Polis*. London: The Johns Hopkins University Press, pp. 159–175
- F i s k e , J. 1996. *Introduction to Communication Studies*. London—New York: Routledge
- G e r b e r , D. E. 1991. Early Greek Elegy and Iambus 1921–1989. — Gärtner, H., Petersmann, H., *LUSTRUM: Internationale forschungs-*

- berichte aus dem bereich des klassischen altertums. Band 33. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Johnston, C. S. 1995. The Rokeach Value Survey: Underlying structure and multidimensional scaling. — *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, Vol. 129, No. 5, pp. 583–597
- Karageorgos, Georgios 1979. *Die Arete als Erziehungsideal in den Dichtungen des Theognis*. Inauguraldissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Phil im Fachbereich Klassische Philologie und Kunst der Johann Wolfgang Goethe-Universität. Frankfurt
- Long, A. A. 1970. Morals and Values in Homer. — *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 90, pp. 121–139
- Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. London: Collier Macmillan Publishers
- Prenshaw, P. 1993. The Dimensions of Values. — *AMA Winter Educators' Conference*, Vol. 4, pp. 62–70
- Schwartz, S. H. 1996. Value Priorities and Behavior: Applying a Theory of Integrated Value Systems. — C. Seligman, J. M. Olson, M. P. Zanna (eds.). *The Psychology of Values: The Ontario Symposium*, Vol. 8. Mahwah, N.J.: L. Erlbaum Associates, pp. 1–24
- Strauss, A. L. 1987. *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge University Press
- Suuroja, Martin 1999. ἀρετή Theognisel. (Bakalaureusetöö Tartu Ülikoolis.) Tartu
- Walcot, Peter 1996. Continuity and Tradition: the Persistence of Greek Values. — *G & R*, 2, pp. 169–177
- West, Martin L. 1974. Studies in Greek Elegy and Iambus. — *Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte*. Hrsg. von H. Dörrie und Paul Moraux. Bd. 14. Berlin: Wübben & Co
- West, Martin L. 1989. *Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati*. Volumen I. New York: Oxford University Press
- Young, Douglas 1971. *Theognis*. Indicibus ad Theognidem adiectis. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft

MARTIN SUUROJA (sünd. 1971) on lõpetanud 1999. a Tartu ülikooli klassikalise filoloogia erialal, praegu samas klassikalise filoloogia magistrant.

KALJO PÕLLU
Maa õnnistamine. (1988)

KATARID

Malcolm Lambert

Tõlkinud Riita-Ilona Märka

VÄIKESED REBASED

11. sajandi alguse Lääne-Euroopa kirikujuhid polnud ketserlusega isiklikult kokku puutunud. Oma teadmised olid nad omandanud raamatutest, eelkõige pühalt Augustinuselt, kes on kirjutanud eri hereesiavormidest, kuulunud manilaste kogudusse ja Hippo piiskopina Põhja-Aafrikas kokku puutunud donatistidega. Tema kogemustel põhinev suhtumine vägivallakasutusse oli otsustava tähtsusega ketserite mahasurumisel Lääne-Euroopas.

Kirikumehed olid teadlikud Pauluse sõnadest teises kirjas Timoteosele, kus ta seostab ketserlust läheneva maailmalõpu ohuga.

Aga see olgu sul teada, et viimseil päevil tuleb raskeid aegu, sest siis on inimesi, kes on enesearmastajad, rahaahned, kelkijad, ülbed, teotajad [---] reetlikud, tormakad, upsakad, rohkem lõbu- kui jumalaarmastajad, kellel on küll jumalakartuse nägu, aga kes on salanud selle väe. Niisuguseid väldi! Nendest on ju mõned, kes poetuvad perekondadesse ja haaravad oma mõju alla pattudega kooratud ja mitmesugustest himudest aetavaid naisterahvaid, kes aina õpivad, ent kunagi ei suuda jõuda tõe mõistmisele. (2Tm 3:1–7.)

Samuti pidid nad teadma, et kirjas Tiitusele oli Paulus käskinud oma järgijatel hereetikust ära pöörata, kui olid teda korra või kaks

Malcolm Lambert. *The Cathars*. Oxford & Malden, MA: Blackwell Publishers, 1998. Chapters 1–2, pp. 4–44.

Copyright ©Malcolm Lambert, 1998

noominud (Tt 3:10). Sõnad “hereesia” ja “hereetik” olid pahaendelise kõlaga, kuid olid siiski ainult sõnad — pimedad ajad [*the Dark Ages*] jäid ortodoksia mõttes omamoodi *tabula rasa*’ks. Katoliiklus võidutses ning germaanlaste seas laialt levinud arianism häabus. Valitseva usu vaenlased jäid alles, kuid neid nähti eelkõige ebausust ja paganluses: ainsaid märke väärdõpetusest võis leida üksikute teoloogide töödes või teoloogilise hariduseta tahumatute maajutlustajate juhuslikus keelekasutuses eripäras. Pärast Ludwig Vaga surma ning Karolingide impeeriumi lagunemist pole teateid ühestki väärdõpetusest. (Lambert 1992: 25–26.)

Kui 11. sajandi algupoolel hakkab reas episoodides taas ilmema ketserluse märke, mis olid küll tihti kroonikates või kirikukogude nõupidamistel ebatäpselt kirja pandud, muudab see kirikuvõimud rahutuks ja ebakindlaks. Oma raamatutarkuses tundsid ja kartsid nad hereesia vormidest kõige rohkem manilust — universalistlikku religiooni, mis pärines 3. sajandil Pärsias elanud Mani õpetusest, kelle järgijaid Rooma impeeriumi võimud sügavalt vihkasid (osalt oma hirmu tõttu Pärsia ees) ja kellele seetõttu said osaks hirmsad kehalsed karistused, sealhulgas elusalt põletamine. Neis episoodides paljastatud hereetikud kuulusid vaikesesse, puritaanlikesse gruppidesse. Nende õpetus soodustas enamasti äärmist asketismi ja dualismi, mis ilmselt kallutas kaasaegseid neid pikemalt mõtlemata manilasteks liigitama.

Pauluse esimeses kirjas korintlastele on kirjas ka: “*Oportet esse haereses*” — *Vulgata* tõlkes: “Väärdõpetusi peab olema, selleks et need, mis on paljastatud, saaksid teie seas nähtavaks” (1Kr 9:19; Grundmann 1976 (1963): 339–340; Lambert 1992: 3–8; Morley 1948: 288–293) — selline juhtnõu võis kirikumehed arvamusele viia, et väärdõpetus on normaalne, kuigi saatanlikku algupära osa kirikuelust: ketserluse kadumine pimedatel aegadel oli olnud eksitus. Hereesia seostamine Pauluse poolt maailma lõpu lähenemisega kandis vilja põhiliselt kloostrikroonikutele ketserluse teemalistes ülestähendustes 11. sajandi algupoolelt. 950. aasta paiku kirjutas Adso Montier-en-Der’ist raamatu *De vita et tempore Antichristi*, mis sai oma kaasajal väga mõjukaks ning mida loeti ja ka täiendati 11. sajandil. Adso kasutas Gregorius Suure doktriini Antikristusest kui Saatana taaskehastusest, saatanlikust Kristuse antiteesist, kelle ilmumine kuulutab viimset päeva

ning tõlgendas tema nägemust uuel moel, luues Antikristuse, keda on terve leegion, kes ilmutab end mitmel kujul kiriku enda sees, imetegusid korda saates ja tervet inimkonda tüssates.¹

Ka Raoul Glaberi jaoks oli ketserluse ilmumine märgiks lähenevast maailmalõpust:² see kergeusklik Cluny kroonik kirjutab hereetikustest apokalüptilisel toonil, kasutades nende preestrite ja juhtide kohta vabalt selliseid väljendeid nagu "hullumeelsus", "deemonite kütkes olemine" jmt. Nelja hereesiat kujutava episoodi kirjeldused tema *Histoires*'is lähtuvad loogilisest, kuigi tuntuvalt mitteaajaloolisest arusaamast oma ajast. Kõik see oli Saatana kätetöö, kes tegutses oma vahendajate kaudu: ühel juhul oli selleks talupoeg Leutard, kelle suguelundeid läbistas deemonlik mesilasparv; teisel juhul Vergiliuseks, Horatiuseks ja Juvenaliseks kehastunud deemonid, kes töötlesid vaimu kellelgi Vilgardil Ravennast; ülejäänud kahel juhul naised, Eeva langenud tütreid. Ketserlus oli nakkava hullumeelsuse vorm, mida kanti edasi "võrgutamise ja maagia abil". Saatana peibutas inimesi, lubades neile rikkalikku tasu. Orléans'is uskusid tema klerikaalsed järgijad, et nad jõuavad sisemise valgustuseni, mis läbi saavutavad ingelliku nägemisvõime ja pühakirja täieliku mõistmise; Vilgardile lubati kirjanduslikku kuulsust; Monteforte hereetikutele lubati igavest elu. Lõpptulemusena olid kõik Saatana lubadused petlikud ja viisid hukatusse: Leutard tegi enesetapu ning Vilgard ja tõrksad ketserid nii Orléans'is kui Montefortes saadeti tuleriidale.³

Veel üks kloostrikroonik, Adémar de Chabannes Limoges'i Saint Martiali kloostrist, kirjutab samas laadis 1018. aasta sissekandes, kirjeldades manilasi Akvitaanias asketismi harrastamas ning nimetas neid "Antikristuse saadikuteks". Tema kirjeldus

¹Vauchez 1989: 584–585; Cohn 1975: 16–17 (nõiakultuse päritolust; klassikaline paljastus 7. peatükis); Michael Psellos ei kirjutanud teost *De daemonibus* (nagu Cohn ja teised ajaloolased usuvad); see pärineb 12. sajandist, vt Gautier 1980.

²Landes 1995 (detailne ja põhjalik analüüs Adémari ja tema tööde kohta), apokalüptitsismist ja selle moodiminekest lk 285–308, Glaberist lk 297. Olen tänulik autorile raamatu kinkimise eest.

³Vauchez 1989: 574–577; *Heresies...* (WEH) 1969: 72–73, 75–81, 86–89; Moore 1975a: 9–15, 19–21. Kõige sagedamini on siin kasutatud WEH-i, kuid ka Moore'il on tihti paralleelsed tõlked.

nende silmakirjalikkusest langeb kokku hereesia stereotüübiga, mis sai alguse Pauluse sõnadest ja pärandati edasi keskaja vaimulikele nii, nagu neid mõistsid ja omalt poolt täiendasid kirikusaad. “Nad keeldusid toidust ja nägid välja kui mungad; nad teesklesid kasinust, kuid harrastasid isekeskis igasugu kõlvatust” (WEH, lk 74). Ketserid olid nii petturid kui petetud; nad näitasid end välja teistest parematena, ent tegelikult tegid salaja pattu.

Siin oli eriline roll Augustinusel, sest kuigi ta oli ise kunagi tundnud maniluse külgetõmbejõudu ning olnud selle järgija üheksa aastat, süüdistas ta sellegipoolest selle väljavalituid salajastes pahedes. Näiteks oli üks naine talle rääkinud, kuidas ühel kogunemisel üks väljavalitute kustutas lambi ja püüdis naist emmata, ning oma hereesiakäsitlustes väitis Augustinus, et väljavalitute armulaua juurde kuulus ka inimsperma. Hieronymus manilaste süüd selles osas ei uskunud, kuid Augustinuse seisukoht jäi domineerima ja kui 11.–12. sajandi uurijad uskusid leidnud olevat kaasaegse maniluse, omistasid nad sellele vältimatult salajasi pahesid: seda hakati pidama kõigi ketserite juurde kuuluvaks loomulikult atribuudiks. (Vauchez 1989: 587; Cohn 1975: 17.)

Kuiv ja faktitäpne kroonik Paul St. Père de Chartres’ist pidas vajalikuks oma detailses kirjelduses ühest kohtuprotsessist, mida peeti ketserluse ja rühma vaimulike ning nende toetajate üle Orléans’is 1022. aastal, lisada oma jutustusse ühe lõigu, mis pole ülejäänuga üldse kooskõlas. Selles kirjeldatakse, kuidas hereetikud skandeerisid deemonite nimesid, kuni üks neist, “väikese metselaja sarnane”, laskus maa peale, kustutas tuled, osales orgias ja sõi ära saatanliku *viaticum*’i, mis koosnes ühe varasema samalaadse orgia käigus ärapõletatud lapse surnukeha tuhast. (WEH, lk 78–79; analüüs: Lambert 1992: 9–16.) Deemonite mõjuväli aina laienes: terve nende seltskond ilmutas end pärast Orléans’is tegutsemist ühe munga nägemuses käimla kaudu Fleury kloostri sisenemas. Läks vaja püha Benedictust ja tema sauareliikviate [*relic of his staff*], et neid eemale peletada (Head 1987: 522).

Pärast oma jutustust Vilgardist kirjutas ajastu meeoludele vastuvõtlik Glaber: “See langeb ühte apostel Johannese ettekutsutusega Saatana vabakspääsemisest pärast tuhande aasta möödumist” (WEH, lk 73). Oma *Histoires*’is oli teda algul paelunud aasta 1000, siis 1033, mil möödus tuhat aastat ristilöömisest, sa-

muti nägi ta kõikjal viimsepäeva saabumist kuulutavaid märke ja imetegusid, kuhu kuulus ka hereesia. Adémar, kes oli väljendustes tagasihoidlikum ja arvestas rohkem Augustinuse sünget hoiatust uue tulemise ajalise kindlaksmääramise eest, ei saanud siiski mööda vaadata oma ajastu apokalüptilistest meeleoludest. Pärast 1033. aastat vähenes apokalüptitsism ja selle sidumine hereesiaga, kuid Augustinusest inspireeritud tõlgendus, mis ühendas ketserlust maagia ja orgiatega, ei kadunud ka järgnevatel sajanditel. (Vauchez 1989: 583–584; vt Landes 1995: 17–19, 43–46, 93–97, 144–146, 287–289, 320–327.)

12. sajandi algupoolest pärinevad ülestähendused Guibert de Nogent'ilt, kes oli ajaloolasena sama nõrk kui Glaber, kuid siiski oma ajastu mõttemallide tõepärane kajastaja. Ta omistab kahele 1114. aasta paiku kinni võetud Soissons'i lähedal asuva Bucy-le-Long'i talupojale saatanliku *viaticum*'i tarvitamist, mis koosnes surnud lapse tuhasta. Samuti ei tunnistanud nad abielu, laste ristimist ja sigimise teel tekkinud toitu, nimetasid "kõikide preestrite suid põrgu väravasuuks" ja pidasid salajasi orgiaid. Nii nagu Augustinus, samastab ka Guibert nende ketserluse manilusega ja kommenteerib seda nii: "Kuigi see hereesia vorm valitses varasematel aegadel õpetatud rahva seas, on selle põhjasetted jõudnud ka lihtrahvani, kes, hoobeldes, et järgib apostlite eluviisi, loeb ometi ainult nende tegude raamatuid" (WEH, lk 103; Moore 1975b). Teiste sõnadega: Guibert, kes seisis silmitsi ketserlusega, mis tõenäoliselt oli alguse saanud klassikalisel viisil — individuaalsest pühakirjatõlgendusest — otsustas seda siiski kujutada Augustinusele tuntud hereesia taaspuhanguna ja käsitada seda kilbina, mille varjus elatakse patuelu ja tegeldakse maagiaga. Saatanlikku päritolu *viaticum*'ile omistati võimet selle tarvitaja kõvasti hereesia külge köita; sama kirjeldab ka Paul St. Père de Chartres'ist Orléans'i ja Guibert Bucy-le-Long'i kohta. Siin annab tunda iidse rahvauskumuse mõju, mille kohaselt on tuhal võime teha head või kurja. Beda Venerabilis meenutab, kuidas Northumbria kuningate tuhaga haigusi raviti ja talupojad saagikuse tõstmiseks põllule Ristija Johannese päeval põletatud tuhka laotasid. Adémar hoiatab ühes jutluses šarlatanide eest, kes kaubitsesid surnute luudest jahvatatud pulbriga. Orléans'i vaimulike hereesiapuhangut seostab ta ühe talumehega, kes kaubitses surnud laste tuhaga, mille söö-

mise tagajärjel pidi inimene kohe maniluse omaks võtma. Ta määrib ka, et ketserite luud põlesid tuleriidal täiesti ära, nii et ainult tuhk järele jäi. Vaimulikud kummardasid Saatanat, kes ilmutas end neile algul etiooplase, siis aga valguseingli kujul. (Vauchez 1989: 588–590; Gorre 1985: 62–73; WEH, lk 75.) *Viaticum*'il oli kummaline skatoloogiline lummus. Tsistertslaste kroonik Aubri des Trois Fontaines kirjeldab, kuidas 1160. aastal deemonite armee Saksamaal hoidis oma ohvreid õige usu juurde tagasi pöördumast suurejoonelise pidusöögi abil: “ristimärgi peale muutus toit ekskremendiks ja vein uriiniks” (Vauchez 1989: 581).

Maagia, deemonite mõju all olemine, mürgid, haigused ja nakkused, ekskremendid, võrgutamise, orgiad, surnud lapse tuhk — kõik need olid ketserluse sümptomid ja märgid. Püüdes mõista ketserluse olemust 11. ja 12. sajandil, on tänapäeva ajaloolased tuginenud kõige tõepärasematele ja kainematele allikatele. Ometi esineb ka neis küllaltki tugevaid mõjutusi tavaarusaamast, mille kohaselt pärines ketserlus otse Saatanast. Seda võib näha Cambrai/Arrasi piiskopi põhjalikes vastuväidetes 1025. aastal Arrasis kinnivõetud rühma vaadetele, mis on olulisim nende veendumusi kajastav allikas. Selles teaduslikkusele pretendeerivas tekstis nimetatakse neid “jõletuteks inimesteks, kes on vigasest vaimust ära nõjutud”. Liège'i piiskop Wazo, üks neist harvadest häältest, kes kutsus ketserite kohtlemisel üles mõõdukusele, nimetas neid aga “saatanliku trikiga eksitatud hingedeks” (Vauchez 1989: 582).

Oletus saatanliku algupära kohta ei paku tänapäeva uurijatele mitte ainult kirjanduslikku huvi: see mõjutab otseselt ka tänapäevaste meetodite valikut, millega ketserid ja nende pooldajaid käsitleda. Kui Saatan ja tema deemonite armee on ketserite tõukejõuks, peab nende vastu seisma samamoodi, nagu vaimulikud ja usklikud seisid nõiduse vastu. Mõlemal süüteo oli sarnaseid jooni. Nii et kui Aréfast, topeltagent, kes paljastas Orléans'i ketserluse, end ülesandeks ette valmistas, võttis ta kuulda nõu tugevdada end “kuratliku kavaluse” vastu palvete, ristimärgi ja igapäevase osaduse abil. Aubri des Trois Fontaines'i kirjeldatud episoodis paljastas aga ristimärk deemonite pettuse.

See ei tähenda, et veenmine ja manitsused oleksid piiskoppide ketseritevastasest sõjavarustusest puudunud: on teada, et Orléans'is veetis kokkutulnud vaimulikkond terve päeva, püüdes

ketserite juhte usust taganema panna. Arrasi piiskop käskis oma piiskopkonna liikmetel ja munkadel enne kohtupidamist paastuda. Ta pani kinnivõetud ketserid vangi, kus neid võidi piinata, ent ta pidas ka nii neile kui vaimulikkonnale pika jutluse ortodoksiast, mis oli mõeldud ketserite ümberveenmiseks, aga ka vaimulike usu tugevdamiseks.⁴ Oletus Saatana mõju all olemisest ei takistanud mõistusele apelleerimist, kuid see kallutas valitseva usu kaitseks tarvitama siiski pigem mõistusest kõrgemal seisvaid meetodeid ning mõjutas kahtlemata tõrksamate ketserite karistamise rangust.

Piiskoppidel ei olnud meetodite suhtes kaua aega ühtset seisukohta. Arrasis probleeme ei olnud: ketserid olid lihtsad inimesed, kes liidrita jäädes tunnistasid vormiliselt oma eksimust ja said selle eest usust lahtiütlemist tõendava omakeelse dokumendi. Ratsionaalne lähenemine jäi valdavaks. Orléans'is põletati usutaganejad viivitamatult kuningas Robert Vaga käsul. See oli esimene läänemaailmas toimunud ketserite põletamine ning on iseloomulik, et seda tehti just ilmaliku valitseja käsul. Ilmalikule võimule oli omane must-valge maailmavaade. Kahtlemata oli kuninga ja kuninganna huvides taandada end nii järsult kui võimalik igasugusest ketserluse kaassüüst, samuti tahtis kuningas säilitada vaga valitseja reputatsiooni ja tagada õige usu püsimist. Vaimulikkonnale tuli selgeks teha, et maniluse eest karistatakse tulesurmaga. Kuid nii karistati ka nõidu ja otsustavaks ajendiks tuleriidale saatmisel oligi tõenäoliselt hirm Orléans'i ja kogu kuningriigi rüvetamise ees. Põletamine kustutas kõik jäljed süütegijatest ja nende pahest ning puhastas ümbruskonna.

Peale ketserluse olid deemonid süüdi muudeski pahedes. Nende mõjust tuli igati hoiduda: mõne pahega leppimine võis tõmmata jumala viha kogu lähikonna peale. Arusaam ketserlusest kui haigusest või nakkusest viitab samuti põhjaliku puhastamise vajadusele (Moore 1976; Moore 1977/1985): ainult see võib hävitada nakkuse juba eos. Põletamine ei olnud siiski ainus ketserluse eest määratav surmanuhtluse liik 11. ja 12. sajandil. Goslaris 1051. aastal kuningas Heinrich III juuresolekul toimunud ülekuulamisel poodi ketserid üles pärast kana tapmisest keeldumist;

⁴Moore 1977/1985 (jüuline analüüs, klassikaline sissejuhatus; autori lähenemine, lk ix–x, 311, märkus 4); Arrasi kohta, lk 9–18, 37–38, 43.

Bucy-le-Long'i juhtumis läks segadusse sattunud piiskop nõu küsimine, samal ajal aga tungis rahvahulk vanglasse ja poos ketserid üles.⁵ Põletamine kui peamine karistusmeetod kangekaelse ketserluse või väärusust taganemise järel selle juurde tagasipöördumise eest paljude järgnevate aastakümnete jooksul tugines suurel määral ettekujutusele, et saastatud koht tuleb puhastada.

Kiriku suhtumist ketserlusse kujundas seega terve sulam minevikust pärinevaid ideid ja eelarvamusi (Grundmann 1927; 1976: 313–327; Patschovsky 1991). Katoliiklikud kirjanikud, apologetid, kroonikud tegelesid eelkõige oma lugejate ja kuulajate hoiatamisega saabuva ohu eest, mis ähvardab igatühe hinge ja ühiskonda tervikuna. Ketserid olid osa Saatana linnast, *civitas diaboli*'st, mis on igaveses vastasseisus Jumala linnaga. Mõned populaarsed tekstid seletasid ketserluse olemust, mida pidi iseloomustama kavalus ja salapära, ning tüüpilist ketserit kujutati hundina lambanahas. Jeesus saatis oma jüngrid avalikult jutlustama; ketserid tegutsesid salaja. Ühes pühakirja tõlgenduses, mis läheb tagasi Origeneseni, võrreldakse ketsereid Ülemlaulus kujutatud väikeste rebastega: "Võtke meile kinni rebased, väikesed rebased, kes rikuvad viinamägesid, sest meie viinamäed õitsevad!" (Ül 2:15). Rebaseid kujutavad endast ketsereid, kes hävitavad Issanda viinamarjaaia; nende siginemist tuli ohjeldada. Rebaseid oli palju nagu ketsereidki, nende erinevused tõendasid saatanliku päritolu — katoliiklust oli üks, ja see oli märk ehtsusest ja jumalikust päritolust. Ketserid ei olnud ühel meelel; nad olid üks suur segadus. Teisest küljest aga moodustasid kõik ketserluse liigid ühe, ühise jumala vaenlase, ühtse eesmärgiga: hingi püüda. Siin tuli appi tekst Kohtumõistjate raamatust, kus Simson "püüdis kinni kolmsada rebast; ta võttis tõrvikuid, sidus sabad paarikaupa kokku ja pani iga sabapaari vahele tõrviku. Siis ta süütas tulega tõrvikud ja laskis rebased lahti vilistite viljapõldudele, süüdates nõnda põlema niihästi nabcd kui lõikamata vilja, viinamäed ja õlipuud" (Km 15:4–5). Rebaseid olid erinevad näod, kuid nad olid üheks kokku seotud: järelikult oli tegu ketserlusega.

⁵ WEH, lk 93, 104; Fichtenau 1992: 30–31, 76–77 (palju väärtuslike detaile, põhjalik töö); Goslari kohta: Rottenwöhler 1990 (GRK III): 219–222 (teravapilguline teoloogiline analüüs, täielik bibliograafia).

Ketserlust seostati ka madala moraaliga. Selle põhjuseks peeti uhkust, mis paneb väärastunud inimesed ja inimrühmad kiriku autoriteedi ja õpetuse vastu üles astuma. Hereesia juhtide hulgas võis tõesti olla teesklejaid ja šarlatane, kuigi, niipalju kui on võimalik tõestada, oli enamik neist kõrge moraalse pühendumusega. Tavalise kirjeldaja jaoks polnud nende kõrge moraal aga muud kui kattevari, *species pietatis*, millega ohvreid ketserlusele eksitada ja puudujääke peita. Samamoodi sai ka Saatan end valguseingliks muundada.

Minevikust ülevõetud arusaamad avaldasid eriti suurt mõju ketserluse algusaastatel Lääne-Euroopas, kuna kiriku käsutuses olevad intellektuaalsed vahendid olid piiratud. Kus praktilistest teadmistest ja kogemustest puudu jäi, olid stereotüübid kiired tekkima. See on mõjutanud ka ajalooallikate kvaliteeti, ent samas on just nende nõrkus ajaloolaste huvi äratanud ja innustanud uurima faktide päritolu. 11. ja 12. sajand oli üks Euroopa ajaloo loomingulisemaid perioode, mida iseloomustab elanikkonna kasv, linnade ja kaubanduse areng, haritava maa laienemine ja selle kõige juurde kuuluvad dünaamilised ühiskondlikud ja kultuurilised muutused. Ümber kujundati ka kirikuelu. Samal ajal oli aga ka palju seisustevahelisi probleeme ja sotsiaalset ümberpaiknemist.

Ajaloolasi on eriti paelunud 11. sajand, mis on paljude Euroopa arengute algusaeg ja mille kohta on ometi väga vähe säilinud andmeid. Ketserlus, selle esilekerkimine, tegelik esinemissagedus ja seda mõjutanud tegurid on üks historiograafilisi küsimärke, mis on kirikuajaloolaste tähelepanu köitnud alates 1953. aastast. Hereesia juurteni jõudmine alates selle esimestest ilmingutest aitaks lahti mõtestada kogu keskaegse Lääne-Euroopa ketserluse tervikuna. Samamoodi võib võimude reaktsioon tollal küllaltki uuele nähtusele seletada hiljem välja kujunenud karistusviise valitsevast usust erineva usutunnistuse eest. Need küsimused on intrigeerivad, materjali nende kohta aga äärmiselt napilt. See on pannud aluse kõrgetasemelisele uurimistöele, mis pole veel kaugeltki lõpukorral ja mis on suutnud vanu hüpoteese kõigutada ning ketserlusele vähemalt nõrka valgust heita. (Bibliograafia: Lambert 1992: 15, märkus 21; *Il secolo XI* 1993.)

On selge, et umbes alates 1000. aastast esile kerkinud mitmesugustel ketserlikel liikumistel, mida nii tihti maniluseks tem-

beldati, polnud tegelikult Mani ja tema Lääne-Euroopas ammu välja surnud õpetusega midagi ühist. Tegu ei olnud ammuse hereesia jätkuga: nende juured peitusid ajastu enda religiooses ja ühiskondlikus kultuuris. Need olid individuaalsed, omanäolised, sporaadilised juhtumid, mis olid seotud konkreetsete asjaolude, kildkondade, üksikute liidritega. Igal kirjapandud episoodil on oma ajalugu, igäihte neist tuleb eraldi uurida. Ükski ei rajanud kestvart traditsiooni: enamikule saadi jälile ja pärast juhtide tapmist või usust lahtiütlemist need hääbusid.

Ühes Monteforte juhtumis on võtmeteguriks ilmselt ühe innustava liidri, Gerard'i piiblitõlgendus. Gerard rajas omavaheliste tihedate sidemetega valgustusliku ringi, mis koosnes peamiselt või isegi ainult ilmikutest. Nende vaateid iseloomustas jäik asketism ja hämmastav originaalsus, näiteks Kristuse olemasolu eitamine, keda peeti inimese vaimse poole allegooriaks.⁶ Orléans'is tegutses väike kinnine ring kanoonikuid ja nende järgijaid, kes uskusid, et saavad pühakirja õigeks mõistmiseks inspiratsiooni Pühalt Vaimult eneselt, ega pidanud lihakssaamist ja ülestõusmist võimalikuks ning kuulutasid kõik kiriku sakramendid üleliigseks (Lambert 1992: 9–16; allikad: GRK III, lk 151–171). Arrasist pärineb üks paremaid näiteid uut tüüpi, tekstil põhinevast kogukonnast, kus üks karismaatiline liider rajab kogukonna, toetudes enda poolt valitud ja tõlgendatud pühakirjatekstidele. Nimelt asutas kohtunik Gundolfo, keda ei suudetud tabada, kogukonna, mis tugines "evangeeliumi ja apostlite õpetusele", mis viis püha elu ehk *justitia* juurde ja eitas sakramenti.⁷ Akvitaanias pani Adémari poolt maniluseks tembeldatud liikumine rõhku apostellikule elule, pöörates selja religiooni vormilisele küljele, ristimisele ja ristimärgi kasutamisele. Nende range asketism, abiellumise ja lihasöömise keeld töigi neile (ja mitte täiesti teenimatult) manilaste kuulsuse. Liikumise hingestatud asketism ja rituaalide eiramine ei pärine-

⁶GRK III, lk 187–207: meisterlik analüüs, oluline *animus*'e käsitlus lk 192–197; vt ka *canones* lk 191, 203–204, *pontifex* lk 197–198, *martirium* lk 199–202, võrreldamatu *endura*'ga; valgustab selle hereesia äärmuslikku laadi, aluseks piiblitõlgendus. Pole välistatud uusplatonismi, lk 205; vrd Fichtenau 1992: 47.

⁷Stock 1983 (kroonikute mõttemaailma analüüs, tekstil põhineva kogukonna mõiste algupära).

nud aga minevikust, vaid olid pigem alguse saanud Limoges'i St. Martiali basiilikas toimunud õnnetusest, eriti aga pettumusest, mille põhjustas Jumalarahu liikumise läbikukkumine oma reformi-, rahu- ja korrapüüdlustes. Siin mängisid olulist rolli nii ühiskondlikud kui usulised tegurid. Üks selle kirikuvastase liikumise algetest oli tõesti reaktsioon pühakute, reliikviade ja rituaalide kultuse vastu, mis iseloomustas jumalarahu liikumist, teine aga pettumus, et uuenenud ühiskonnas olid kunagi kõiki klasse ühendanud korra ja reformide otsingud muutunud valitsevate klasside võimu toetuseks, töötades nõrgemate ühiskonnakihtide huvidele täpselt vastupidises suunas. (Landes 1995: 37–39, 67–68; Moore 1996: 27–33. See teave on pärit professor Moore'ilt.)

Eraldiseisvad ja eriilmelised 11. sajandi hereesiad on eelmänguks 12. ja 13. sajandi põhjapanevamatele usuliikumistele. Neil on ka ühiseid tunnusjooni — eelkõige eetiliste kaalutluste domineerimine intellektuaalsete üle, erinevalt varasemate aastasade ketserlustest. Ilmalik võim hakkas usuelus järjest suuremat osa nõudma ja oli selle tagamiseks nõus kirikuvõimust lahku lööma; kasvav kirjaoskus ning tekstide ja varasemate pretsedentide tundmine loob tingimuse Uue Testamendi, eelkõige apostlite elulugude poole pöördumiseks, vastandudes sellega kirikule. Kloostrireform, mille mõju jõudis ka ilmalikku maailma, tekitas vajaduse askeetlike kogukondade järele, mis ei põhineks olemasolevatel reeglitel, vaid läheksid loobumiseга ortodoksia piirideni välja. Abielu tõrjumine on siin korduvaks teemaks: Montefortes peeti seksuaalvahekorda juba iseenesest vääraks ja sealse ringi juht Gerard väljendas lootust, et kord tuleb aeg, mil inimkond paljuneb ilma suguühteta “nagu mesilased”; Adémari manilased ei tunnistanud abielu, nagu ka rühmitus, mida kirjeldab Chalons-sur-Marne'i piiskop Roger II; Arrasi grupi üks tõekspidamistest nõudis keha loobumist “lihaliikest himudest”.⁸ Ajastule iseloo-

⁸WEH, lk 84, 88, 90; Moore 1975a: 20, 22; Landes 1987: 499, tõlgitud lühendversioon Adémari kroonikast: GRK III, lk 148, 198–199, 215. Rõhuasetus võib olla moonutatud — hereetikud võisid vastu seista abielu pühakspidamisele, mitte abielule iseenesest (Moore 1977/1985: 312, märkus 9), või hägustavad allikate tõepära kirjanduslikud sarnasused manilusega. Kuid ärapöördumine kõigest kehalisest on oluline 11. sajandi ketserluse tunnusjoon. B. Töpfer (1995) väidab, et bogomii-

muliku kasvava usuvaimustuse domineerivaks jooneks oli palverännakute ja pühamute areng, mis oli tõuke saanud Cluny'st, selle muljetavaldavatest liturgiatest, selle juurde kuuluvatest maadest ja hoonetest. Vähem mõjukas liikumine, mida võib seostada ketserlusega, polnud rahul esemete tähtsustamisega jumala teenimisel, mis nii selgelt Cluny's näha oli, ning otsis radikaalsemat, rangemat alternatiivi, rõhutades evangeeliumide ja Apostlite tegude raamatu ranget lihtsust.

Ketserlusesüüdistus oli võimas relv ja kirik ei jätnud seda poleemikas ja poliitilistes vaidlustes kasutamata. Orléans'i väikese valgustusliku grupi ketserlus oli ilmne, kuid selle paljastamine kujutas endast Prantsuse kuningriigi eri kildkondade vahelist konflikti, milles süüdistus vaimulike grupi vastu, kuhu kuulus ka kuninganna pihhiisa, tähendas hoopis kuninganna Constance'i, tema abikaasa Robert Vaga ning õukonna võimu ja autoriteedi pihta. (Bautier 1975.) Adémari ja teiste süüdistused "manilaste" vastu võivad äratada veidi kahtlust. Adémarilt saame teada, et ketserlusekahtluse korral rakendati piinamist, ülestunnistusest keeldumine tähendas aga surmanuhtlust (Landes 1995: 39, märkus 91). Panused olid kõrged. Millised dogmad "manilasi" tegelikult võimu trotsima panid — see Manile ja tema Antikristuseparalleelidele viitavast algtekstist ei selgu. Jumalarahu liikumise lõpufaasis tekkis oluline maailmavaateline konflikt ja ägedate diskussioonide käigus võidi ketserluse tegelikku ulatust ja sügavust alateadlikult liialdada ja moonutada.

Munkadele tegi pahameelt ilmalike rühmituste teke, kus elati iseenda seaduste järgi (sarnaselt *canones*'tega, mida Gerard Montefortes oma järgijatele soovitas; GRK III, lk 203–204), ning nad suhtusid kahtlustega meeste ja naiste väidetavalt tsölibaatsesse ühisellu. Kirikujuhid võisid rahva vagaduse tõusuga silmitsi seistes rahutuks muutuda, pidades iga vastureaktsiooni nende võimule

lide mõju on alahinnatud ja järeldab bogomiilide misjonluse võimalikkuse dualismi olemasolust Kiievi-Venemaal 1070. aasta paiku (Töpfer 1988: 318jj). Hamilton bogomiilide mõjude kohta: vt allpool.

sellises olukorras ketserluseks.⁹ Sellest ka valjud karistused, mille kohta võib tõendeid leida eri allikatest.

11. sajandi teisel poolel kerkis esiplaanile gregoriaanlik reformiliikumine. Kirikut vapustasid suured vastuolud ja alates Leo IX-st rea paavstide poolt esitatud reformiideaalid (teiste seas ka innustav ja isemeelne Gregorius VII) äratasid ilmikutes reformivajaduse mõistmise ja kõrgemad moraalinoõudmised vaimulikele. Džinn oli pudelist välja lastud ja tagasiteed ei olnud. Ilma ilmalike kihutustöö, boikottide ja surveta, mida rakendati kirikuametitega hangeldavate ja abielus vaimulike suhtes, poleks suudetud reforme ellu viia. (Leyser 1994: 6.) Kihutustööl olid aga kaugeleulatuvad tagajärjed. On õigusega märgitud, et üks reformiliikumise mõjukamatest kirjutistest, Moyenmoutier' munga Humbertuse *Libri tres adversus Simoniacos* (Kolm raamatut simonistide vastu) on oma revolutsioonilisuses võrreldav Engelsi *Kommunistliku partei manifestiga* (Leyser 1994: 7). Selles esitatud ideid, mida levitati nii suuliselt kui kirjalikult, ei olnud kerge maha suruda ja need elasid edasi rahulolematute ilmikute lootustes ka pärast liikumise kõrgaegu. Vääritude preestrite hukkamõist ja nende missade boikoteerimine, mida õhutasid ka paavstid ja mida haripunktis vägagi tõhusalt Milano Pataria liikumise ühiskondlikus ja religioosuses protestis ära kasutati, oli kahe teraga mõök. See viis kergesti õpetuseni, mida võib lõdvalt nimetada donatismiks ja mis väidab, et vääritud preestri poolt peetud missa on preestri moraalsete eksimuste tõttu kehtetu ega olegi tegelikult missa. Üks reformiajastu kangelasi, püha Petrus Damiani, lükkas hoolikalt tagasi kõik sellised tõlgendused, kuid inimesed, kelle poole reformide pooldajad toetuse saamiseks pöördusid, olid tihti väljaõppeta, kirjaoskamatud entusiastid ja kaldusid donatistliku tõlgendust toetama. Pole juhus, et kui 12. sajandil Lääne-Euroopas jälle rahva seas levivatest väärõpetustest teatatakse, on nende kõige sagedasemaks ühisjooneks uskumus, et patus elavate preestrite sakramendid on kehtetud.

Oma piiritus idealismis seadsid reformaatorid ühiskonnale ja inimestele eesmärgi, mida ei olnud võimalik saavutada kiriku jär-

⁹Landes 1995: 37; repressioonide eeldamise kohta üldiselt: Moore 1977/1985: 243–262; tuleproov, lk 258–261.

jest ulatuslikuma maade hõivamise, kuningate ja vürstide rollide ja ootuste ning preestrite valimise ja õpetamise viiside sobimatu-
se tõttu. Kuid liikumine oli vähemalt äratanud uue sallimatuse-
puhangu kirikuametitega hangeldamise ja vaimulike abielude vas-
tu; see oli liigutanud südametunnistusi kogu Euroopas. Kui esi-
algne reformituhin vältimatult vaibus ja selle eesmärgid muutusid
kitsamalt klerikaalseks ja juriidiliseks — kui kirglik hool selle pä-
rast, et, nagu on väljendanud Gregorius, kirik, “Kristuse pruut [---]
peaks tagasi saama oma tõelise aupaiste ja seisma vaba, neitsiliku
ja katoliiklikuna” (tsit.: Cowdrey 1991: 27), muutus investituuri-
de probleemiks, mida kitsapiirilisel mõisteti valitsejate õigusena
anda piiskoppidele üle pühitsetud ameti sümbolid —, leidis re-
formis pettunute reaktsioon kiiresti väljundi antiklerikaalsuses ja
ketserluses.

Vastandina 11. sajandi hereetilisi liikumisi iseloomustavale
vaiksele, põrandaalusele misjonitööle võttis evangelism 12. sajan-
dil märksa agressiivsema tooni: rohkem oli avalikku jutlustamist,
ülesastumisi ja jõu kasutamist. Varem olid ketserluses süüdistatud
harrastanud oma lihtsat eluviisi, jutlustamist ja pühakirja lugemist
väikeses suletud ringis, ent uue aja liidrid nõudsid, et kogu kirik
peab neid kuulda võtma ja nende ideed heaks kiitma, ning olid
valmis oma tahtmise saamiseks vägivalda kasutama. Kuigi kõi-
ge tuntumad ketserite juhid — Lausanne'i Henri, Petro Bruysist,
Tanchelm, Brescia Arnold — olid vaimuliku taustaga, kasutasid
nad oma ilmikutest järgijaid teatava kaitsekilbina, kui nad enda
arvates ülekohtu ja oma ideedele vastuseisu kohtasid. Henri pöö-
ras Le Mans'i pahupidi, ässitas inimesed sealse piiskopi vastu ja
kasutas usulise ärkamisega kaasatulijaid oma reformide elluvi-
miseks. Tanchelm liikus Hollandis koos rahvahulkadega, kelle ta
oli kokku kogunud, relvastatud valve saatel. Petro Bruysist ka-
sutas oma järgijaid värvikates etteastetes, kus tegi krutsifiksidest
ilutulestikku või tiris munki kloostritest ja sundis neid abiellu-
ma. Oma kihutustöö algusaegadel kasutas Brescia Arnold oma
kodulinna elanikke vaimulikkonna reformimise algatamiseks ja
elu lõpupoole suutis ta panna Rooma kodanikud paavsti taganda-
ma ning vaimulikkonna oma võimu ja rikkusega toetama ägedat
rännakut paavsti vastu. (Lambert 1992: 44–54; täielik käsitlus:

Moore 1977/1985 (vt eriti lk 82–114); Lausanne'i Henri ja Petro Bruysist: GRK III, lk 244–280.)

Hoolimata õpetuste erinevustest oli kõigi liikumiste juhtidele omane mure vaimulike staatuse ja moraalse elu pärast. Petro Bruysist lahendas patuselt elavate preestrite probleemi nõnda, et piiras nende tegevust, keelas missade pidamise põhjusel, et Kristus ei soovinud pühal õhtusöömaajal juhtunu kordumist, ning hülgas kogu kirikuhoonete võrgustiku ja traditsioonilise jumalateenistuse. Ka Henri oli sama radikaalne: tema ideaaliks oli vaimulikkond, kes elaks ilma raha ja auavaldusteta ning täidaks vaid jutlustamise otstarvet. Tanchelmi sõnul oli kirikust saanud bordell ja ta eitas kiriku sakramente; Arnold püüdis nagu Henrigi vaimulikele vaesust peale sundida ega pidanud võimalikuks munkade ja vaimulike lunastust, kel oli mingitki vara. On kerge näha, et uus ketserluse puhang on seotud olulise muutusega rahva suhtumises vaimulikesse, mille põhjustas 11. sajandi reformiliikumine ning 12. sajandil ilmnenu paratamatu võimetus nende ideaalide järgi elada.

Ka 12. sajandi esimese poole tuntumate kihutustöö tegijate elulood annavad tunnistust muutusest suhtumises apostellikku elu. Nad kõik olid rändjutlustajad, enamasti propageerisid vaesust ja elasid ka ise vaesena. Tihtipeale käisid nad oma rännakutel maha väga pikki vahemaid: oma hoiakult sarnanevad nad Lääne-Prantsusmaa erakjutlustajatega, nagu Arbrisseli Robert või Tironi Bernard, jutlustades patukahetsust ja kõites suuri rahvahulki oma kõneosavuse, omakasupüüdmatu innu ja vähenõudlike eluviisidega. Mõlemad liikumised järgisid apostellikku elu, mis põhines Kristuse apostlite läkitamisel — nad ei kandnud ei pauna ega saua, ei varunud kulda ega hõbedat, elasid annetustest pigem Matteuse evangeeliumi kohaselt kui Apostlite tegude raamatus kirjeldatud vana, tavapäraselt ühise varanduse traditsiooni järgides, mis tekkis Jeruusalemmas kiriku algusaegadel ja mille võtsid üle ühisomandist elavad mungad (Mt 10:1–15; Ap 4:32–35). 11. sajandil tekkinud käärimine ei olnud möödas — ning selle põhjuseks polnud mitte ainult paavstide, kardinalide ja piiskoppide avaldused, oma osa oli ka madalama astme vaimulike ja ilmalike hulgas kasvanud reformimeelsusel. Ennekõike pärines see sellise apostliku eluviisi otsingutest, mida isiklikult järgitaks, mis pälviks imetlust ja leiaks

vastukaja. Surve reformide läbiviimiseks tõusis H. E. J. Cowdrey sõnul "kaevu põhjast järjest ülespoole" (Cowdrey 1991: 27) ja see tendents jätkus. Kas selline surve jäi valitseva usu piiridesse või otsis väljundit mujal, sõltus tihtipeale vastuvõetava ortodoksse juhi olemasolust või puudumisest ja konkreetse kirikus valitsevatest tingimustest.

Sotsiaalsed pinged aitasid ketserlike jutlustajate tegevusele kaasa ja kindlustasid neid kuulajaskonnaga: Euroopa arenenumates piirkondades toimus kiire linnade kasv, mis esitas pastoraalse väljakutse kirikumeestele. Tihti kasutati seda valesti: Arnoldil õnnestus Brescia ja Rooma kodanike iseseisvuspüüdlusi oma eesmärkide nimel kasutada; dramaatiline pastoraalne eksimus Antverpenis andis hoogu Tanchelmi tegutsemisele ja sisevastuolud aitasid palju kaasa Henri edule Le Mans'is.

Hereesiad, mis 11. sajandi esimesel poolel olid esinenud üksikute arglike puhangutena, ilmusid taas uuel ja teravamal moel koos nõukate ja kõneosavate liidritega, liikumiste rajajatega, nagu neid praegu võib nimetada — arnoldistidena, petrobrusiinidena, henrikiaanidena.

Lääne kirikumehed ei olnud 1130. aastatel ketserlusega tegelemiseks paremini ette valmistatud kui sada aastat varem. Piiskopid olid peamised doktriini kaitsjad, kuid nad olid tihti liialt segaduses, samuti puudus neil piisav väljaõpe ketserite avalduste mõistmiseks või hereesia ja ortodoksia eristamiseks. Soissons'i piiskop, kellel tuli tegelda ketserluses süüdistatavate talupoegadega Bucy-le-Long'is 1114. aastal, pidas seda väga raskeks ülesandeks. Kuigi ta pidas mõningaid nende vastuseid veidraks, leidis ta neid nende usu kohta edasi küsitledes, et "nad vastasid äärmiselt kristlikul viisil". Ta otsustas taevase kohtumõistmise kasuks veeproovi läbi; kui sellekohased ettevalmistused käisid, usaldas ta edasise küsitlemise Guibert de Nogent'ile, kes samuti ei suutnud süüdistatavate vaadete kohta täit selgust saada ja arvas, et õigete vastuste andmisega tahetakse aega võita. Üks süüdistatutest kukkus veeproovis läbi ja tunnistati süüdi, teine võttis süü omaks; seejärel võeti kinni veel kaks ketserluses kahtlustatavat, kes olid tulnud tseremooniat või veeproovi pealt vaatama. Piiskope ei suutnud karistamise osas otsust langetada ja läks koos Guibert'iga Beauvais's peetavale kirikukogule teistelt piiskoppidelt nõu küsi-

ma. Nende äraolekul murdis aga rahvahulk “kirikumeeste leebust kartes” vanglasse sisse ja pani vangid põlema.¹⁰ Selles loos on peidus rohkem, kui pealt paistab: talupoegade naabritele võis peale kirikumeeste liigse leebuse vastumeelt olla ka veeproovi põhjal langetatud kogukondliku kohtuotsuse tähelepanuta jätmine (Moore 1984: 49). Igal juhul on tegu piiskopi suutmatusega ketserlust nii ära tunda kui karistada.

1135. aastal Liège'is tahtis rahvahulk ketsereid kividega surnuks loopida: mõnel õnnestus pageda, kolm aga pandi ahelaisse, kaks pöördus tagasi õigesse usku ja üks põletati. Taas Liège'is õnnestus vaimulikel napilt pörandaalune ketserite grupp neid põletada tahtnud rahvahulga eest päästa. Vaimulikud soovisid nende meeleparandust, kuid ei teadnud, kuidas seda saavutada. Nad saatsid paavstile kirja, paludes juhtnööre, samal ajal aga hukkasid ühe patukahetseja, kes tahtis minna paavsti juurde.¹¹ Hereesia, mida vaimulikud kirjeldasid “eripalgelise ja mitmekihilisena”, oli nende sõnul alguse saanud Mont Aimé külast Champagne'is: 1239. aastal — juba katarite ajastul — toimus seal kõrgelseisvate isikute juhtimisel massiline põletamine. Koha halb maine ketserluse keskusena oli ilmselgelt edasi kandunud rohkem kui ühe inim põlve jooksul. Jääb selgusetuks, millise hereesiaga Liège'is tegu oli, sest kuigi kirjas leidub “kuulajate” [*auditors*] ja “usklike” näol viiteid hilisemale dualismile ning abielukeelule, on seal ka vähem sobivaid elemente. Paavstile saadetud läkituse saatust on teadmata.

Petro Bruysist ja tema õpetus oli märklauaks Cluny abti, Petrus Venerabilise osavatele rünnakutele, kuid teda ennast ei võetud kinni ega viidud ülekuulamisele — ta lintšiti katoliiklaste poolt, kui oli tõugatud ühte enda poolt krutsifiksi põletamiseks süüdatud lõkkesse. Henri kuulati kõigepealt üle vastavalt Pisa kirikukogu otsusele, mis mõistis kolm tema tõekspidamist hukka, seejärel

¹⁰WEH, lk 102–104. Allikas annab edasi rahva jõulise huvi.

¹¹Despy 1979; 1135 kroonikasissekannet, lk 70; kiri paavstile, lk 74–75; kirjutamisaja paigutamine 1140. aastaise heaks kiidetud. Tekst reprodutseeritud (PL CLXXIX), koos doktriinide analüüsiga, GRK III, lk 287–293 (seisused ja võrdlus Everwiniga lk 290–291); WEH, lk 139–141, tsitaat lk 140. Despy pakub paavstiks Innocentius II ja aastaks 1140; Wakefield Lucius II ja 1145.

anti ta üle Clairvaux' abtile. Pole teada, kas Henri kunagi Clairvaux'sse mungaks läks — igal juhul oli ta sealt varsti väljas ja jätkas jutlustamist. Ajalookroonikatest kaob ta pärast seda, kui püha Bernard tema kõneosavust 1145. aastal Toulouse'is tema järgijate ees ta enda vastu ära kasutas. Tanchelm tapeti juhuslikult ühe preestri poolt. Arnold võeti pärast vastuhakku nii paavstile kui keisrile Roomas Friedrich Barbarossa vägede poolt kinni ja poodi Rooma linna prefekti käsul.

Ketserite kinnivõtmiseks, ülekuulamiseks või karistamiseks ei olnud tegelikult kindlat strateegiat. Osalt on see mõistetat: puudus võim, kellel oleks olnud kahtlusaluste ülekuulamise kogemusi ja kes oleks osanud otsustada, mis on ketserlus ja mis mitte. Vahetegemise meetodid olid enam kui kõlbmatud — ühe juhtumi puhul Trieri lähedal Ivoy's usub selle kirjapanija kindlalt, et kahtlusalune, preester Dominic William, pääses õiglasest hukkamõistust selle läbi, et palus endaga teha teatav katse. Tema palve rahuldati ja talle anti võimalus missat pidada; kui tuli tema kord sakramenti vastu võtta, katkestas piiskop selle ülimalt pühaliiku hetke, käskides armulaualeiva vastu võtta ainult siis, kui ta on süütu. Ta võttis selle vastu ja "sai kergendust hetke hädadest", kuid teel koju pöördus tagasi ketserlusse. Kroonik tõdeb rahuldusega, et ta lõpetas halvasti, kuid see ei saanud toimuda enne, kui tema usk laiemalt levima oli hakanud. (WEH, lk 105–107; Russell 1965: 54–56.)

Vägivalla kasutamise seaduslikkus oli teine probleem. Oli olemas pretsedent. Augustinus, kes oli kokku puutunud donatistide usulahuga oma piiskopkonnas Põhja-Aafrikas, nõustus, et on vaja keisririigi seadusandlust, mis mõistaks ketserluse hukka ja allutaks selle mitmesugustele karistustele. Tema arusaamise järgi löid nad "ebamugavustel põhineva õpetuse" (*per molestias eruditio*), mis on võrreldav rea õnnetustega, millega jumal Vanas Testamendis oma valituid korrale allutas. Kuigi ta kiitis heaks vägivaldse usuvahetuse pealesundimise, eitas ta surmanuhtlust, sest see lõikas ära meelesparanduse võimaluse; tegelikult pandi aga toime hulgaliselt hukkamisi. (Brown 1963; taastrükk: Brown 1972: 301–331; vt ka Brown 1969: 237, 241.)

Liège'i Wazo vastust oma Châlons-sur-Marne'i kolleegi Roger II abipalvele, mis pärineb 1040. aastaist, võib pidada klassikali-

seks avalduseks ketserluse allasurumise põhimõtete kohta. Wazo arusaamise kohaselt oli Rogeri “vaimne palang” puhkenud “hingede eest, kes on Saatanast eksitatud”. Seda tuli tema arvates jultlustes rõhutada, et ketserlust eemale tõrjuda ja usklikke hoiatada. Nad tuleb kogudusest välja heita ning see tuleb “ametlikult ja avalikult kõigile teatavaks teha”, ent surmanuhtlust rakendada ei tohi. Nisu ja umbrohi peavad kuni lõikuseni kõrvuti kasvama, ja ta hoiatas Rogeri enneaegu kasutamast “kohtuotsuse kõblast viljapõllu umbrohust puhastamiseks”, mõeldes selle all protseduuri, mis usurpeeriks jumala otsustusõiguse ja võiks viia ebaõiglase kohtuotsuseni. Ta tõi näiteks Kristuse, kes “ei tulnud vaidlema ega hukka mõistma, vaid pigem kannatama”. Anselmus, Liège’i piiskopi eluloo autor — milles leidub ka Wazo kiri —, uskus, et sellisel manitsusel oli oma mõju, sest “teatud määral õnnestus tal prantslaste tavalist põikpäist ja hullumeelset verejanu vaigistada. Sest ta oli kuulnud, et nad tegid ketserid kindlaks ainult kahvatu jume järgi, just nagu oleks kindel, et kõik kahvatu näonahaga inimesed on ketserid.” Anselmus uskus, et minevikus oli hukkamistel tapetud “palju ausaid katoliiklasi”, ja ta mõistis hukka ketserite poomise Goslaris pärast Wazo surma.¹² Wazo suhtumine aga ei leidnud laiemat kõlapinda: vägivald ketserite suhtes jätkus ning tihti algatasid selle juhuslikult ja kooskõlastamatult ilmikud. Valitses kindlusetus, võimetus — korduvad lood ketserite põgenemistest — ja segadus. Just sellisel ebakindluse ja kasvava lahksu taustal tegi oma esimese etteaste katarlus — seninähtutest väljapaistvaim ja vastupidavam hereesia vorm läänemaailmas.

(Järgneb)

¹²WEH, lk 89–93; Moore 1975a: 21–24. Kahvatus oli väidetavalt põhjustatud liha mittesöömisest. Vt Fichtenau 1992: 28–29.

KALJO PÖLLU
Pühamu. (1987)

MIKS MA KRISTLANE EI OLE

Bertrand Russell

Tõlkinud Andres Tarand

Minu tänase loengu teemat “Miks ma kristlane ei ole” teate te juba oma juhataja kõnest. Võib-olla oleks hea kõigepealt proovida selgust tuua sõna “kristlane” tähendusse. Enamik inimesi kasutab meie päevil seda sõna väga lõdvas tähenduses. Mõned inimesed peavad kristlaseks juba igäüht, kes püüab korralikku elu elada. Minu meelest on selles mõttes kristlasi igas sektis ja usundis; kuid mulle näib, et see ei ole selle sõna õige tähendus juba kas või sellepärast, et sellest järeldub, nagu ei püüaks need inimesed, kes ei ole kristlased — kõik budistid, konfutsiaanid, muhameedlased ja nii edasi —, korralikku elu elada. Minule ei tähenda sõna “kristlane” hoopiski sellist inimest, kes püüab oma võimaluste piires elada ausalt. Ma arvan, et enne kui õigustate kristlase nime, peate omaks võtma teatud hulga kindlaid uskumusi. Tõsi küll, praegu on sõna “kristlane” kaotanud selle täisverelise tähenduse, mis tal oli püha Augustinuse või püha Aquino Thomase ajal. Kui inimene ütles neil päevil, et ta on kristlane, siis teadsid kõik, mida

Why I Am Not a Christian. — B. Russell. *Why I Am Not a Christian and Other Essays.* Ed. by P. Edwards. London: Routledge, 1957.

Tõlke esmatrükk: *Miks ma kristlane ei ole.* — *Usk ja mõistus.* Koostaja Helmut Tarand. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk 161–178. Tõlget on toimetatud.

Käesolev loeng peeti Battersea (Londoni lõunaraajoon, üks Londoni krahvkonna 29-st pealinna moodustavast ringkonnast. *Tlk*) raekoja hoones pühapäeval, 6. märtsil 1927. aastal Rahvusliku Ilmaliku Ühingu Lõuna-Londoni haru initsiatiivil. Loeng trükiti brošüüri vormis paljude sõprade palvel.

ta sellega mõtleb. Olla kristlane tähendas omaks võtta rangeimal viisil määratud religioossete kujutelmade kogumik ja kogu oma hingejõuga uskuda viimasesse kui ühte nendest.

KES ON KRISTLANE?

Praegusel ajal ei ole enam päris nii. Kristluse tähendus on ebamäärasem. Kuid ma arvan siiski, et võib nimetada kahte punkti, mille tunnistamine on täiesti kohustuslik neile, kes ennast kristlaseks nimetavad. Esimene, dogmaatilist laadi punkt seisab selles, et peate uskuma jumalasse ja surematusesse; kui te nendesse ei usu, siis minu meelest pole teil õigust ennast kristlaseks nimetada. Teiseks järeldeb juba sõnast "kristlane" endast, et teil peab olema kindlat liiki usk Kristusesse. Muhameedlased usuvad ju samuti jumalasse ja surematusesse, aga ei nimeta ennast sellest hoolimata kristlasteks. Mulle tundub, et peate uskuma vähemalt seda, et kui Kristus ei olnud just jumalikku päritolu, siis oli ta kõige parem ja targem inimeste hulgast. Kui teil sellist usku Kristusesse ei ole, siis minu arvates ei ole teil mingit õigust ennast kristlaseks nimetada. Sõnal "kristlane" on muidugi olemas ka teine tähendus, mille leiata Whitakeri kalendrist* ja geograafiaõpikutest, kus väidetakse, et maakera elanikkond jaguneb kristlasteks, muhameedlasteks, budistideks, ebajumalate kummardajateks ja nii edasi; selles mõttes oleme kõik kristlased.

Geograafiaõpikud käsitavad meid kogumina, kuid see on sõna puhtgeograafiline tähendus, mille me võime minu arvates lihtsalt kõrvale jätta. Sellepärast, seadnud enesele eesmärgi teile selgitada, miks ma kristlane ei ole, tunnen ma kohustust selgitada kahte eri asja: esiteks, miks ma ei usu jumalasse ega surematusesse, ja teiseks, miks ma ei pea Kristust kõige paremaks ja targemaks inimeseks, kuigi ma tunnustan temas moraalset headust kaunis kõrgel astmel.

Ent ma ei saa määratleda kristlust nii paindlikult, selle viljaka töö pärast, mida uskmatud minevikus on teinud. Nagu ma juba märkisin, oli mõistel "kristlus" vanasti märksa täisverelisem sisu. Ta kätkes näiteks usku põrgusse. Usk igavesse põrgutulle

*Inglismaal populaarne teatmik-aastaraamat. *Tlk.*

oli kuni kõige viimase ajani kristliku usutunnistuse olemuslikuks osaks. Meie maal, nagu te teate, tehti põrgusse uskumisele lõpp: riiginõukogu otsusega ei loeta seda enam kristliku usutunnistuse vältimatuks osaks. Tõsi küll, Canterbury ja Yorki peapiiskop seda otsust ei tunnistanud, kuid meie maal määravad ametliku usu seadused, mille võtab vastu parlament, sellepärast õnnestus riiginõukogul Nende Hiilgused üle trumbata ning usku põrgusse ei peeta kristlastele enam kohustuslikuks. Seepärast ma seda, et kristlane peab vältimatult uskuma põrgusse, toonitama ei hakkagi.

JUMALA OLEMASOLU

Asudes küsimuse juurde jumala olemasolust, pean märkima, et see on tähtis ja tõsine küsimus, ja kui ma tahaksin seda vähegi adekvaatsel määral käsitleda, siis peaksin teid siin kinni pidama viimsepäevani. Nii et peate mind vabandama, kui ma puudutan seda veidi kokkuvõtlikumas vormis. Nagu te muidugi teate, kehtestas katoliku kirik dogma, et jumala olemasolu saab tõestada ainuüksi mõistuse abil. See dogma on küll veidi imelik, sellest hoolimata on ta üks katoliku kiriku dogmasid. Selle dogma kehtestamisele sundis katoliku kirikut järgmine asjaolu. Teatud ajastul hakkasid vabamõtlejad väitma, et on võimalik tuua hulk argumente, mille abil ainuüksi mõistus on võimeline teesi jumala olemasolust ümber lükkama; katoliku kirik aga teadis jumala olemasolu mõistagi usu kaudu. Vabamõtlejad hakkasid agaralt niisuguseid argumente ja tõestusi välja töötama, ja katoliku kirik tundis, et sellele tuleb lõpp teha. Seepärast väitiski ta, kuulutades selle ainukehtivaks tõeks, et jumala olemasolu on tõestatav ainult mõistusega, ja ta pidi leidma argumendid, mis tema oletust mööda jumala olemasolu tõestaksid. Selliseid argumente oli arusaadavalt küllaltki palju, kuid ma peatun ainult mõnel neist.

ARGUMENT ALGPÕHJUSEST

Vististi on argument algpõhjusest kõige lihtsamini mõistetav. Kristluse pooldajad väidavad, et kõigel, mida me siin ilmas näeme, on oma põhjus; kui minna piki põhjuslikkuse ahelat aina edasi

ja edasi, tuleb paratamatult jõuda algpõhjuseni, sellele algpõhjustele aga panetegi nimeks jumal. Mulle näib, et meie päevil ei ole algpõhjuse argumentil enam eriti suurt autoriteeti, eelkõige sellepärast, et põhjuse mõiste ise ei ole enam kaugelki niisugune nagu minevikus. Põhjuse mõistet on rünnanud filosoofid ja teadlased, ja enam ei ole ta nii eluline nagu varem; kuid hoolimata sellestki võite veenduda, et argument, mille järgi peab eksisteerima algpõhjus, on täiesti alusetu. Pean tunnistama, et kui ma olin veel väga noor inimene ja murdsin täiesti tõsiselt pead nende küsimuste kallal, siis tunnistasin ma argumenti algpõhjusest tükk aega, kuni ükskord (olin siis kaheksateistkümnendaastane) lugesin John Stuart Milli *Autobiograafiat*, kust leidsin järgmise koha: "Isa seletas mulle, et küsimusele "Kes mu on loonud?" ei saa vastata, kuna sellele järgneks kohe küsimus: "Aga kes lõi siis jumala?" ". See ebatavaliselt lihtne seletus veenis mind, ja et argument algpõhjusest pole kehtiv, selles olen veendunud seniajani. Tõepoolest, kui igal asjal peab olema põhjus, siis peab olema põhjus ka jumalal. Kui võib olla olemas miski, millel ei ole põhjust, siis selleks millekski võib olla maailm niisamahästi kui jumal, nii et argument algpõhjusest on täiesti paikapidamatu. Oma loomult ei erine algpõhjuse argument sugugi selle hindu mõttekäigust, kes arvas, et maailm toetub elevantile ja elevant kilpkonnale; ja kui hindult küsiti: "Aga millel seisab kilpkonn?", siis vastas ta: "Räägime parem millestki muust." Ja tõepoolest pole argument algpõhjusest hindu vastusest sugugi parem. Ei ole ju mingit alust arvata, et maailm ei võinud tekkida põhjuseta; teiselt poolt ei ole mingit alust arvata, et maailm ei võiks eksisteerida igavesti. Ei ole mingit alust arvata, nagu peaks maailmal üldse olema algus. Kujutlus sellest, et asjadel peab olema tingimata algus, tuleb tegelikult meie kujutlusvõime viletsusest. Seepärast ei ole mul vist argumentidele algpõhjusest rohkem vaja aega raisata.

ARGUMENT LOODUSSEADUSEST

Edasi, väga laialt on levinud argument looduseadusest. Sellel argumentil oli eriline populaarsus terve XVIII sajandi jooksul, peamiselt *sir* Isaac Newtoni ja tema kosmogoonia mõjul. Inimesed märkasid, et planeedid tiirlevad ümber Päikese vastavalt

gravitatsiooniseadusele. Ja inimesed mõtlesid, et jumal on pannud planeedid liikuma just nii ja mitte teisiti. See oli muidugi eriti mugav ja lihtne seletus, mis vabastas inimesed vaevast vaadata sügavamale, et hakata seletama gravitatsiooniseadust ennast. Tänapäeval seletame gravitatsiooniseadust küllaltni keerulisel viisil, mille võttis kasutusele Einstein. Mina ei kavatse teile pidada loengut gravitatsiooniseadusest nii, nagu seda seletas Einstein, kuna ka see võtaks meilt palju aega. Meie eesmärkide saavutamiseks piisab, kui öelda, et meil ei ole enam looduseaduse mõistet sellisel kujul, nagu ta eksisteeris newtonlikus süsteemis, kus loodus arusaamatul põhjusel alati ühte viisi käitus. Tänapäeval tõdeme, et väga palju sellest, mida me pidasime looduseadusteks, on tegelikult inimeste kokkulepe. Te teate, et isegi maailmaruumi kõige suuremates sügavustes koosneb jard alati kolmest jalast. Et see on väga tähelepanuväärne fakt, on väljaspool kahtlust, kuid vaevalt te seda looduseaduseks nimetaksite. Aga samasse kategooriasse kuulub mõndagi, mida varem vaadeldi looduseadustena. Teiselt poolt: neil juhtudel, kui teil õnnestub saada andmeid selle kohta, kuidas aatomid tegelikult käituvad, täheldate, et nad on tunduvalt vähemal määral allutatud seadusele, kui inimesed varem kujutlesid, ja et seadused, milleni te jõuate, on just seda tüüpi statistilised keskmised, mille aluseks on juhus. Me kõik teame, et on olemas seadus, mille järgi täringu veeretamisel tuleb kaks kuut järjest ainult umbes ühel juhul kolmekümne kuuest, aga me ei näe siin tõendit selle kohta, et täringu veeremist reguleerib kellegi tahe. Just vastupidi, kui kaks kuut tuleks iga kord, siis järeldaksime, et täringu veeremist reguleerib kellegi tahe. Sellesse tüüpi kuulubki suur osa looduseadusi. Nad on statistilised keskmised, mis tuletatakse juhuslikkuse seaduse alusel, ja see teeb kogu loo looduseadusest tunduvalt vähem veenvaks, kui näis minevikus. Kuid ka täiesti sõltumata nimetatud faktist, mis peegeldab praegust, homme muutuda võivat teaduse astet, tuleneb kogu idee selle kohta, et looduseadused eeldavad seadusteandja olemasolu, loodus- ja inimseaduste segiajamisest. Inimseadused on eeskirjad, mis käsivad teid järgida teatud käitumisviisi, mida võite tunnista enda kohta maksvaks või ka tagasi lükata, looduseadused aga kirjeldavad seda, kuidas asjad tegelikult käituvad. Ja kuna nad lihtsalt kirjeldavad, kuidas asjad tegelikult käituvad, siis ei saa

te väita, et peab eksisteerima keegi, kes määrab nende niisuguse käitumisviisi, kuna juba ainult selle oletamine tõstatab teie ees küsimuse: "Aga miks jumal määras just need seadused ja mitte teised?" Kui vastate, et ta tegi seda lihtsalt oma heast tahtest ilma igasuguse aluseta, siis näete, et on olemas miski, mis ei allu seadusele, ja niiviisi osutub teil loodusseaduse ahel katkenuks. Kui te aga vastate nii, nagu vastavad õigeusklikud jumalasalused, et iga niisuguse jumalaseaduse määramisel oli tal alus anda just niisugused ja mitte teistsugused sätted (see alus seisab muidugi selles, et luua parimat maailma, kuigi teil ei tuleks iial pähegi, et olemasolev maailm tegelikult võiks sarnaneda parima maailmaga), ühesõnaga, kui oli alus nende jumalast määratud seaduste jaoks, siis sel juhul on jumal ise allutatud seadusele. Järelikult ei võida te sellega midagi, et jumala abimeheks töite. Te jõuate sisuliselt jumalavälise ja jumalale eelnenud seaduse tunnistamiseni ja jumala oletamine lööb märgist mööda, kuna ta ei ole ju lõplik seadusteandja. Lühidalt, kogu sel argumendil loodusseadusest ei ole enam seda jõudu, mis tal oli minevikus. Oma argumentide ülevaates vaatlen ma neid muutuvatena ajas. Aja jooksul muutub nende argumentide iseloom, mida jumala olemasolu tõestuseks kasutatakse. Alguses olid nad vankumatud intellektuaalsed argumendid, mis sisaldasid teatud kindlaid eksimusi. Kui me aga uude aega jõuame, muutuvad nad intellektuaalses mõttes vähem austamisväärseks ja üha enam on nad märgitud omapärasest moraliseeriva ähmasuse pitserist.

ARGUMENT OTSTARBEKOHASUSEST

Järgmine aste kõnealuses protsessis juhib meid otstarbekohasuse-argumendi juurde. Teile kõigile on teada, mis on argument otstarbekohasusest: maailmas on seatud kõik nii, et me siin elada saaksime; kui maailm oleks tehtud pisutki teisiti, siis me siin elada ei saaks. Just selles seisabki argument otstarbekohasusest. Vahetevahel võtab ta küllaltki kurioosseid vorme: võib näiteks kuulda, et küülikul on valge saba sellepärast, et teda oleks kergem kirebule võtta. Ma ei tea, kuidas hindaksid seda mõttetera küülikud ise. Argument otstarbekohasusest on heaks pilkemärklauaks. Te teate Voltaire'i teravmeelsust, et nina on tehtud prillide kand-

miseks. Tõsi küll, hiljem selgus, et sellised pilked ei olegi nii tabavad, nagu XVIII sajandil näis, sest Darwini ajast peale hakkasime tunduvalt paremini mõistma, miks elusolendid ümbritseva keskkonnaga kohanenud on. Asi pole aga üldse nii, et keskkond oleks loodud vastavalt elusolendite vajadustele, vastupidi, elusolendid ise muutusid nii, et nad vastaksid ümbritsevale keskkonnale, ja see ongi kohastumise alus. Mingit otstarbekohasust see ei tõenda.

Kui hakata mõtisklema otstarbekohasuse-argumendi üle, siis paneb lihtsalt imestama, kuidas võivad inimesed küll uskuda, nagu oleks meie maailm kõikide temas leiduvate asjade ja kõikide oma vigadega kõige parem, mida kõikvõimas kõiketeadja miljone aastate kestel võis luua. Ma ei suuda seda tõepoolest uskuda. Kas te tõesti arvate, et kui teie oleksite Kõigevägevam ja teile antaks sellele lisaks kasutada veel miljoneid aastaid teie loodud maailma täiustamiseks, et te siis ei suudaks luua midagi paremat kui Ku-Klux-Klan, fašistid või hr Winston Churchill? On tõsi, et mulle ei avalda erilist mõju need inimesed, kes kuulutavad: "Vaadake mind! Olen sedavõrd suurepärase loomingu, et universumis peab tingimata valitsema otstarbekohasus." Mulle nende inimeste suurepärusus eriti vägevat mõju ei avalda. Seepärast oletan, et tegelikult on argument otstarbekohasusest üsnagi vilets argument. Kui tunnistate harilikke teaduste seadusi, peate ühtlasi tunnistama, et lõpuks lakkab inimeste elu ja elu meie planeedil üldse: elu Maal on üks aste päikesesüsteemi languses; teatud kindlal langusastmel moodustuvad sellised temperatuuri- ja muud tingimused, mis on protoplasmale soodsad, ja üürikeseks ajaks tekib kogu päikesesüsteemi arengus elu. Kuu on teile tõendiks sellest olukorrast, mille poole liigub Maa — midagi surnut, külma ja elutut.

Mulle vaieldakse vastu, et see on masendav vaatekoht, ja vahetevahel lisavad inimesed veel, et kui nad sellise vaate omaks võtaksid, siis muutuks elu neile väljakannatamatuks. Ärge seda uskuge, see on täielik lollus. Tegelikult ei hakka keegi sellepärast eriti muretsema, mis juhtub miljone aastate pärast. Kui mõnele ka vahel näib, et ta sellepärast muret tunneb, siis ta tegelikult petab iseennast. Inimesed muretsevad hoopiski maisemate asjade pärast või kannatavad lihtsalt seedehäirete all, kuid keegi ei

hakka tõsiselt kurvastama mõtte pärast sellest, mis temaga juhtub miljonite ja miljonite aastate pärast. Olles nõus, et oletus elu vältimatust hukust on tõepoolest süngel perspektiiv (mulle vähemalt näib, et meil on õigus nii väita, kuigi see mõte vahetevahel, kui järele mõelda selle üle, kuidas inimesed oma elu kasutavad, mulle peaaegu lohutav näib), ei saa ma samal ajal tunnistada, et see vaade oleks niisugune, mis teeks elu väljakannatamatuks. Ta ergutab teid pöörama tähelepanu lihtsalt teistele asjadele.

KÕLBELISED ARGUMENDID JUMALA OLEMASOLU KASUKS

Laskume nüüd veel ühe astme võrra selles, mida ma nimetan intellektuaalseks languseks teistide argumentatsioonis, ja jõuame kõlbeliste argumentide juurde jumala olemasolu kinnituseks. Te kõik muidugi teate, et vanasti oli käibel kolm intellektuaalset argumenti jumala olemasolu kohta ja et need lükkas kõik ümber Immanuel Kant oma *Puhta mõistuse kriitikas*, kuid vaevalt oli ta need argumendid ümber lükanud, kui ta juba lõi uue kõlbelist laadi argumendi ja hakkas ise seda piiritult uskuma. Kant oli samasugune nagu paljud teised inimesed — intellektuaalsetes küsimustes skeptilist tüüpi, kuid kõlbelistes uskus kõiki neid maksime, mis olid omandatud juba emapiimaga. See näide on heaks illustratsiooniks asjaolule, mida psühhoanalüütikud püsivalt rõhutavad, et assotsiatsioonid, mis tekivad inimeses kõige varasemas lapsepõlves, on meile palju suurema mõjuga kui hilisemad.

Niisiis lõi Kant, nagu ma juba ütlesin, uue kõlbelise argumendi jumala olemasolu poolt ja see argument oli väga populaarne oma mitmesugustes vormides kogu XIX sajandi vältel. Vormid, mida kõlbeline argument on võtnud, on väga mitmesugused. Üheks selliseks on väide, et kui jumalat ei oleks olemas, siis ei oleks ka head ega kurja. Mind ei huvita antud momendil see, kas hea ja kurja vahel on üldse mingit vahet või ei — see on iseküsimus —, vaid hoopis muu. Kui te olete täiesti veendunud, et hea ja kurja vahel on vahe, siis seisate uue probleemi ees. Kas see vahe on olemas tänu jumala seadustele või ei? Kui ta on olemas tänu jumala seadustele, siis ei tee jumal ise hea ja kurja vahel vahet ning järelikult on väide, et jumal on hea, täiesti mõttetu.

Kui kaldute nagu jumalasalasedki väitma, et jumal on hea, siis peate tunnistama, et heal ja kurjal on mingi jumala seadustest sõltumatu tähendus, kuna jumala seadused on ju head ja mitte kurjad, olenemata sellest, et nad tulenevad jumalast. Aga kui te seda tunnistate, siis peate tunnistama ka seda, et hea ja kuri ei ole loodud ainult jumalast ja et nende olemasolu eelneb loogiliselt jumalale. Te võite ehk, kui soovite, öelda, et oli olemas veel kõrgem jumalus, kes andis käsud selle maailma loonud jumalale, või omaks võtta vaate, mis oli mõnel gnostikul ja mis mulle näib sageli väga veenev, nimelt — et tegelikult lõi meie maailma kurat, sellal kui jumal magas. Sellele väitele võib hulgaliselt tõendusi leida ja pole minu asi neid ümber lükata.

ARGUMENT EBAÕIGLUSE HEASTAMISEST

Kõlbeline argument võtab veel ühe, väga huvitava vormi, mida võib kokku võtta järgmiselt: väidetakse, et jumala olemasolu on vaja maailmas õigluse kehtestamiseks. Meile tuntud universumi osas valitseb suur ebaõiglus: vagad inimesed kannatavad sage- li ja patused teevad suuri edusamme, nii et ei tea, kelle pärast rohkem kurvastada, aga kui te tahate, et õiglus võidutseks kogu universumis, siis peate tunnistama hauataguse elu olemasolu, kus siinilmas elatud elu tasakaalustatakse. Seepärast ütlevad ristiusu pooldajad, et jumal peab olemas olema, samuti nagu taevas ja põrgu, et lõpptulemusena saaks võidutseda õiglus. See on väga huvitav argument. Kui vaadata asjale teaduslikust vaatepunktist, siis peab ütleva: “Lõppude lõpuks tunnen ma ainult seda maailma. Ülejäänud universumist ei tea ma midagi, kuid niipalju, kui tõenäolisuse järgi üldse võib otsustada, peab järeldama, et arvata- vasti on meie maailm suurepärase näide; kui aga juba siin valitseb ebaõiglus, siis valitseb see tõenäoliselt kõikjal.”

Kujutage endale ette, et te saite korvi apelsine, avasite selle ja avastasite, et kõik pealmised apelsinid on mädanenud; vean kih- la, et te ei hakka otsustama niiviisi: “Alumised apelsinid peavad olema ilusad, et oleks tasakaal.” Ei, te otsustate hoopis: “Ilmselt ei kõlba kogu korvitäis kuhugi,” ja nimelt niisugune on ka teadus- likult mõtleva inimese mõtteviis universumist. Ta otsustab: “Siin ilmas on palju ebaõiglust ja see annab meile alust arvata, et ilmas

ei valitse õiglus; järelikult on antud fakt kõlbeliseks argumendiks jumala olemasolu vastu, aga mitte selle poolt.” Ma tean muidugi, et tegelikult ei sunni inimesi kristlaseks hakkama seda sorti intellektuaalsed argumendid, millest mul teiega juttu oli. Põhjustel, miks inimesed tegelikult jumalasse usuvad, ei ole midagi ühist intellektuaalsete argumentidega. Enamik inimesi usub jumalasse lihtsalt sellepärast, et neile on lapsest saadik seda usku sisse harjutatud.

Teiseks väga võimsaks põhjuseks on minu arust soov olla kaitstud — omapärane tundmus, et sul on vanem vend, kes sinu eest hoolitseb. Niisugune tundmus on väga oluline tegur, miks inimesed jumalasse hakkavad uskuma.

KRISTUSE ISIK

Nüüd tahan rääkida mõne sõna teemal, millele ratsionalistid, nagu mulle näib, liiga vähe tähelepanu pööravad, ja nimelt küsimusele sellest, kas Kristus oli kõige parem ja targem inimene. Harilikult peetakse enesestmõistetavaks, et me peame sellega nõus olema: jah, oli küll. Kuid mina arvan teisiti. Ma mõtlen, et on väga palju punkte, milles ma olen Kristusega nõus tunduvalt rohkem kui kristlust jutlustavad inimesed. Ma ei arva, et ma võiksin järgida Kristust jäägitult, kuid siiski tõsisemalt kui enamik kristlust jutlustavaid inimesi. Te mäletate, mida ta ütles: “Ärge pange vastu inimesele, kes teile kurja teeb, vaid kui keegi lööb sulle vastu paremat põske, keera talle ka teine ette!” (Mt 5:39). Kristuse sõnad ei väljenda mingit uut käsku ega uut põhimõtet. Laozi ja Buddha kasutasid seda põhimõtet juba viis-kuussada aastat enne Kristust, aga kas kristlased rakendavad seda põhimõtet tegelikkuses? Ma ei kahtle sugugi näiteks selles, et praegune peaminister* on kõige siiram kristlane, siiski ei soovitaks ma teil kellelgi minna teda ühele põsele lööma. Olen kindel, te veenduksite selles, et tema arvates andis Kristus neile sõnadele ülekantud tähenduse.

On veel teinegi — minu meeles lausa suurepärase punkt. Te mäletate, et Kristus ütles: “Ärge mõistke kohut, et teie üle ei mõistetaks kohut” (Mt 7:1). Aga kas see põhimõte on kristli-

*Stanley Baldwin. *Tlk.*

ke maade kohtutes populaarne olnud? Vaevalt teil seda tõestada õnnestub. Olen tundnud aja jooksul isiklikult palju selliseid koh-tunikke, kes olid kõige kirglikumad kristlased, ilma et kellelgi neist oleks pähegi tulnud, et see, mida nad teevad, käib risti vastu kristlikele printsiipidele. Ja Kristus ütleb veel: “Anna igauhele, kes sinult palub, ja sellelt, kes võtab sinu oma, ära küsi taga-si!” (Lk 6:30). See on väga hea põhimõte. Teie juhataja hoiatas teid, et me ei kogunenud siia poliitiliste küsimuste üle vaidlema. Ma ei näe siiski võimalust hoiduda märkusest, et viimastel üld-valimistel käis võitlus just selle küsimuse ümber, kui soovitatav oleks “ei” öelda sellele, kes sinu oma tahab. Tahtmatult hakkad mõtlema, et nii liberaalide kui konservatiivide partei meie maal koosneb inimestest, kes ei ole nõus Kristuse õpetusega, kuna nad antud juhul keeldusid kahtlemata kõige otsustavamal viisil.

Võin viidata veel ühele Kristuse käsule, mis minu meelest igakülgset heakskiitu väärrib, kuid millegipärast ma ei näe, et mõned meie kristlikud sõbrad seda eriti armastaksid. Kristus ütleb: “Kui sa tahad olla täiuslik, siis mine müü oma varandus ja anna vaestele. . .” (Mt 19:21). See on oivaline käsk, aga nagu ma juba ütlesin, millegipärast elus seda eriti ei täideta. Kõik need on minu meelest suurepäraseks käsud, kuigi nende käskude järgi elada on natuke raskevõitu. Ma ei taha öelda, et ma ise nende käskude järgi elan, aga lõppude lõpuks ei ole ma enesele sellist eesmärki seadnudki ja minu suhtes on nõuded hoopis teised kui kristlastele.

VEAD KRISTUSE ÕPETUSES

Austades vajalikul määral neid suurepäraseid käsk, lähen ma mõne punkti juurde, mida minu meelest ei saa pidada ei Kris-tuse suureks tarkuseks ega headuseks, mida talle evangeeliumides omistatakse. Seoses sellega pean ma märkima, et meil ei ole tege-mist ajaloolise probleemiga. Ajalooliselt on üldse väga kaheldav, kas Kristus on kunagi elanud: juhul, kui ta elas, ei tea me temast midagi. Ma ei tegele niisiis praegu ajaloolise küsimusega, mis on väga raske. Ma räägin evangeeliumides kujutatavast Kristusest, võttes aluseks evangeeliumides jutustatu, nii nagu see on, ja siin leiame terve hulga asju, mis küll kuidagi Kristuse erilisest tarku-sest tunnistust ei anna. Alustan sellest, et Kristus arvas kahtlema-

ta, et tema ausäras tagasitulek viimseapäeval leiab aset veel enne, kui surevad temaga ühel ajal elanud inimesed. Seda tõestavad väga paljud kohad evangeeliumi tekstides. Näiteks räägib Kristus: “. . . te ei jõua kõiki Iisraeli linnu läbi käia, enne kui Inimese Poeg tuleb” (Mt 10:23). Ja ta ütleb veel: “. . . on mõned siin seisjatest, kes näevad Inimese Poega tulevat oma Kuningriigiga, veel enne kui nad maitsevad surma” (Mt 16:28); on veel palju teisigi kohti, millest on täiesti selge, et Kristus uskus viimsepäeva saabumisse veel paljude temaga ühel ajal elanud inimeste eluajal. Seda usku jagasid ka paljud Kristuse vanad poolehoidjad ja see moodustas aluse suurele osale ta kõlblusõpetusest. Kui Kristus rääkis: “Ärge siis hakake muretsema homse pärast. . .” (Mt 6:34) ja muid selliseid asju, oli talle tähelepanuväärnel määral ajendiks veendumus, et viimsepäev saabub õige pea ja et kõik argipäevaaskeldused ei ole midagi väärt.

Ma olen juhtumisi tundnud mõnda kristlast, kes uskus, et viimsepäeva saabumine on ligidal. Ma tundsin üht koguduse vaimulikku, kes hirmutas oma karja poolsurmuks, öeldes, et täna-homme on viimsepäev käes; tõsi küll, koguduse liikmed said oma rahu tagasi, kui nägid teda oma aeda puid istutamas. Kuid varased kristlased uskusid sellesse tõemeeli ja hoidusid niisugustest asjadest nagu puude istutamine oma aeda, kuna nad tõepoolest võtsid Kristuselt üle usu, et viimsepäev saabub peagi. On selge, et selles mõttes ei olnud Kristus nii tark nagu mõned teised inimesed, tema suurimast tarkusest aga ei saa juttugi olla.

MORAALNE PROBLEEM

Küsimust Kristuse isikust tuleb vaadelda ka moraali aspektist. Kristuse kõlbelises iseloomus on minu meelest üks väga tõsine puudus, mis seisab selles, et ta uskus põrgusse. Ma ei suuda enesele ette kujutada, et mõni inimene, kes on tõepoolest sügavalt humaanne, saaks uskuda igavesse karistusse. Aga Kristus, nii nagu teda evangeeliumides kujutatakse, uskus kahtlemata igavesse karistusse, ja me leiame korduvalt kohti, kus ta on täis kättemaksukurjust inimeste vastu, kes ei soovinud ta jutlusi kuulata; see on niisugune suhtumine teisitimõtlejaisse, mis ei ole sugugi ebaharilik jutlustajate puhul, mis aga veidi vähendab sellise

isiku väljapaistvust. Näiteks Sokrateselt te sellist suhtumist ei leia. Neisse, kes teda kuulata ei soovinud, suhtus Sokrates heasüdamlikult ja leebelt, ja selline suhtumine tundub mulle targa inimese puhul hoopis kohasem kui viha. Küllap mäletate, mida Sokrates enne oma surma rääkis ja mida ta ütles inimestele, kelle arvamused tema omadest erinesid.

Aga evangeeliumides te näete, et Kristus rääkis: "Te maod, te rästikute sugu, kuidas te võiksite põgeneda ära põrgu kohust?" (Mt 23:33). Need sõnad ütles ta inimestele, kellele tema jutlused ei meeldinud. Minu meelest ei saa seda kuidagi parimaks tooniks pidada, aga evangeeliumides on sääraseid kohti põrgust väga palju. Ja eelkõige tuntud koht püha vaimu vastu patustamisest: "...aga kui keegi ütleb midagi Püha Vaimu vastu, ei andestata talle ei sellel ega tulevasel ajastul" (Mt 12:32). See koht on põhjustanud maailmale loendamatuid kannatusi, kuna igast seisusest ja igalt elualalt inimesed kujutasid alatasa enesele ette, et nad on patustanud püha vaimu vastu ja et seda neile ei selles ega teises ilmas ei andestata. Ma tõepoolest arvan, et inimene, kelle loomuses on mingilgi määral headust, ei hakkaks meie maailma sellist hirmu ja õudust külvama.

Kristus ütleb veel: "Inimese Poeg läkitab oma inglid ja need korjavad tema Kuningriigist kõik pahanduse- ja ülekohtutegijad ja viskavad nad tuleahju: seal on ulgumine ja hammaste kiristamine" (Mt 13:41–42), jätkates veel hulk aega juttu ulgumisest ja hammaste kiristamisest. Sellest räägitakse ühest salmist teisest, ja lugejale saab tõesti selgeks, et Kristus ennustab ulgumist ja hammastekiristamist teatud rahuldustundega, muidugi ei räägiks ta sellest ju nii sageli. Siis mäletate te muidugi kõik võrdlust lammastest ja sikkudest, kuidas ta viimsel päeval tahab eraldada sikkud lammastest ja öelda sikkudele: "Minge ära minu juurest, te äraneetud, igavesse tulle" (Mt 25:41). Ja edasi ütleb ta veel: "Ja kui su käsi sind ajab patustama, raiu ta ära! Sul on parem minna vigasena ellu kui kahe käega põrgusse kustumatusse tulle, kus nende uss ei sure ja tuli ei kustu" (Mk 9:43–44). Seegi teema kordub palju. Olen sunnitud märkima, et kogu see doktriin, mille järgi põrgutuli on karistus pattude eest, tundub mulle julmusedoktriinina. See on seesama doktriin, mis külvab maailma halastamatust, põhjustades paljudele inimpõlvedele julmi piinu,

ja evangeeliumide Kristus, kui võtta aluseks see, mida räägivad temast tema enda kroonikakirjutajad, kannab kindlasti selle eest osalist vastutust.

On teisigi, vähem tähtsaid näiteid. Võtke näiteks lugu Kadara sigadega; te olete kindlasti minuga nõus, et Kristus ei kohelnud sigu just kõige heasoovlikumalt, kui ta ajas neisse kurjad vaimud, nii et seakari järsakust alla merre tormas. Tuleb silmas pidada, et Kristus oli kõikvõimas ja oleks võinud kurjad vaimud lihtsalt nelja tuule poole laiali ajada, kuid ta otsustas ajada nad sigadesse. Ja veel üks kentsakas lugu viigipuust, mis mulle on alati mõistatuslik tundunud. Mäletate, mis viigipuuga juhtus? "...tundis Jeesus nälga ja kui ta kaugelt nägi lehis viigipuud, läks ta vaatama, kas ehk midagi selle otsast on leida. Ja kui ta puu juurde oli tulnud, ei leidnud ta muud kui lehti; sest ei olnud viigimarjade aeg. Ja Jeesus ütles puule: "Ärgu keegi enam iialgi söögu sinust vilja!" [---] Ja Peetrus, kes mäletas, ütles Jeesusele: "Rabi, vaata, viigipuu, mille sa needsid, on ära kuivanud!" (Mk 11:12–14, 21). Lugu on tõepoolest väga imelik, sest see sünnib niisugusel aastaajal, mil viigimarjad on veel toored. Viigipuu on ju täiesti süütu. Ühesõnaga, ma keeldun otsustavalt tunnistamast, et tarkuses või headuses oleks Kristusel niisama kõrge koht nagu mõnel teisel ajaloost tuntud isikul. Mina asetaksin Buddha ja Sokratese mõlemad Kristusest kõrgemale.

EMOTSIONAALNE TEGUR

Nagu ma juba ütlesin, ei ole inimeste usklikuks hakkamise tegelikul põhjusel minu meelest midagi ühist mõistuse otsustega. Inimesed hakkavad usklikuks emotsionaalsete tegurite tõttu. Meid veendakse sageli, et usku rünnata on hukutav, kuna usk muudab inimesed vooreslikuks. Mindki on selles veenda püütud, kuid millegipärast ei ole ma märganud, et asi tõesti niisugune oleks. Teile kõigile on kahtlemata teada, kuidas seda argumenti parodeeris Samuel Butler oma raamatus *Tagasitulek Erewhoni*. Nagu mäletate, on *Erewhonis* kujutatud kedagi Higgsi, kes satub kaugele maale, veedab seal teatud aja ja põgeneb sellelt maalt hiljem õhupalliga. Kahekümne aasta pärast tuleb Higgs sellele maale tagasi ja avastab, et *erewhonlastel* on tekkinud uus usk, mis kummardab teda

ennast Päikesepoja nime all, ja temast kõneldakse, et ta on läinud üles taevasse. Higgs saabub kohale just ülestdusmispüha eelõhtul. Ta kuuleb professorite Hanky ja Panky jutuaJamist pealt. Need räägivad teineteisele, et nad ei ole Higgsi iial oma silmaga näinud, ja loodavad, et ei näegi teda, kuigi just nimelt nemad ongi Päikesepoja usundi peapreestrid. Higgsi valdab nõrdimus, ta läheb nende juurde ja teatab: "Ma võtan kätte ja paljastan kogu selle šarlatanluse. Ma räägin Erewhoni elanikele, et Päikesepoeg olen mina, surelik Higgs, ja et mina olin see, kes õhupalliga minema lendas." Kuid Hanky ja Panky vastavad talle: "Ärge tehke seda, sest müüt Päikesepojast on aluseks kogu kõlblusele sellel maal, tarvitseb erewhonlastel ainult teada saada, et te ei läinudki üles taevasse, kui nad kõik pattu langevad." See põhjendus veenab Higgsi ja ta lahkub maalt rahulikult.

Nimelt seda mõtet sisendavadki meile ristiusu pooldajad, et me upuksime kõik pattu, kui ristiusku ei oleks. Minu arust on just ristiusku pooldavad inimesed oma pöörase patususega silma paistnud. Arvatavasti tunnistate te seda huvitavat fakti, et mida tugevamad olid religioossed tundmused ja mida sügavamad usulised dogmad sellel või teisel ajaloo perioodil, seda suurem karmus siis valitses ja seda halvem oli asjade käik. Niinimetatud ususajanditel, kui inimesed uskusid ristiusku tõeliselt viimases kui punktis, valitses inkvisitsioon oma piinadega; tuleriitadel põletati nõidadena miljoneid õnnetuId naisi, ja ei olnud sellist liiki julmust, mida usu nimel ei oleks kasutatud kõikide elanikkonna kihtide vastu.

Vaadake maailma enda ümber ja te näete, et iga tera inimtunnete progressist, kõik kriminaalseadustiku parandamised, iga samm, mis on astunud selles suunas, et maailmas oleks vähem sõdu, iga samm, mis on astunud värviliste rasside olukorra parandamiseks, või igasugune orjuse pehmenamine, igasugune kõlbline progress, mis maailmas aset on leidnud, on pörganud maailma organiseerunud kirikute vastupanule. Ja täie vastutustundega oma sõnade eest ütlen ma, et kristlik religioon oli ja on oma kirikute kaudu organiseeritud kujul kõlblise progressi peavaenlaseks maailmas.

KUIDAS KIRIKUD PROGRESSI ON PIDURDANUD

Võib-olla arvate, et ma pakkusin üle, kui ütlesin, et ristiusk on ikka veel progressi peavaenlane. Ma arvan, et mul on täiesti õigus. Võtke niisugune tõsiasi. Ma palun ennast vabandada selle meenutamise pärast. See tõsiasi ei kuulu meeldivate hulka, aga kirikud sunnivad meid meenutama ka ebameeldivaid tõsiasju.

Kujutlegem, et ilmas, milles me praegu elame, keegi kogematu neiu sõlmib abielu süfiliitikuga; sellisel juhul ütleb katoliku kirik: "See on lahutamatu sakrament. Te peate kas elama tsölibaadis või kokku jääma kuni elu lõpuni. Kui te jääte kokku, siis ei tohi te mingisuguseid samme astuda, et takistada lueetiliste laste ilmaletulekut." Mitte ükski inimene, kelle loomulikud sümpaatiad ei ole rikunud dogmadest ega kõlbeline loomus kaastundeks täiesti surnud, ei saa väita, et niisuguse olukorra kestmine oleks õiglane ja õige.

See on kõigest üks näide. On olemas arvutu hulk teid, mille abil kirik, toonitades seda, mida tal on kasulik nimetada kõlbluseks, põhjustab kaasajalgi paljudele inimestele teenimatuid ning mõttetuid kannatusi. Ja nagu te arvatavasti teate, on kirik oma esindajate enamiku kaudu endist viisi progressi vaenlane kõiges, mis vähendaks maailmas kannatusi, kuna ta kleebib kõlblisuse-sildi teatud kitsa käitumisreeglite kogumi külge, millel ei ole inimese õnnega midagi ühist. Kui te aga ütlete, et tuleb teha seda või teist, kuna teie tehtu teeb inimesi õnnelikumaks, arvavad kirikumehed, et sellel ei ole asjaga midagi tegemist. "Millises seoses on inimese õnn kõlblusega? Kõlbluse eesmärk pole ju üldse selles, et inimesi õnnelikuks teha. Kõlbluse eesmärgiks on teha inimesi kõlbliseks taeva tarvis." Ja peab arvama, et kõlblmatuks siinse ilma jaoks.

HIRM — USU ALUS

Minu meelest põhineb usk eelkõige ja peaausjalikult hirmul. Osaliselt on see hirm tundmatu ees ja osaliselt, nagu ma juba ütlesin, soov tunda, et sul oleks mingisugune vanem vend, kes seisab sinu eest kõikides hädades ja riidlustes. Hirm on see, mis on kogu selle nähtuse aluseks, hirm saladusliku ees, hirm ebaõnne

ees, hirm surma ees. Ja kuivõrd hirm on julmuse eelkäijaks, ei ole üllatav, et julmus ja usk on käinud käsikäes. Sellepärast et mõlema aluseks on seesama hirm. Siinilmas hakkame tasapisi asju taipama ja tasapisi neid parandama teaduse abil, mis samm-sammult enesele teed rajab, võites ristiusu vaenulikkust, kirikute vaenulikkust ja kõikide iganenud kaanonite vastupanu. Teadus aitab meil võita seda väiklast hirmu, mis on valitsenud inimkonda nii paljude põlvkondade kestel. Teadus võib meid õpetada, ja ma arvan, et seda võib meile õpetada ka me süda, jätta ringivahtimine kujutletud kaitsjate otsinguil, lõpetada taevaste liitlaste väljamõtlemine ja loota rohkem isiklikele pingutustele siin maa peal, et muuta maailm elamiskõlblikuks kohaks, aga mitte selliseks, nagu on kirikud ta teinud kõikide nende aastasadade kestel.

MIDA ME PEAME TEGEMA

Me tahame seista iseene jälgadel ja vaadata maailmale otse silma, kõigele, mis on temas head ja halba, ilusat ja inetut, näha maailma sellisena, nagu ta on, ja mitte teda karta. Vallutada maailma mõistusega, aga mitte alistumisega neile hirmudele, mida ta sünnitab. Kogu jumalakontseptsioon on vanadelt idamaa despootidelt laenatud. See kontseptsioon ei ole vabade inimeste vääriiline. Kui te kuulete, kuidas inimesed ennast kirikus alandavad, öeldes, et nad on õnnetus patused, ja muud sellist, siis paistab see ennast austavatele inimolenditele alandav ja vääritud. Peame seisma kindlalt ja maailmale avalalt otsa vaatama. Peame leppima maailmaga, nagu ta on. Ja kui selgub, et see pole nii hea, kui me sooviksime, siis langeb lõpuks meie osaks siiski rohkem, kui kõikidele inimestele möödunud aegade jooksul. Heale maailmale on tarvis teadmisi, heasüdamlikkust ja mehisust, talle ei ole tarvis nukrat mineviku tagakahetsemist või vaba mõistuse orjaliku aheldatust käskudega, mille on leiutanud võhiklikud inimesed ammu möödunud aegadel. Heale maailmale on tarvis kartmatut pilku ja vaba mõistust. Talle on tarvis tulevikulootust, aga mitte lõpmatut tagasivaatamist minevikku, mis on juba surnud ja mis — oleme selles veendunud — ületatakse selles tulevikus, mille võib luua meie mõistus.

RUSSELL — AGNOSTIK, AGA PISUT KA KRISTLANE

Inimene, kes on endale ideaaliks seadnud mõtete ja lausete lihtsuse, selguse ja põhjendatuse ning on selle ideaali nimel aastakümneid vae-va näinud, tunneb kahtlemata tülgastust, kui ta puutub kokku segaste ja mitmetähenduslike sõnastuste või põhjendamata väidetega. Ning kui see inimene on autoriteetne loogik, matemaatik ja filosoof, kellele on pealegi veel antud paeluv sõnaseadmisoskus ja üle keskmise küündiv enesekindlus, siis pole midagi imestada, kui ta võimaluse tekkides haarab sule ja asub võitlusse. Sest hämmamine, demagoogia ja alusetud väited on ajast aega üritanud meelitada inimkonda enese rüppe oma petlikult turvaliste lubadustega. Ning seesugustele pettepiltidele pole maailmas kõrvale panna ilmselt ühtegi soodsamat kasvupinnast, kui seda on religioon, eriti kristlik religioon.

Bertrand Russell oli veendunud, et kristlus on sisult ekslik ja mõjult kahjulik, ning seda veendumust jagas ta mitmetes loengutes ja esseedes ka oma kuulajate ja lugejatega. Muidugi polnud ta religioonifilosoof ning seetõttu ei sisalda tema kriitika kristluse aadressil just palju selliseid väiteid, mida teised juba enne teda poleks kirja pannud. Russell'i mõju selles valdkonnas tuleneb rohkem tema isiklikust autoriteedist ja teravast kirjutamisstiilist. Sellegipoolest pole see mõju sugugi väike.

Paljude jaoks tegid need mõned religiooniteemalised kirjutised, mida võiks pidada ka vallaüks kõrvalehüppeks tema põhitegevusest loogika ja filosoofia vallas, Russellist ateismi, kaine mõistuse ja vaba mõtlemise eestvõitleja. Eessõnas 1957. aastal ilmunud esseekogumikule *Miks ma kristlane ei ole* asetab Paul Edwards Russell'i ühte ritta Hume'i ja Voltaire'iga, rõhutades, et seesugused kriitilised ideed väärivad eriti avaldamist ajal, mil teoloogiline propaganda üritab endale taas kohta võita poliitikas, hariduses ja isegi loodusteadustes. Religioon on suutnud jätta petliku mulje, nagu oleks ta nüüd muutunud leebeks ja tolerantseks, kuigi tegelikult oleksid paljud kirikutegelased valmis taas oma dogmaatikat kasvõi vägivaldselt inimestele peale suruma, kui selleks ainult peaks võimalus tekkima (Edwards 1957: 5–7).

Kristlik vastasrinne omakorda üritas kõigi vahenditega demonstreeerida Russell'i väidete ekslikkust. Ralph Allan Smith märgib oma kriitikas, et kui Russell võtab inimestelt Jumala, võtab ta neilt ka aluse, millele rajada oma teadmised ja käitumisjuhised. Kui me ei usuks, et Jumal on loonud maailma selliselt, et inimene saaks seda ja selles kehtivaid seadusi õigesti kogeda ja mõista, puuduks meil igasugune võimalus väita, et loodusteadused on midagi muud kui meie endi fantaasia vili. Samuti võtaks see võimaluse öelda, et leidub asju, mille puhul headuse ja kurjuse mõiste ei ole relatiivsed, sest et need on muutumatult head või kurjad nii kõigis põlvkondades kui ka taevas ja maa peal (Smith 1996).

Russell ise arvaks tõenäoliselt selliste märkuste kohta, et nende esitajate mõttemaailm on sedavõrd tugevalt kinni dogmaatilises usus ja sellest tulenevates pimedates veendumustes, et nad lihtsalt pole võimelised mõistma, millisel tasandil ta kristlust kritiseerib. Sest Russellil meelest on kristluse üheks põhiliseks nõrkuseks just seesama asjaolu, et universaalsele hea ja kurja mõistele tuginedes kehtestab kirik teatud käitumisreeglid, millest tuleb iga hinna eest kinni pidada isegi siis, kui see peaks põhjustama inimestele asjatuid kannatusi. Mis õigusega keelavad fundamentalistid näiteks vaestel, mitme lapsega vanematel rasedustimistavastaste vahendite kasutamise, kui ometi on teada, et iga uut sellesse peresse sündivat last ootab vaid vaesus ja nälj (Russell 1957: 55)?

Russell suudab oma arvamusi esitada viisil, mis mõjub veenvana. Võiks isegi öelda, et tal on paljude asjade suhtes õigus. Seega ei saa Russellil lihtsalt pahaks inimeseks kuulutada või segasele armuelule viidates tema usaldusväärust kahandada, nagu Smith on teha püüdnud. Ometi ei saa ka öelda, et pilt, mille ta kristlusest maalib, oleks täiesti adekvaatne. Tihtipeale teeb ta hoogsaid üldistusi ja omistab ühe kristliku konfessiooni, põhiliselt katoliikluse pahed kogu kristlaskonnale. See aga jätab paraku samavõrd vähe teadusliku või läbikaalutud mulje kui näiteks väide, et Russell jäi varakult orvuks ja sellepärast saavad kuulsad filosoofid ainult neist lastest, kelle vanemad on surnud.

Kolm põhilist asja, mis Russellile kristluse juures vastu hakkavad, on jumalatõestused, Kristuse isik ja kiriku kahepalgeline moraal. Traditsioonilised jumalatõestused on tema meelest loogiliselt mõttetud. Kristus polnud sugugi nii tark ja õilis, nagu teda ristiusus kujutatakse. Kirik aga on suure suuga ligimesearmastusest rääkides teinud inimestele märksa rohkem kurja kui head. Kahtlemata on need kolm arusaama mänginud olulist rolli inimeste kirikust võõrdumise soodustamisel. Samas ei ole nende argumentatsioonijõud siiski sedavõrd suur, et nende põhjal võiks kategooriliselt väita, nagu ei tohiks ükski inimene maailmas nüüdsest hetkest enam kristlane olla.

Klassikalised jumalatõestused muutusid teoloogias samahästi kui kasutuskõlbmatuks juba pärast Hume'i ja Kanti poolt nende aadressil tehtud kriitikat, kuid see ei tähenda, et Jumala mõiste oleks teoloogias ja filosoofiast kadunud. Argument, et Jumal on maailma olemasolu ja selles toimuva liikumise algpõhjus, liikumatu liigutaja, tugines suuresti Aristotelese filosoofilisele loogikale, mis keskajal oli enesestmõistetav mõtlemise tööriist. Loomulikult pidi moodsa loogika teke siin kaasa tooma teatava konflikti. Näiteks Aristoteles ja Aquino Thomas olid suhteliselt reserveeritud matemaatilise lõpmatuse võimalikkuse suhtes, ent moodsa matemaatika ja loogika rajajad opereerisid isegi juba mitme erineva lõpmatusega, millest üks võis olla suurem kui teine. Nii nagu Newtoni füüsika asendumine Einsteini füüsikaga aitas kaasa uut

tüüpi maailmakujutluse tekkele, nii pidi ka uute loogikamudelite teke muutma endisaegseid sõnastusi ja arusaamu. Ent raske oleks väita, et uute arutlusmeetodite teke muudab olematuks need asjad, millest räägiti vanade arutlusmeetoditega. Valgus on looduses olemas ja käitub ikka ühtemoodi, sõltumata sellest, kas meie teooria ütleb, et seda on võimalik lõpmatuseni kiirendada või et sellel on lõplik kiirus. Samuti võib moodne arusaam loogikast küll välistada puhtratsionaalse jumalatõestuse, kuid see ei välista võimalust, et töötatakse välja mõisted ja mudelid, mille abil siiski on võimalik arukalt ja kooskõlalisel Jumalast rääkida. Õigupoolest on olemas juba terve hulk selliseid mudeleid, kasvõi näiteks Whiteheadi protsessikategooriad või Pannenbergi universaaljalooline mudel.

Russelli käsitlus Kristuse isikust on mõneti problemaatiline. Ta väidab, et Kristus ei saanud olla lõpmatult tark, kuna ta ennustas ette oma peatset tagasitulekut, mida isegi mõned ta järgijad näha saavad, kuid seda pole ju veel tänaseni toimunud. Samuti heidab ta Kristusele ette põrguga ähvardamist, mille tõttu sadade aastate vältel on inimesed pidanud elama hirmus ja stressis ning taluma asjatuid kannatusi. Üdini hea ja tark inimene, veel vähem Jumal, ei saaks ometi midagi sellist teha. Siin paraku jätab Russell täiesti tähelepanuta teadusharu, mille nimi on ajalooline piibliuurimine ning mille põhiline eesmärk on kindlaks teha, kelle kaudu, kuidas ja miks teatud kirjakohtad Piiblisse on jõudnud. On ju teada, et Piibel on pika aja jooksul kogutud pärimuskildude kogumik. Nii võivad mitmedki Kristuse suhu pandud ütlused olla pärit muudest tolle aja kultuuris käibel olnud lugudest. Muidugi võib seesuguse ajaloolis-kriitilise lähenemisega kaasneda oht, et Kristusest polegi võimalik midagi kindlat teada saada, kuid selle ohu vähendamiseks on olemas omad meetodid. Seega vajaksid Russelli väited endale toeks korralikku ajaloolis-kriitilist taustauuringut. Aga isegi kui peaks selguma, et Kristus tõepoolest uskus, et ta tuleb paari aasta jooksul pärast oma surma taevast tagasi ning et põrgu tõepoolest tähendab tema arvates igavest ja lootusetut piinlemist, ei pruugi see veel kinnitada Russelli argumenti kristluse vastu. Sest teoloogias leidub peale nende Kristuse-käsitluste, mis omistavad talle üleloomulikku tarkust, ka selliseid tõlgendusi, mille järgi Kristus on tõepoolest lihtsalt inimene. Ning tavalise inimesena on ta teadmised loomulikult piiratud ja ta võib siiralt uskuda sellise mütoloogilise paiga nagu põrgu olemasolu. Selle tõlgenduse järgi ei nõuta kristlaselt, et ta usuks Kristuse üleloomulikesse võimetesse, vaid tal tuleb uskuda, et Jumala ja Kristuse vahel valitseb eriline suhe. Meil pole siinkohal võimalik laskuda erinevate kristoloogiate keerdkäikudesse, kuid niipalju peaks olema selge, et Russelli käsitlus jääb liialt pealiskaudseks ja visandlikuks, et selles esitatud argumenti saaks pidada veenvaks.

Russelli kõige kaalukam argument puudutab kiriku tagurlikku mõtelaadi, samuti kõlbluse ja eetika küsimusi. Võib täiesti mõista, et ta ei soovi kuuluda organisatsiooni, mis on võimeline abstraktse printsiibi nimel põhjustama inimestele asjataid kannatusi. Kuid ometi just selles punktis hakkavad Russell ja Uus Testament ühtäkki kõlama ühes helistikus. Essees "Mida ma usun" ütleb Russell, et õnnelik on selline elu, mida inspireerib armastus ja juhivad teadmised. Armastuse all mõtleb ta üldist heatahtlikkust inimeste suhtes ning teadmised tähendavad eelkõige teaduslikke teadmisi (Russell 1957: 48–51). Seega on Russelli ideaaliks inimene, kes mõtleb vabalt, loominguiliselt ja tunneb huvi teda ümbritseva maailma vastu ning seab samal ajal teiste inimeste heaolu tähtsamaks mis tahes etteantud põhimõtetest või väärtustest. Nendes mõtetes on midagi sarnast Jeesuse nõudega, et inimesed vabastaksid end ahastavast käsuseadusest ja võtaksid omavahelise suhtluse aluseks armastuse. Samuti ei keela Uus Testament inimestel maailma või loodust uurida ja teadmisi koguda.

Nii ei olegi ühtäkki enam võimatu mõelda, et Russell, kirglik religioonivastane ja agnostik, võiks äkki olla natuke ka kristlane, ning seesama punkt annab tema kriitikale kiriku aadressil erilise mõjujõu. Sest küllap leiavad nii mõnedki, et Russelli kirjeldatud ideaalne inimene vastab nende kujutlusele ideaalsest kristlasest. Ometi ei paista armastusest ja teadmistejanust juhitudvate inimeste osakaal olevat kirikus suurem kui väljaspool seda. Ja siit tekibki kujutlus, et pole mingit vahet, kas olla kristlane või mitte, kas kuuluda kirikusse või mitte. Võiks öelda, et kirik on end sajandite vältel põhjalikult kompromiteerinud ning kui sellest taastumine üldse on võimalik, saab see olema pikaajaline ja raske protsess. Russelli ja tema mõttekaaslaste kõrvalseisja vaatenurk oleks selles protsessis oluline abivahend ning teoloogidest oleks rumal see ateismi sildi all tähelepanuta jätta. Ei ole veel kristlusest kadunud kõik aluseta eelarvamused, mõtteta laused ja petlikud lubadused ning loodusteadlastel, loogikutel ja filosoofidel on veel küllaga põhjust sulge haarata.

Alar Helstein

Kirjandus

- Edwards, Paul 1957. Editor's Introduction. — Bertrand Russell. *Why I Am Not a Christian*. London: Routledge, pp. 5–8
- Russell, Bertrand 1957. *Why I Am Not a Christian*. London: Routledge
- Smith, Ralph Allan 1996. Why Bertrand Russell Was Not A Christian. — <http://www.berith.org/essays/br/>

LUULET

Andres Ehin

VÄÄNLEV TAKSO

takso väänleb bussi eest kõrgesse rohtu
sisiseb seal
välgutab mürgihammast
reisija *see hiireke* ei näe midagi
sest sellel taksol pole aknaid

mina olen taksojuht
mina olen kaheharuline keel

HINGE IGIKELTS EHK HOLLYWOODI KVINTESSENTS

keegi tappis kellegi
oi kui ilus surnuauto
oi kui ilus lesk
must loor pole liiga tihed
vapustav profiil

suures lagunevas laohoones tukivingu
ja terve trobikond laipu
tapmine on hullupööra erutav
aga suguühe on veel erutavam

looritatud naisega?
looritamata naisega?

niihästi looritatuga kui ka looritamatuga
niihästi meestega kui ka naistega

rannabeibedega? miks ka mitte
koguni isetu kuratjumalaga
ja iseka jumalkuradiga
suures lagunevas laohoones
ja luksusvilla ujumisbasseinis

hinge igikelts sellest aga veel ei sula
siiski ütleb vaist et *hinge igikelts*
ei pruugi olla igavene

HUNTTAEVAS

olen hall ilmotsata hall
olen kurvakujuline
kuigi kõrgun kõige üle

kas selginen kunagi
kas kihvatan kunagi säravsiniseks

jään halliks
kasvan karva
kasvan väga karvaseks
kihvatan kihvaliseks

ulun kuu poole
kes oli alles hiljuti mu sees

olen üleni hall
ja ulun

SÜDA

jäätanud akendega trammi külmale metallpingile
jättis mees oma sooja südame
ja läks juurdeveos maha
vere asemel pumpas see nüüd
gripipisikutega rikastatud linnatrammiõhku
tramm mida juhtis sügavkülm viinamarjakobar
hakkas jõudma Tondile
talle tuli vastu teine tramm
mida juhtis veinikärbes

südametu mees jõudis diplomaadikohvrikest vibutades tööle
ja sõi ära oma sekretäri

KÄRBSELUULET

kärbsed keeravad mõne auto koha peal ümber rattad
üle spoole
aga suurema osa veeretavad nad enne toompeale
tuhandetil autodel on rattad püsti
ja need käivad õhus ringi kergel surinal
kärbsed on suured ja tõsised
nad teavad et teevad vajalikku tööd
ühiskonna edendamise nimel

inimesed on siiski hirmul
nad vaatavad kärbeste tööd
tuhandete akende tagant
viimaks väsivad nad hirmu tundmast
ja hakkavad seksima
viitsimata isegi lahti rõivastuda
nõukogudeaegsed dressipüksid on kõigil rebadel
hirmu ja himu segu lõhnab kõigis koridorides

üle iga tänava on tõmmatud loosung
OLLA INIMENE OLLA ÖMBLEV INIMENE
kärbestel on rinnas tööpunalipu ordenid
me ei tohi väsida kinnitavad nad üksteisele
kärbsed ei väsi
selles unenäos nad isegi ei seksi
nad keelduvad end porikärbesteks pidamast
nad teavad et nad on maailmavalu kärbsed
nad on õppinud ära saksakeelse sõna WELTSCHMERZ
inspektor-kärbes käib kõikjal ringi
ja loendab autosid
mille rattad õhus endiselt ringi käivad
ühel autol tiirlevad nad nii kiiresti
et neid pole nähagi
surin on ammu kreissaelikuks vingumiseks üle läinud
puud parkides on punakuldsed
ja kärbsed on oi kui tõsised

NÄGEMUS

terve õu on täis hõõguvaid kanu
kahesajavatiseid kanu
megavatiseid munejaid
nende keskel kustunud kukk

KALJO PÕLLU
Siinpoolne ja sealpoolne maailm. (1989)

KUULJA LEIDE KURTIDE VIIPEKEELSEST RAHVAPÄRIMUSEST

Liina Paales

Juba aastasadade eest on inimkeele tekkimise üle arutledes ühe võimalusena välja pakutud žestilise päritolu teooria ning vähemalt viimased nelikümmend aastat on kurtide¹ rahvuslikud viipekeeled olnud lingvistidele tõsiseltvõetavaks uurimisobjektiks. Nüüdseks on kurtuse probleem tõusnud ka teiste teadusharude huviväärri. Peale viipekeelte uurimise on hakatud tähelepanu pöörama kurtide inimeste muudelegi kultuurilistele iseärasustele, näiteks nende žestikulaarselt vahendatavale ja visuaalselt tajutavale folkloorile. Rühmapärimuse lähemal vaatlemisel ilmneb mõndagi inimeste maailmapildi ja identiteedi kohta, saab ettekujutuse nende arusaamadest ümbritseva maailma kohta ning omavahelisest ühtekuuluvustundest.

Vaadates tagasi oma senisele uurimistöele, tutvustan käesoleva artikli lugejale oma leide eesti viipekeelsest rahvapärimusest. Peatun põgusalt eri rahvaste suhtumisel kuulmis- ja kõnevõimetusse ning selleteemalisel folklooril. Lühidalt vaatlen, mis tähendus on muusikal, laulmisel ja kirjandusel viipekeelses kontekstis.

Täna kõiki kurte informante sõbraliku koostöö eest. Tänu sõnad ka folkloristidele Mall Hiimäele ning Tiidu Jaagole, kelle märkused ja kommentaarid aitasid kaasa selle artikli valmimisele.

¹ Kurte inimesi käsitan kultuurigrupina, kellel on ühine keel, traditsioonid, käitumisnormid ja väärtushinnangud.

Näitetekstid, mida olen tsiteerinud ka oma varasemates artiklites, on pärit aastatel 1995–2000 talletatud materjali² hulgast. Rahvaluulet kogusin kurtidelt küsitluse ja vaatluse teel mitmesuguses miljöös: koolis, klubiüritustel, perekondlikel koosviibimistel ja tähtpäevadel, suvelaagrites jne. Intervjuud toimusid eesti viipekeeles. Minu käsutuses olid samuti kurtide üritustel tehtud videosalvestused. Et materjalikogu, millele toetun, on mahu poolest tagasihoidlik, siis ei saa selle põhjal teha järeldusi eesti viipekeelse pärimuse regionaalsete erinevuste või muutumise kohta ajas.

Nagu kurtide folklooriga tegelejad mujal maailmas möönan minagi, et viipekeelsed tekstid on kirjalikul kujul minetanud oma visuaalse võlu ja keelelise eripära: miimilise, pantomiimilise ja kinesteetilise külje. Viipekeelele eriomastest näidetest arusaamise hõlbustamiseks olen lisanud joonised, mille autor on kurt illustreerija Jüri Laumets. Üksikud viiped või fraasid olen transkribeerinud rahvusvahelise tava kohaselt suurtähelisena (nt PUU). Tekstide tõlge eesti viipekeelest eesti keelde on minult.

SUHTUMINE KURTUSESSSE JA KÕNEVÕIMETUSSE

Kuulmisvõimetute inimeste staatus ühiskonniti sõltub erinevatest teguritest, nt domineerivast religioonist, väärtushinnangutest, tavaarusaamast jms. Järgnevalt käsitletav aine — kuulja inimese pilt endast kui kuuljast ja ettekujutus kurtidest — ei kuulu kurtide pärimusse: see on pärimus kurtidest, mis peegeldab kuulva ühiskonna arusaamu ja vajab edaspidi süvendatumat ning võrdlevat uurimist.

On väidetud, et vanade *k r e e k l a s t e* ja *r o o m l a s t e* jumaldusobjektiks oli kõik kauniks peetav ja tugev. Seepärast hukati vigased ja nõrgad lapsed enne kolmandat eluaastat. Kurt laps võis ellu jääda, kui kuulmiskahjustust märgati alles hiljem. Rooma õigus tegi vahet *tummadel* ja *kurtidel* ehk sünnipärastel kõnetutel kurtidel ning hiliskurdistunutel (pärast kõne omandamist

²Materjalikogu asub Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis (EFA I 47, 93/120 (Eesti Folkloori Arhiiv, käsikirjaline kogu, viipekeelne pärimus)).

kurdistunud inimesed, kes oskasiid rääkida) — viimastele laienesid kõik seadusega ettenähtud õigused (Günther 1993: 167). Kreeka ajaloolane Herodotos kirjutab 560–547 eKr valitsenud Lüüdia viimsest kuningast Kroisosest (ladina k Croesus), kellel oli kaks poega: üks kuulja ja üks kurt. Viimast keeldus ta oma pojaks tunnistamast (vt Carver 1995).

Seevastu Egiptuse ühiskonnas võis kurt või vaegkuulja mõnikord saada väga tähtsaid ametikohti. Egiptuse preestrid võtsid kurdid noorukid oma kaitse alla ja õpetasid neile erimeetodi abil lugemist ja kirjutamist; milline see meetod oli, ei ole täpsemalt teada. Kurdid olid suurepärased saladuste varjajad. Egiptlaste selline suhtumine kurtidesse inimestesse põhines vanadel legendidel jumalikust kurdist sõnumitoojast (vt Kotsar, Kotsar 1997, I: 7).

Judaistlikus ühiskonnas olid kurdid inimesed võrreldes kuuljatega madalamal sotsiaalsel positsioonil, neil ei tohtinud olla omandit (lähemalt vt Abrams 1999). Israeliitide suhtumise määras Moosese kaudu antud käsuõpetus: *Ära nea kurti ja ära pane komistuskivi pimedale, vaid karda oma Jumalat! Mina olen Issand!* (3Ms 19:14). Kaasinimesele või tema varandusele kahju tekitanud kurti inimest ei karistatud. Vanast Testamendist meenub retooriline küsimus: *Siis Issand ütles temale: “Kes on teinud inimesele suu, või kes teeb keeletu, kurdi, nägija või pimedada? Kas mitte mina, Issand?”* (2Ms 4:11). Leidub ka kirjakohti, milles suures hädas ja sisemises kitsikuses oleva inimese hingelist seisundit võrreldakse kurtuse või tummusega (Ps 38:14); kurtust peetakse jumala suhtes paadunudoleku võrdpildiks (Js 6:10). Hilisemad prohvetlikud tekstid sisaldavad lootust, et ümbritsev keskkond ja poliitilised olud muutuvad. Siis saadakse jagu ka halvatuses, pimeduses ja kurtusest (Js 29:17–24; 35:1–6). Kurtus on midagi sellist, mida ei tohiks olla. Samalaadseid mõtteid leiab ka Uuest Testamendist (Mt 11:5–6). Kurdi ja keeletuma terveks tegemise loos (Mk 7:31–37) käitus Jeesus imetegijana nagu teisteski sellesarnastes lugudes. Alles siis, kui oli toimunud tervenemine, hüüdis rahvas: *Kõik on ta teinud hästi, ta paneb ju kurdid kuulma ja keeletud rääkima!* (Mk 7:37, vt ka Mk 9:25). Eesmärgiks oli kurtusest jagusaamine (samal teemal pikemalt vt Gewalt 1991: 19).

Suhtumist kurtusesse ja kõnevõimetusse I s l a n d i s, I i r i m a a l ja I n g l i s m a a l varasel keskajal (VIII–XII saj.) on uurinud Ameerika Ühendriikides asuva Gallaudet' ülikooli (rahvusvaheline kurtide ülikool) professor Lois Bragg. Ta väidab, et paganlikud ettekujutused kurtusest ja kõnevõimetusest olid hoopis teistsugused kui kristlikud arusaamad, mis seostasid puudeid saatanaga, imelisi tervenemisi Jeesusega ja puudega inimesi vaeste ning abitudetega (Bragg 1994). Paganad seevastu uskusid, et puudega inimesi kaitsevad jumalad — või et nad on koguni ise jumalikud. L. Braggi sõnusti on nimetatud idee tuntuim väljendus Lõuna-Euroopas levinud *pimeda* targa või jumalikult inspireeritud luuletaja kuju, kuid põhjajuroopa müüdid toovad meieni rohkem näiteid *kurtidest* luuletajatest, jumalatest ja mütoloogilistest olenditest. Paganliku arusaama kohaselt ei olnud ebatavalised omadused, kaasa arvatud kurtus, takistuseks normaalsele elukorraldusele, ka abiellumisele ja majanduslikule iseseisvusele. Kristliku heategevuse ideel ei olnud nendes varastes ühiskondades niikaua kohta, kuni neis hakati ebatavalisusi puueteks ja hiljem meditsiiniliseks probleemiks pidama.

L. Bragg mainib mõningaid iiri müütide kurte ja kõnevõimeid tegelaskujusid (nt **Moen Labraid**³ ja **Amairgen**⁴) ja Põhja jumalat **Heimdalli**,⁵ kes loobus oma kuulmisvõimest või kõrvast, et

³Moen Labraid (Labhrafonn, Labraidh Moen < 'Moen (tumm) rääkis'). Ugainy Mór sai Iirimaa ja Gallia kuningaks 631. a eKr. Tal oli kaks poega, Laery ja Covac. Kui Ugainy suri, sai kunigaks Laery. Covac sai venna peale kadedaks ja tappis nii tema kui ta poja Aililli, kes oli kuningas selles Iirimaa piirkonnas, mis hiljem nimetati Leinsteriks. Covac sundis Aililli nooremat poega sööma oma isa Aililli ja vanaisa Laery südant. Poiss kurdistus trauma tagajärjel. Tema nimeks sai Moen (tumm). Covac kavatses ka poisi tappa, et takistada teda kuningaks saamast. Et kuningaks saada, pidi olema füüsiliselt terve. Covac nägi, et poiss oli tumm, ja jättis ta ellu. Perekonnasõbrad viisid Moeni Munsterisse, kus ta üles kasvas. Ta kohtas Munsteri kuninga tüdart Moriathi ja nad armusid. Moriath kirjutas Moenile armastuslaulu. Kui Moen seda kuulis, hüüdis ta: "Milline kaunis laul!" Keegi ütles: "Labhrafonn Moen (Moen rääkis)." Nõnda saigi ta terveks.

⁴Amairgen (Amergin), Mili poeg, oli muinaskeldi preester ja poeet.

⁵Heimdall oli jumalate vahimees. Teda kutsuti ka *säravaks jumalaks* tema haruldaselt valge naha tõttu. Ta elas Asgardi (jumalate asupaik)

saada asemele tarkust, millega kaasnes võime kuulda helituid asju. Mitmeid müütilisi episoodide leidub Walesi keskaegsete juttude kogus *Mabinogion* (nt inimene muutus tummaks, kui ta sisenes võlumaale). Islandi saagades esineb kaks kurttumma naisolendit — **Melkorka** ja **Oodny**. Bragg mainib ka mõningaid kõnehälvetega meesolendeid, osutab kurtuse vastu suunatud anglosaksi ravimeetoditele ja kaitsevõtetele ning viitab varastele dokumenteeritud nn moodsa kõneteraapia katsetele **Beda Venerabilise**⁶ teostes. Kõik need on huvitavad, aga ka väärtuslikud allikad, kuna heidavad valgust kurtusega seotud kujutelmadele ammustel aegadel.

N e p a a l i s, kus usutakse inimhinge taassündi, käsitatakse kurtust vastavalt karma põhimõtetele karistusena halva käitumise eest eelmises elus (N. Sharma, B. D. Kafle). Kurte kutsutakse halvustavate hüüdnimedega nagu *Latto* või *Latta*, mis tähendavad tumma. Nimetust kasutatakse tihti koos nõrgamõistusliku inimese käitumis- või kõnelemislaadile viitava põlastust väljendava miimikaga, või siis võrreldakse kurti inimest valvekoeraga, kes ei haugu. Usutakse ka, et kurdid inimesed valetasid või rääkisid oma eelmistes eludes liiga palju tagaselja. Kui lapsel kahtlustatakse kuulmispuuet, siis viiakse ta kohaliku *Jhankri* (ravitseja või preestri) juurde, kes viib läbi tseremoonia kehas asuvate kurjade vaimude väljaajamiseks. Kui see ebaõnnestub, siis kurdid jäävad oma perekonnas n-ö äärealale. Neid peetakse koormaks, mistõttu nad saavad vähem toitu, arstiabi ja haridust.

Alan Pate on avaldanud artikli *S r i L a n k a* tantsurituualides kasutatavate kurjust kujutavate maskide teemal (Pate 1998). Ta viitab oma artiklis P. Wirzi uurimusele *Exorcism and the Art of Healing in Ceylon* (1954), mis sisaldab deemonite ja nende

sissepääsu juures ja valvas vikerkaaresilda, mis ühendas seda maaga. Heimdallil oli üliterav kuulmismeel, ta kandis kaasas metsasarve, millega võis kuulda läbi taeva ja maa.

⁶Beda Venerabilis (ladina k 'auväärne') oli anglosaksi munk ja ajalookirjutaja. Ta sündis 672. (673.) a ja suri 735. a. Tema peateos, anglosaksi kiriku ajalugu *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*, on tähtsaim Inglismaa vanema ajaloo allikas. Beda Venerabilis on mitmete teoloogiliste, looduslooliste ja keeleteaduslike traktaatide autor, mille hulgas leidub ka sõrmentähestikku kirjeldav *De Loquelâ per gestum digitorum*.

tekitatud haiguste loetelu. P. Wirz nimetab ühtekokku 18 eri deemoni hulgas **Golu-sanniya**'t, kes tekitab kõnevõimetust, ja **Biri-sanniya**'t, kes tekitab kurtust.

E e s t i s ei ole kurtusesse ja kurtidesse suhtumist spetsiaalselt uuritud, kuigi on juhitud tähelepanu vajadusele selleteemalist materjali koguda. Nimelt esitati 1986. a Eesti Televisiooni saate "Prillitoos" eetris üleskutse surdooloolise (kurtide ja kurtusega seotud) materjali kogumiseks (Kotsar, Kotsar 1992: 78). Peale kuulmispuude tunti huvi ka halva nägemise ja pimedaksjäämise teemal räägitava kohta.

Kogumisvõistlusele laekus 1986. aastal ja pärast seda hulgaliselt materjali. Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivis olevale vanemale arhiiviainesele saabus lisaks muu hulgas rahvapäraseid arvamusi ja põhjendusi kurdiks jäämise kohta, kurtuse kõrvaldamiseks mõeldud ravivõtete kirjeldusi, tõsilugusid kurtidest inimestest, lugusid, milles kurt või pime inimene osutub teistest nutikamaks, nalja- ja absurdijutte (nt kosilane võtab nõrga kuulmisega vanatüdruku küsimustega vahele, kurt peab piksekärgatust koputuseks). Kaasaegsed absurdinaljad laadis *Tumm helistas kurdile, et pime ostis värviteleviisori* (A. Taylori käsitluses vellerismid) lähtuvad ideest, et inimene teeb seda, milleks ta tegelikult oma puude tõttu ei oleks suuteline. Seda laadi ütlusi leidub ka teistes keeltes: vrd inglise k *I see, said the blind man to talking to his deaf sister over a disconnected telephone. I see, said the blind man to his deaf daughter as she turned off the television set* (Taylor 1996).

Eestist on teada ka rahva hulgas levinud ravivõtteid kurtuse kõrvaldamiseks. Surdooloolise rahvaluule kogumisel abistavas küsitluskavas viidatakse kuulmisvõimetuse ravimisele mee, tuulepesa, viina, kalasapi, sülje ja paljude muude ainetega. Arvati, et kurdiks võib jääda needuse, ärasõnamise või kadeduse tagajärjel (*SURDO. Kuulmise nõrgenemise, kurtuse, halva nägemise ja pimedaksjäämise rahvapärased põhjendused*. Koost. M. Hiiemäe). Kõnevõimetuse kohta usuti, et linnupesade lõhkuja jääb vanast piast tummaks (Mäger 1994: 13).

Eesti suulises pärimuses leidub kurtusetemalisi **vanasõnu**: *Raha teeb pimedaks, kurdiks, keeletuks; Ega õpetaja kaht korra kurdi pärast jutlust ei pea; Kurti tuntakse kõrvadest* (Ees-

ti ütlused. Vanasõnad) ning kurtuse- ja kõnevõimetuseteemalisi **kõnekäände ja fraseologisme**: *kurt kui nunn, kurt nurgas kui mumm, tumm nagu kala, vait/vaikib/seisab nagu tummahammas, vehib/vehkleb nagu tumm leilis* (Eesti ütlused. Kõnekäändud ja fraseologismid).

Rikkalikult leidub jutte, milles heidetakse nalja halva kuulmise üle. Järgmistes tekstides on puändiks kuulmise puudumise tõttu tekkinud kommunikatiivne ebakõla. Samalaadseid naljajutte leidub ka teiste rahvaste pärimuses (vt Baldwin 1982: 9).

Kaks sõpra, kurtumm ja pime, läksid võõra aeda herneid varastama, kurtumm ütles pimedale: "Sina ei näe, kuid kuuled ja ütled minule, aga mina ei kuule, kuid näen ja ütlen sinule, mis ümber sünnib." Hakati kaunu noppima. Pime katsus kaunu ja ütles kurtummale: "Suured kaunad." Aga kurtumm sai valesti aru ja küsis kokkunult "Kus on suured koerad?" ja põgenes, tema järel pime, kes komistas ja kukkus näoli maha ja lõi nina veriseks.

< *Kurtummade Sõber*, 22. detsember, 1935, nr 8 (9), lk 126.

Viulimängija on kõrbes. Vastu tuleb lõvikari. Mees mõtleb, et naganii süüakse mind ära, ja otsustab mängida oma viimase viuliloo. Mängib, mängib nii kaunisti, et lõvid hakkavad nutma ja püherdavad maas kõrbeliivas. Lõpuks lasevad mehel minna. Nii petab mees ära 12 lõvikarja. Kolmeteistkümnenenda lõvikarjaga on kõik nagu eelmistega: lõvid püherdavad liivas ja nutavad, kui äkki tuleb tagant üks vana lõvi ja sööb mehe ära. Teised lõvid pahandavad: "Mida sa nüüd tegid? Nii ilusasti mängis." Vana lõvi tõstis käpa kõrva juurde: "Mida?" (Tegemist oli kuulmislangusega lõviga.)

< Tea Põldoja, 1998.

Kõige selle põhjal võib kokkuvõtvalt öelda, et rahvapärases suhtumises on peetud kurtust ja kõnevõimetust lahutamatuks seotuks, mõlemat aga õnnetuseks, saatuse karistuseks või jumalikuks ettemääratuseks. Pikka aega on kuulmismeele puudumist põhjendatud religioosest või müstilisest vaatepunktist lähtudes. Rahvameditsiinis ravisid kurtust nõiad, koduseks abinõuks oli keelekida lõikamine — kuigi "kinni" olid kõrvad, mitte keel —, säärase rahva hulgas levinud ravivõtete taunimisega tegeldakse näiteks Eestis veel XIX sajandi II poole ajakirjanduses.

KURTIDE KOGUKOND KUI PÄRIMUSRÜHM

Nimetust "kurtide kogukond" (vrd inglise *Deaf Community*; saksa *Gehörlosengemeinschaft*; soome *kuurojen yhteisö*) on meil aktiivsemalt hakatud kasutama 1980. aastatel. Eelnevatel kümnenditel on kasutusel olnud meditsiiniliselt üldistavate määratlustena *kuulmisinvalidide*, *kuulmispuuetega*, *kuulmisvaegusega* või *kuulmiskahjustustega* elanikkond. Rahvaluuleteaduses seostub kogukonna mõiste *pärimusrühma* nimetusega, kusjuures rühmade moodustumisel on aluseks mitmesugused kriteeriumid (nt etnilised, usulised, ametialased). Kurtidel inimestel on spetsiifiline pärimus nagu teistelgi ühiskonnagrupidel (nt sõdurid, arstid, õpilased, perekond jne), kelle folkloori on Eestis viimastel aastatel uuritud (vt Hiimäe 1996; Jaago 1996).

Kurtide kogukondi terves maailmas on võrreldud "saarekesega kuuljate meres". Lähemal vaatlusel koosnevad need "saarekesed" ehk rahvuslikud kogukonnad mitmetest väikerühmadest. Kuulmise puudumine ei ole nende moodustumisel ainuke kriteerium. Näiteks ei samasta mitte kõik kuulmispuudega inimesed end kurtide kogukonnaga. Olulised on ka rahvuslikud, soolised, ealised jpt kriteeriumid, mille alusel moodustuvad väiksemad rühmad: nt kurdid õpilased, vene viipekeelsed kurdid, kehapuudega kurdid jne (vt Paales 1999: 65, 69).

Kurtide grupele on iseloomulikud järgmised tunnusjooned: viipekeel, kogukonna traditsioonid, grupisisene abielu, ühiskondlike organisatsioonide võrk ja spetsiifilised esemed (nt valgussignaali ukse- ja äratuskellad, vibreerivad äratuskellad ning muud paigaldatavad alarimid). Kurtide rühmal on see eripära, et paljud selle liikmed ei õpi viipekeelt oma vanematelt, vaid teistelt omataolistelt (90% kurtidest lastest on sündinud kuuljate peres ja on oma vanematest erineva kultuurigrupi potentsiaalsed liikmed). K. Meadowi ja J. E. Nashi andmetel algab nende laste kultuuriline kohanemine kurtide koolides (Rutherford 1988: 136).⁷

⁷Eesti esimese kurtide kooli rajas luterlik pastor Ernst Sokolovski Väändrasse, mis avati 1866. aastal Väandra Kurttummade Kooli nime all. Aastakümneid hiljem loodi kurtide koole ka mujal (nt Põlvas ja Saaremaal Pühal), kuid need tegutsesid võrdlemisi lühikest aega. 1924. a toodi kool Väändrast üle Porkunisse ja nimetati ümber Riigi Kurttum-

Ameerika kurtide kultuuri uurides on jõutud järeldusele, et kurti inimest tähistav viibe DEAF on keskne punkt, mille alusel identifitseeritakse ennast ja teisi. Viipemärgiga HEARING IMPAIRED (VAEGKUULJA/NÜRMIK) seostub teistsugune lugu, kogemus ja identiteet kui see, mida esindab märgistus DEAF (KURT) (Humphries 1990: 219). Ka Eesti kurdid eristavad endast nürmikud, tähistades neid viibetega POOL/POOLKUULJA jt ning enda kohta viibet KURT. Olen täheldanud, et noorema põlvkonna kurdid artikuleerivad viipe KURT saateks sõna *kurt*. Vanemad kurdid viipelevad sama märgi, kuid artikuleerivad *kurtumm*. Eesti viibe KURT osutabki "suletud" kõrvale ja suule. Umbes samasugune on ka mitmes teises viipekeeles kurti tähistav viibe.

Kuulja inimene, kes valdab viipekeelt hästi, on kurtidele lähedane. Eesti kurdid väljendavad seda näiteks nii: VIIPLEB HÄSTI (VABALT), (ise) PUHAS KUULJA või VIIPLEB HÄSTI, SAMMA (nagu) KURT. Suhtumine viipekeelt valdavatesse kuuljatesse tipneb kurtide poolt ikkagi tõdemusega, et nad ei ole *kurdid*, s.t viipekeele valdamine ühelt poolt justkui liidaks nad kurtide kogukonnaga, teiselt poolt kogemuslik aspekt (elu kuuljana) lükkab jälle välja.

Olen täheldanud siinsete kurtide ambivalentset suhtumist viipekeelde. Vanema põlvkonna kurdid artikuleerivad viibeldes rohkem ja manitsevad nooremaidki kurte rohkem "suud liigutama". See näitab, et nad ei suhtu viiplemisses kui täisväärtuslikku ja kõneldava keelega võrdväärsele suhtlemisvahendisse. Tihti ei valda eakamad Eesti kurdid (sündinud 1930.–1950. aastail) sõrmenkõnet ehk eesti sõrmenntähestikku (vt joonis 1).⁸ Nad suh-

made Kooliks. Spetsiaalsete õppeasutuste rajamine pani aluse Eestis hajali elavate kurtide koondumisele, kogukonna ja eesti viipekeele kujunemisele. Praegu õpetatakse kurte Tallinna Kurtide Koolis ja Tartu Hiie Koolis.

⁸Ettepaneku rakendada sõrmendeid ka Eestis kurtidele häälikkõne õpetamisel ja esitada vastav nõue haridusministeeriumile tegi O. Suits 1933. a I Ülemaalisel Kurttummade Kongressil. Järgmisele kongressile (1934) esitati Tallinna kurtide poolt teiste maade eeskujul kombineeritud tähestik, kuid selle analüüsimine lükkus ajapuudusel edasi (Kotsar, Kotsar 1997, I: 132–133, 161). Kõneõpetuses on sõrmennamisest abi

tuvad alalhoidlikult omaaegsesse viipevarasse ega tunne või ei võta kergesti omaks uusi viipemärke. Kurtidega koos töötavate kuuljate inimeste ja spetsialiste arvamused (nt viipekeel kui primitiivne, vaene, ebaesteetiline suhtlusvahend) imbusid kogukonda ja kurdid jätsid oma keele unarusse.⁹ Nooremad kurdid (1960.–1980. aastatel sündinud) sõrmendavad vabalt ja on avatumad viipekeele arendamisele ja uuendamisele. Ebamääraste hoiakute kujunemist on mõjutanud ka kuulmisvõimelise ühiskonna pikaaegne alaväärstav suhtumine viipekeelde ja suulisele kõnele orienteeritud õpetamismeetodi ainuvalitsus kurtide pedagoogikas.

Keelelis-kultuurilise mudeli rakendamine rahvaluuleteaduses loob kurtide pärimuse käsitlemiseks soodsa pinnase. Sellega seoses toimuvad pärimusuurimused ja folklooriprotsessis mitmed nihked. Ühelt poolt avardub uurija jaoks *teksti* mõiste, see ei piirdu üksnes *kuuldava* sõnaga, vaid laieneb ka videolindile talletatud viipekeelsele tekstile. Teiselt poolt hakkavad rühma liikmed gruppist väljaspool tuntava huvi mõjul teadvustama ja ka väärtustama oma traditsioone ning edaspidi neid ehk ka ise uurima.

Tänapäeval on kuuljate-kurtide vaheline suhtlemine ja kommunikatsiooniväli avardunud uute tehniliste võimalustega, nagu nt faksi-, arvuti- ja mobiilside. Vahetul lävimisel viipekeelt mittevaldava kuuljaga kasutatakse osutamist, kirjutamist või suultlugemist. On üsna tavapärane, et kurdid kasutavad nii omavahel kui kuuljatega suheldes faksi, elektronposti või mobiilside lühisõnumi võimalusi. Kõik see mõjutab ka kurtide pärimuse levikut. Näiteks Ameerika kurtide nalju, mis on tõlgitud inglise keelde, võivad Internetist lugeda nii kurdid kui kuuljad (Paales 2001a: 143–145). Internetis on kättesaadavad (nt ameerika, prantsuse jt) viipekeelsed videoklipid.

sõnade puhul, mille artikuleerimisel on suupilt sarnane, kuid häälikuline koostis erineb: nt vara-vana (vt ka Saarep 1978: 3–5). Isekeskis sõrmendavad kurdid viipe puudumisel (nt isiku- või kohanimed esialgu sõrmendatakse, seejärel luuakse viipenimed). Eri maade sõrmendtähestike kohta vt Zaitseva 1991: 13–24.

⁹Mõiste *viipekeel* hakkas meil laiemalt levima XX sajandi II poolel. Varem nimetati kurtide kommunikatsiooni rahvasuus *käekõneks*, *sõrmede* ehk *kätekeeleks*, *näputamiseks*, *tembutamiseks* jms (Kotsar, Kotsar 1997, I: 54, 138, 172; II: 72).

Joonis 1. Eesti sõrmendtähestik.

KURTIDE FOLKLOORI MÕISTE. VIIPEKEELSE RAHVALUULE UURIMISEST

Esmakordselt leidis kurtide rühmapärimus käsitlemist Ameerika Ühendriikides. **S. J. Carmeli** andmeil võeti seal mõiste *Deaf Folklore* kasutusele 1970. aastatel kuulmisvõimeta inimeste vähemusgrupi folkloori jaoks, mis on ühine nende keelelisele ja kultuurilisele kogukonnale. Carmel juhib tähelepanu sellele, et kurtide kogukonnas — või kurtide maailmas (*Deaf World*) — on rahvaluule keerukalt ühendatud traditsioonilise edasiandmisega “suust suhu” ehk “käte märkide” (*by sign of hands*) abil (Carmel 1996: 197–198). Ameerika rahvaluuleteaduses tähistatakse kurtide pärimust ka terminiga *deaflore* (nt Baldwin 1982: 10).

Kõige rohkem ongi ilmunud käsitlusi Ameerika kurtide rahvaluule kohta (nt Baldwin 1982; Carmel 1996; Frishberg 1988; Gannon 1981; Hall 1991; Klima, Bellugi 1979; Rutherford 1993; Schuchman 1992), samuti on mulle teada mõned uurimused Briti

ja Prantsuse kurtide folkloorist (nt Bouchaveau 1994; Delaporte 1999; Jackson 1990). Saksa rahvaluuleteaduses on kurtide pärimus uudne valdkond. U. Möbius kasutab *kurtide ajaloo* uurimise alast terminoloogiat ja meetodeid käsitledes omakeelse *Gehörlosen-Folklore* kõrval paralleelselt ka ingliskeelset mõistet *Deaf Folklore* (Möbius 1992: 398). Eesti keeles on *Deaf Folklore* — *deaflore* vastena mõeldavad mitmed sünonüümsed terminid, mis viitavad nii grupitasandile kui keelelisele eripärale (vt lähemalt Paales 2001a: 131–132).

Eestis tõusis viipekeelne rahvaluule uurimisvälja 1990. aastate lõpul. Selleks ajaks olid meil ilmunud mõned artiklid kurtide kogukondade ja viipekeelte, sealhulgas Eesti kurtide kogukonna ja eesti viipekeele kohta keelelis-kultuurilisest vaatenurgast (Laipea 1990, 1992, 1993; Paavel 1991; Paavel, Toom 1991). Rahvaluuleuurijad ja keeleteadlased on käsitlenud kõneldava eesti keele kontekstis ilmnevaid mitteverbaalseid elemente (vt Hiimäe 1993; Kimmel-Tenjes 1993; Tenjes 2001). Viipekeelse folkloori vaatlusi ja terminoloogiat käsitlusi on ilmunud käesoleva artikli autorilt (Paales 1999, 2001a, 2001b, 2002).

NÄITEID KURTIDE JUTUTEMAATIKAST

Kurtide kogukonnas hinnatakse häid jutustajaid. Olen märganud, et meisterlikud viipelejad on seltskonnas tähelepanu objektiks, neil on rikkalik repertuaar ja isikupärane jutustamisstiil. Ühe informandi väitel korraldasid Porkuni kooli õpilased jutustamisvõistlusi, milles tohtis igaüks osaleda. Jutustamistema ja -laad oli vaba: võis jutustada tõestisündinud loo, võis fantaseerida. Jutustaja pidi oma loo esitama teiste ees seistes. Otsustav oli kuulajate reageering — kas tunnustav või laitev. Üht jutustajat kiideti põneva loo ja kaasakiskuva esitusviisi eest, sealsamas naerdi teine välja: põhjuseks jutu ja esituse igavus vms. Jutustajatele elati kaasa ja vaadati, mis neil öelda on. Iga järgmine jutustaja püüdis eelmist kuidagi üle trumbata. Valikuliselt mõnedest jututeemadest täpsemalt.

Kurdid karakterid. Kurtus

Viipekeelsete juttude üks teemasid on kuulumisvõimetus ja sellest johtuvad olukorrad. Järgmised kaks tõsielulugu räägivad Tartu kurtide tööhõivest ja käekäigust 1930. aastatel. Näitetekstid pärinevad **Frits Helsteinilt**,¹⁰ keda intervjueerisin 1997. a suvel. Ilmneb, et kurdid isikud on leidlikud ja arukad ning kuuljad inimesed vajavad nende abi — eriti arenenuks peetakse mittekuuljate nägemismeelt ja hinnatakse nende teravnenud tähelepanuvõimet. Kuuljate sekkumine kurtide elukorraldusse toob kaasa õnnetuid tagajärgi.

Kaks vanemat kurti töötasid maalrina: Hendrikson ja Kont. Kont oli kurtummm: ta ei osanud rääkida. Maalritööst vabal ajal aitas ta politseid. Kord oli üks mees Emajõkke ära uppunud, keegi ei suutnud tema laipa leida. Viimaks ei jäänud enam midagi muud üle — tuli kutsuda Kont. Tal õnnestuski laip kätte saada. Selle abi eest muidugi tasuti temale. Kondil õnnestus mitmel korral politseid aidata.

EFA I 47, 95

Kaks kurti töötasid (1930. aastatel) kingsepana Tartu saapavabrikus. Irene Suigu vanem õde teenis nahatöölisena. Isberg oli ka kurtummm, ei osanud rääkida. Ta töötas kinos "Illusioon" filminäitajana. Tol ajal olid tummfilmid. Kuigi ta sai oma tööga suurepäraselt hakkama, oli tema elu traagiline. Isberg oli vallaline, elas aastaid üksi. Tema isa ei lubanud tal abielluda kurdi naisega, vaid sundis abielluma kuuljaga. Isberg poos end üles.

EFA I 47, 95/96

Eesti kurtide pärimuses esineb ulatusliku rahvusvahelise levikuga ja mitmete variantidega naljalugusid, milles kurt tegelane esineb **inimese, puu** või mõne **loomana**. Siinsete, peamiselt noorema põlvkonna kurtide repertuaari on seda laadi anekdoodid jõudnud teiste maade kogukondadest (nt Rootsist, Venemaalt, Ameerikast). Varasematel aastakümnetel olid meie kurtidel tihe-

¹⁰Frits Helstein (1914–2000) oli aktiivne Tartu kurtide elu edendaja. Ta osales Tartu Kurtummmade Seltsi, kurtide kooli ja kurtide ettevõtte loomisel. F. Helstein on pidanud mitmete teiste ametite seas ka trükiladu, linna laternasüütaja, klaasija ning kurtide koolis kooliteenija ametit. 1939. a osales ta Stockholmis toimunud kurtide maailmamängudel.

damad kontaktid tollaste Nõukogude liiduvabariikide mittekuuljatega; Eesti taasisesivsusele on kontaktid mitmekesisunud.

Siinsed kurdid jutustavad kuulnud lugusid pere- või sõpruskondlikel koosviibimistel ja muudel kurtide omavahelistel kokusaamistel, samuti esitavad võimekamad jutustajad neid mõnel suuremal kurtide üritusel. Pärimuse levikut ühelt kogukonnalt teisele soodustavad rahvusvahelised ühisüritused ja omavahelised sõprussidemed, samuti väiksem suhtlemisbarjäär seoses viipekeele eripäraga. Jutustamissituatsiooni talletada ja taasesitada võimaldab videotehnika: koosviibimiste filmimine ja videokassetide andmine käest kätte on kurtide hulgas tavapärase.

Järgmisest naljaloost, mille tüübinimeks on ameerika kurtide folkloori uurijad pannud *Puuraidur ja kurt puu* (*The Lumberjack and Deaf Tree*), on kurtide seas liikvel hulgaliselt variante. Tekstis, mida siinkohal tsiteerin, tunnustatakse kurtidele sobiva kommunikatsioonivormina viipekeelt (ühes teises variandis ollakse päri ka sõrmenamisega), samal ajal juhitakse tähelepanu, et vaegkuuljad reageerivad helidele kuuldeaparaadi abil.

Puuraidur karjub metsas puule: "Kuku maha!" Puu kukubki maha. Aga järgmine puu jääb püsti seisma. Mees karjus veel, aga puu ikka ei kuku. Siis kutsus mees arsti. Arst kuulab kuuldetoruga puud ja ütleb mehele, et peab puule panema kuuldeaparaadi. Pannaksegi puule kuuldeaparaat, mees hüüab puule: "Kuku maha!" ja see kukubki. Kolmanda puuga on samamoodi: mees karjub, aga puu ei kuku maha. Ta kutsub jälle arsti. Arst kuulab kuuldetoruga ja ütleb, et see puu on kurt. Selle puuga on vaja viibelda. Puuraidur viipleski puule KUKU MAHA ja puu kukkuski.

EFA I 47, 100

Nimetatud jututüüpi on analüüsinud Ameerika kurtide folkloori uurija K. Baldwin. Ta leiab, et vaadeldav jutt on nende hulgas, milles kurtus kaitseb hukkasaamise või hävitamise eest. Kuulmisvõimeline puuraidur on hälvik, kes mitte ainult et ei oska sõrmennada ega viibelda, vaid talle jääb isegi kuulmisvõimetus märkamatuks. Kurtus on nähtamatu seni, kuni ei toimu kommunikatsiooni. Nagu kurt puu, nii on ka kurdid inimesed pikad ja tugevad, terved ja ilusad, aga nad ei kuku maha, s.t ei pöördu ümber, kui neid hõigata (Baldwin 1982: 7).

Üks teine variandirohke kurtuseteemaline jutt, mida samuti eesti kogukonnas jutustatakse, on *Motelli nali*. Kurt isik toimib probleemses olukorras kuulva maailma reeglite kohaselt (teki-tab heli). Lahenduse toob nendele reeglitele vastupidine, kuid kuulmisvõimetu kaaslase puhul ootuspärane reaktsioon — hääle-le mittereageerimine.

Kurtidest noorpaar on reisil. Saabub õhtu. Vaja on muretseda ööbimiskoht. Peatutakse ühe motelli juures. Noorpaar sai endale numbritoa. Nad lähevad tuppa ja seavad end sisse. Noormees läheb toast välja, et tuua süüa ja kohvi. Naine jääb üksi tuppa. Mees läheb alumisele korrusele, ostab süüa ja joomiseks kohvi. Läheb ülemisele korrusele tagasi, aga ei mäleta enam, milline on nende tuba. Number on meelest läinud ja ei tea, mida teha. Talle tuleb idee. Mees läheb õue ja karjub kõvasti. Kõik tuled hakkavad tubades põlema, üks aken on pime. Mees sai aru, et seal on tema kurt abikaasa, ja nii leidis ta oma toa üles.

EFA I 47, 99

Ameerika kurtide kultuuri uurijate C. Paddeni ja T. Humphriese arvates ei naerda selles anekdoodis mitte kurdi üle, kes unustas oma toanumbri, vaid kuuljate üle, kes ei suutnud aidata tal tuba üles leida. Kurt tegelane teab, et kuuljad on lärmi suhtes äärmiselt tundlikud, ja kasutab seda teadmist oma huvides (Padden, Humphries 1992: 288).

Mitmeteale naljajuttudele on iseloomulik küsimusvormel, millega pöördatakse kuulajaskonna poole. Jutustaja jätab viiplemisel loo lõpu lahtiseks ja küsib MIKS? KUIDAS? MISPÄRAST? Tekib dialoog, milles ilmneb kuulajate taiplikkus ja tähelepanelikkus või — vastupidi — võhiklikkus. Saanud õige vastuse, tunnustab jutustaja kuulajaid, vale vastuse korral ütleb ta õige lahenduse ja lisab oma selgituse. Lugude esitamisel on suur tähtsus pantomiimil ja rollivahetusel.¹¹ Järgmine näide illustreerib ilmekalt rahvaluulele loomuomast varieerumist.

¹¹*Rollivahetust või perspektiivvahetust* käsitletakse grammatilise kategooriana (vt Laiapea 2001: 2618). Jutustamisel võimaldab see karrikeerida konkreetseid tegelaskujusid (nt ema-lapse dialoogis kehastada kord ema, kord last).

Metsa läksid kaks jahimeeste gruppi: ühes oli kolm kurti ja teises oli kolm kuuljat. Kuuljad läksid vasemale, kurdid läksid paremale. Jahimehed hargnesid ja hakkasid loomi taga ajama. Mõne aja pärast tulid jahimehed jälle kokku: kolm kurti jahimeest ja kolm kuuljat jahimeest. Kurdid olid saagiks saanud kolm põtra, kuuljad mitte ühtegi. Kuuljad imestasid. Otsustati siis pooled vahetada: kuuljad läksid paremale, kurdid vasemale. Kuuljad arvasid, et küllap kurtidel on parem jahimaa. Tuldi siis jälle uuesti kokku — kurtidel on saagiks viis põtra, kuuljatel mitte ühtki.

Küsimus: Miks said kurdid rikkaliku jahisaagi?

A: Kuuljad jahimehed muudkui lobisesid omavahel, põdrad kuulsid ja panid plehku. Kurdid viiplesid omavahel hääletult ja nii õnnestus neil mitu põtra saagiks saada.

B: Põdrad ei olnud mitte kunagi viioplevaid jahimehi näinud, tulid hämmastunult kurtidele lähemale. Kurtidel jahimeestel oli kerge kuul põdra koljusse kõmmutada.

EFA I 47, 103

Kurtide hulgas on levinud palju jutte, milles tulevad esile kuuljate hoiakud mittekuuljate suhtes. Sageli osutub kurt neis juttudes kuuljast inimesest nutikamaks, kuid kuuljate käes on võim ja nad kasutavad kurti ära. Mõnedes juttudes ilmneb kuuljate ebaõiglane käitumine, mõnedes jälle vastupidi, kuuljate hoolivus ja tähelepanelikkus kurtide suhtes.

Ühes külas läksid kuuljad jahile ja võtsid samas külas elava kurdi mehe ka kaasa. Metsas nägid nad ilusat jänest. Kuuljad hakkasid kohe püssist laskma, aga ei saanud pihta. Tulistasid täiesti huupi. Jänes pageb metsasügavusse. Kurt mees sihib rahulikult ja laseb — tabas täpselt ja sai jänese kätte. Pärast, kui jahisaaki jaotati, siis kurdile anti ainult pool jänest. Kuuljad ütlesid, et nende koer aitas jänese jäljed leida. Kurdil koera polnud, seepärast sai ta vähem jahisaaki. Vaat milline ebaõiglus!

EFA I 47, 107

See lugu juhtus Ungaris. Üks kuulja mees pandi vangi. Kurt mees aitas tal vanglast ära põgeneda ja vabadusse pääseda. Aastate pärast see kuulja mees, kelle kurt oli aidanud vanglast ära pääseda, tegi karjääri ja sai presidendiks. Presidendina meenutas ta, kuidas kord kurt oli aidanud tal vanglast välja pääseda. Ta tegi korralduse kurti-

dele korralikku pensioni maksta ja anda igasuguseid abivahendeid. Mees ei unustanud kurdi heategu.

EFA I 47, 108

Itaalias sallitakse, austatakse ja hoitakse kurte rohkem. Kaks soome kurti käisid Itaalias ja viipesid omavahel. Äkki üks neist nikastas jala munakivitee peal ära. Kohe tuli üks itaallane juurde, püüdis nendega suhelda, oli igati abivalmis, saatis selle kurdi haiglasse. Kui Itaalias õelda, et ei kuule, siis sealsed inimesed suhtuvad kurtidesse suure lugupidamise ja tähelepanuga.

EFA I 47, 108

Paljude puudega inimeste unistuseks on leida oma puudele meditsiiniline lahendus abivahendi või tervenemise näol. Bristolis ülikooli kurt professor P. Ladd väidab, et niisugune unistus on enamikule kurdina üleskasvanud inimestest midagi täiesti ebareaalset. Tema arvates on kurtide selline identiteeditunnetus tingitud erilisest maailmanägemisviisist, mis on vormitud nende keele ja kultuuri poolt (Ladd 1993: 191).

Kaasajal on võimalik kurtust ka ravida või operatsiooni teel leevendada (vt ka Paales 2001b: 157). Selleks siiratakse sisekõrva protees ehk implantaat, mida üldjuhul peetakse sobivamaks neile, kellel on kuulmiskogemus (seega kõnejärgsetele kurtidele). Kuid implantaadi siirdamine ei muuda veel kurti kuuljaks: sellele järgnevad kuulde-, suultlugemis- ja kõnetreeningud jpm. Paljud kurdid käsitavad kuuljate püüdeid kurtust likvideerida sekumisenä kogukonna elukorraldusse ja traditsioonidesse. Juba on kurtide hulgas liikvel lood sisekõrva proteesi ohtlikkusest, millest ilmneb, et mitte kurtus, vaid implantaat segab harjumuspärast elu.

Olen kuulnud välismaal elavatelt kurtidelt, et kohlea implantaat ei ole üldsegi ohutu. Kui selline operatsioon on tehtud, siis ei tohi näiteks saunas käia, ujuda ega päikest võtta. Ei ole uurinud, kas see ka tõele vastab. Mulle räägiti üht lugu, et üks kurt, kellele oli see operatsioon tehtud, jäi vanaduses halvatuks, just see näopool, kus see implantaat peas paiknes.

EFA I 47, 108

Vastukaaluks leidub ka selliseid jutte, mis räägivad kurtuse säilitamisest ja edasiandmisest. Uuringud kinnitavad, et ligikaudu 90% kurtidest abiellub kurdi inimesega. Rühmasisest abielluvust,

olguigi et seda on mõnel maal päriliku kurtuse pärssimiseks teatud perioodidel takistatud (nt 19. sajandil A. G. Belli poolt Ameerika Ühendriikides¹²), peavad kurdid heaks tooniks. Erinevus teistest gruppidest seisneb selles, et kurdid väärtustavad seda, kui nende lapsed on ka kurdid. See kajastub nii nende juttudes kui teistes pärimusliikides (vt *Mõistatused kurtusest*).

Kurdid sõidavad oma meeskonnaga kosmosesse. Mõne aja pärast pöörduvad nad Maale tagasi. Vahepeal oli toimunud Maal suur katastroof — maailma lõpp. Ega's midagi — kurdid abielluvad, loovad oma perekonnad. Sünnivad lapsed. Maa täitub kurtidega. Äkki sünnib ühes peres kuulja laps. Kurtide nõukogu tuleb kokku, et arutada, mida ette võtta. Mis siis ikka — viibelda ta ei oska, tuleb hakata invaliidsuspensiooni maksma!

EFA I 47, 98

Kurdid ja teised puuetega rühmad

Puuetega inimesed rahvapärimeses on omaette teema, sellest oli põgusalt juttu ka eespool. Järgmistes juttudes tegutsevad kõrvuti nägemis-, liikumis- ja kuulmispuudega inimene, kelle erivajadus-tesse suhtutakse kurtide perspektiivist sõbraliku huumoriga.

Pime inimene sureb ära. Matustel pannakse talle kaasa valge kepp. Järgmisena sureb invaliid, kes liikus elu ajal ratastoolis. Talle pannakse ratastool hauda kaasa. Siis sureb kuulmispuudega inimene, kes kasutas abivahendina kuulmisaparaati. Talle pannakse kuulmisaparaat hauda kaasa. Viimaks sureb kurt ära. Mis te arvate, kes kurdile hauda kaasa pannakse? Viipekeeleõlk.

EFA I 47, 99

Kurt kõnnib kõrbes. Ümberringi on suur kuivus ja kuumus. Kurt näeb järve. Kiiresti-kiiresti jookseb ta vette, tuleb välja ja — ennäe imet — saab kuuljaks! Kurt hüüab valju häälega: pime tuleb kohale.

¹²Alexander Graham Bell (1847–1922) oli šoti päritolu Ameerika teadlane, kes leiutas telefoni. Ta oli aastast 1873 Bostoni ülikooli häälefüsioloogia (foneetika) professor. A. G. Bell oli suulise meetodi tuline pooldaja, võitles viipekeele ja kurtide omavahelise abiellumise vastu. Päriliku kurtuse takistamiseks nõudis kurtide tütarlaste steriliseerimist. Muuseas — tema ema ja abikaasa olid kurdid (vt Woolley 2000: 24; Carver 1995).

Pime läheb kombates ja kaob siis ka järve. Tuleb mõne aja pärast veest välja. Ennäe — pime saanud nägijaks! Pime hüüab ja kutsub ratastoolis inimese järve äärde. See tulebki ja sumatab koos oma ratastooliga vette. Mõne aja pärast — ennäe imet — tuleb välja uhiuue ratastooliga!

Selgitus: Oleks läinud vette ilma ratastoolita, siis oleks jalad terveks saanud.

EFA I 47, 101

Kommunikatsiooniprobleemid. Suhted kuuljatega

Vaatamata sellele, et kurt isik on koolis õppinud kõnelema ja kirjutama, tekivad nii ühe kui teise suhtlemisviisi puhul tragikoomilised situatsioonid. Järgmisest tekstist ilmneb, et pingeid põhjustab kahe keele mõjuväljas toimimine. Kurt inimene vaheatab ära kirjapildilt sarnased sõnad ja järgib kirjutamisel viipekeele seaduspärasusi. Kuulja on kirjapandu lugemisel arusaamatuses, tähenduselt vale sõna osutub talle antud kontekstis solvavaks. Tekkinud konflikti lahendab kurdi isiku kuulja abikaasa, ent seda ainult semantilises sfääris — praktilises elusituatsioonis jääb kurt kannatajaks.

Juhtus nii, et ületasin autosõidul kiirust. Liikluspolitsei kutsus mind teatud kuupäevaks komisjoni ette, pidin kohtuma Sulu-nimelisega. Lähengi õigel päeval ja õigel kellaajal kohale, aga ega mina seda Sulu ei tundnud. Seal istus üks politseinik, ma tahtsin küsida ja kirjutasin siis paberile: sa oled sul. Minul polnud enam see nimi ju täpselt meeles. Küll siis politseinik vihastus — oma lubadest ma jäin ilma. Et oma lube tagasi saada, kästi uuesti eksam teha. Mina ei saanud aru, mis ma valesti tegin, et ta nii hirmsasti vihastas.

Läksin ära koju. Võtsin märkmepaberi kaasa, kuhu olin kirjutanud oma arust õigesti. Naine on mul kuulja, näitasin talle kirja. Ta hakkas hirmsasti naerma ja ütles, et pole ime, et politseinik vihastas, kui sa talle otse ütlesid, et ta on sul. Ega mina ei teadnud ta nime täpselt.

EFA I 47, 96

Kurtide juturepertuaaris esineb ka üsna vaenulikku suhtumist kuuljate ühiskonda. Järgmises anekdoodis, mida räägitakse paljudes variantides nii kuuljate kui kurtide seas, tuleb ilmsiks tõsiasi,

et kurt inimene sooviks enda ümber rohkem viipekeelseid inimesi, et nendega koos olles vabalt suhelda ja elada täisväärtuslikku elu. Paljud kuuljad inimesed, nagu lugu vihjab, ei mõista või ei respektööri kurte (vt Carmel 1996: 199–200).

Vagnis istuvad vastamisi kurt ja kuulja. Kuulja joob “Coca-Colat”. Ei jõua tervet pudelit ära juua, viskab pooliku pudeli aknast välja. Kurt hüüatab: “Mis sa teed, puupea! Ära viska, see on väärt jook.” “Oh, mul seda kastide kaupa,” vastas kuulja. Rong peatub, kurdi vastu istub uus reisija. Too tõmbab pahvides väga kallist sigarit. Ei jõua sigarit lõpuni tõmmata, tahab pool rongiaknast välja visata. Kurt ütleb: “Ära viska! See on nii kallis mark!” “Oh, mul on seda pakkide viisi,” lausub kuulja. Järgmises peatuses istub kurdi vastu jälle uus reisija. Järgmises peatuses tuleb peale väga palju inimesi — rong on puupüsti rahvast täis. Kõigil on kitsas ja ebamugav olla. Kurt teeb rongiakna lahti ja hakkab kuuljaid üksteise järel aknast välja viskama. Kõik karjuvad: “Mis sa, hull, teed!” “Oh, kuuljaid on niigi palju,” vastab kurt seepeale.

EFA I 47, 101

Kohalikud vaimujutud ja ajaloopärimus kurtide kogukonna kontekstis

Porkuni Kurtide Kooli endised õpilased jutustavad lugusid, milles võib ära tunda selle paigaga seotud muistendite motiivi (vt ka Ruubel 1997). Nendest juttudest ilmneb, et kurdid kuuluvad koos selle kandi kuuljate elanikega samasse ajaloolisse pärimusruumi. Pärimuslik info on kurtide hulka levinud eesti keele ja kirjanduse tundidest. Järgnevais tekstides on tegevuspaikadeks kooli internaat (Porkuni mõisahoone) ja kooli ümbrus, lugudes kerkib esile üldtuntud kummitava või viirastuva Porkuni preili motiiv.

Kurdid räägivad, et kui Anneli Ojastu ja Lilli Pärn Porkunis õppisid, siis juhtus järgmine lugu. Lilli ja Anneli magasid öösel internaadis oma toas. Öösel Lilli ärkas ja nägi, et Anneli voodi veerel istub lumivalge kuju ja vaatab magajat. Lilli õudselt ehmatas. Ta ei tahtnud vaadata, pigistas silmad kõigest väest kinni, tõmbas teki üle pea ja püüdis edasi magada. Arvatakse, et see oli see järve uppunud Porkuni preili vaim. Ma olen vanematelt kurtidelt kuulnud, et selles ruumis alati kummitas. Pikka aega oli see magamistuba üldse kinni ja seda ei kasutatud. Aknal olid luugid ees. See ruum seisis tühjana.

Arvati, et Porkuni preili näitab ennast seal ruumis. Hiljem, kui kurte õpilasi oli juba palju ja tekkis voodikohtade puudus, siis tehti selles ruumis remont ja seal toas hakati magama.

EFA I 47, 97

Siis kui mina Porkunis õppisin, siis meie öötädiga (see, kes internaadis valvab), ta nimi oli vist Leili, juhtus niisugune lugu. Ta magas oma ruumis ja äkki kuulis koridoris samme. Ta arvas, et mõni õpilane tahab midagi, ja jäi ootama. Äkki näeb, et uks läheb paokile ja valge käsi tuleb selle vahelt sisse ning hoiab uksest kinni. Siis vaatab valge nägu sisse. Öötädi hakkas kasvatajale (Riitmuru-Pikkar oli nimi), kasvataja rääkis kurtidele.

EFA I 47, 98

Mulle rääkis üks noorem poiss, et ükskord suvel nende kasvataja organiseeris Porkuni koolimaja lähedal pargis ühepäevase laagri. Päeval mindi, õhtul hämaras tuldi tagasi. Mängiti mängu, et osad peitsid end pargis ära, teised pidid nad üles otsima. Taskulambid olid kaasas. Otsijad läksid koos pargis neid taga ajama, kes peitu pugesis. Nad nägid, et üks on eemal ja lehvitab neile. Otsijail hea meel, et leiavad jälle ühe üles. Lähevad sinna poole — lehvitaja kadunud. Imestavad selle üle. Lähevad edasi ja näevad, et jälle keegi lehvitab! Hakkavad tema poole minema, aga jälle on see õpilane kadunud. Nüüd juba natuke kõhe tunne ka. Näevad, et kolmas kord jälle keegi lehvitab. Mõtlesid, et juba on hämar, ei hakka otsima, ja läksid tagasi. Hiljem küsisid üksteiselt, et kes lehvitas, nägid täpselt, aga kui läksid otsima, ei leidnud mitte kedagi. Rääkisid sellest ka kasvatajale, kasvataja ütles, et jah, siin pargis elab küll vaim. Kasvataja tegelikult teadis seda, aga ei rääkinud enne õpilastele. Kasvataja rääkis, et vanasti seoti seal üks tüdruk karistuseks puu külge ja sinna ta surigi. Nüüd ta vaim kummitab. Ma täpsemalt ei tea.

EFA I 47, 98

Mõned jutud seostuvad Teise maailmasõja ajal 21. septembril 1944. a toimunud Porkuni lahingu teemaga. Informandid on neid lugusid kuulnud vanemaelistelt kurtidelt. Porkuni koolis lõpetati 1944. a õppetöö. Kooli kasutati saksa sõdurite hospitalina.¹³

¹³Porkuni lahingust vt lähemalt Leppik 1996: 13–14.

Porkuni on tuntud seal leiduva paekivi poolest. Pärast Porkuni lahingut jäi metsa alla ja mujale väga palju nii venelaste kui sakslaste relvi vedelema. Kurdid korjasid suure hulga neid kokku, muuseas palju tankitõrjemiine. Kurdid mõtlesid ise salaja pommi teha. Panid kooli internaadi lähedale parki salajasse kohta umbes üheksa miini ülestikku ja vedasid süütenööri samuti. Ühel ööl kurdid poisid ootasid põnevusega, et saaksid need õhku lasta. Läksid kambaga parki ja lasid miinid õhku. Käis hirmus kõva kärakas. Kõik ehmusid: kasvatajad, teised õpilased jne. Kasvataja kogus õpilased kokku ja mindi varju, sest arvati, et jälle hakkas sõda pihta. Internaadi katus lendas pealt ära, seinad olid kõik ära rikutud. Plahvatus tagajärjel tuli maa alt välja paekivilade. Õpilased pidid kannatama: magamisruumidega oli probleeme, vihma sadas sisse, voodid viidi allkorrusele. Hiljem tehti remont ja internaat sai uue katuse.

EFA I 47, 95

MÕISTATUSED KURTUSEST

Mitmes tekstis kontrollitakse rühmakaaslaste kompetentsust kurtuse valdkonnas, kuid loomulikult pannakse nupukus proovile ka muuteemaliste mõistatustega. Mõistatuste puhul loob viiple- ja võrdluspildi, millele on iseloomulik tihendatud ja kompaktne süžee ning miimiline esitusviis.

Kurtide abielupaar pöördub arsti poole ja soovib nõu saada, kuidas teha nii, et sündiv laps oleks kurt. Arst ütles, et selline asi on võimatu — laps sünnib nagu sünnib, ei saa midagi parata. Kurdid abikaasad lähevad ära. Aja möödudes tulevad tagasi ja ütlevad arstile, et said kurdi lapse. Kuidas?

Vastus: Pärast vahekorda tuleb naise suguteedes liikuvate seemnerakkude poole kisada. Kuuljad seemnerakud kuulevad ja pöörduvad tagasi, kurdid seemnerakud ruttavad edasi ja viljastubki kurt laps!

Aga kuidas saada kuuljat last?

Vastus: Pärast vahekorda tuleb seemnerakkude poole saata valgus-signaali (taskulambiga plinkida vms). Kurdid seemnerakud vaatavad tagasi, kuuljad ei pane valgussignaali tähele ja lippavad neist mööda, ikka edasi — nii viljastubki kuulja laps.

EFA I 47, 113

Miks kuuljal inimesel on otsaesine sile, kurdil inimesel aga kortsuline?

Vastus: Kuulja inimene rääkimisel oma miimikat eriti ei kasuta, kurt kasutab, teeb igasuguseid nägusid — sellepärast ongi ta otsaesine kortsus.

EFA I 47, 110

Miks on kuuljal mõlemad käed ühepikkused, kurdil aga üks käsi lühem?

Vastus: Sellepärast, et kurt peab tähelepanu pööramiseks teisele kurdile käega õla peale lööma või siis käega üles-alla lehvitama.

EFA I 47, 110

Taevas lendavad kaks lindu. Üks lind on lennates kõvasti ühele poole kaldu. Miks?

Vastus: Lind on kurt. Tal on kuulmisaparaat, selle raskus kisubki ta viltu.

EFA I 47, 111

MÄRGIPÄRIMUS — KURTIDE KEELELOOMING

Märgipärinus (inglise k *signlore*) on kurtide rahvaluule osa, mida peetakse uurijate poolt kõige iseäralikumaks, kurtidele erioma-seks loominguks. Märgipärinus toetub visuaal-motoorse keele grammatilistele iseärasustele.

Viipemängud

Viipemängudel on niihästi meelelahutuslik kui ka keelelist kompetensi arendav roll. Tervikviibete või viipe moodustusosadega manipuleerimiseks on omad reeglid. Enamasti on niisugused mängud hoolikalt välja arendatud ja on rahvahuumori suurepäraseks näiteks (Klima, Bellugi 1979: 338).

Näiteks ameerika viipekeeles on armastatuimaks **tähestikulood** (inglise k *ABC stories, alphabet stories, A-to-Z stories*) ja **numbrilood** (inglise k *1-2-3 story*) (Frishberg 1988: 158). Tähestiku- ehk ABC-lugu on lühike narratiiv, mis on ülimalt kompaktse struktuuriga. See koosneb 26 viipest, millest igaüks sooritatakse ühe käega, kasutades selleks tähestikulises järjekorras üht sõrmendit. Numbrilugudes moodustavad viipeid numbraid markeerivad käeasendid, järgides kitsendavaid keelelisi printsiipe.

Mainitud lugude puhul on populaarsemad teemad seks, hirmu- ja õudusjutud, sportautode võidusõit jms. Tähestiku- ja numbrilood on stereotüüpsed ja staatilised, kuid oskuslike viioplejate jaoks produktiivsed vormid. Eesti märgipärimusest ma seesuguseid jutte pole leidnud.

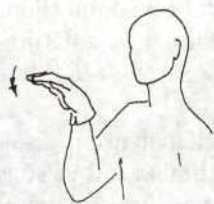
Ameerika kurtide hulgas on levinud veel ka mäng, mis sisaldab sõrmendamist, mida omakorda saadab miimika, nii et sõna tähendus ilmneb korraka kahel tasandil: ühtaegu sõrmendamisel ja mimeetilisel esitusel. Näiteks sõna "liblikas" (*butterfly*) sõrmendatakse välja (B-U-T-T-E-R-F-L-Y), kuid seda tehakse nii, et käe liigutused imiteerivad lendavat liblikat (Klima, Bellugi 1979: 338). Ka mimeetilis-sõrmendava esitusega ei ole ma Eesti kurtide seas kokku puutunud.

Enne, kui asun näidete juurde eesti märgipärimusest, pisut lähemalt viipemärgi moodustusühikutest, mida on nimetatud ka kereemideks (vrd Laiapea 1992: 2101–2103). Eesti viipekeeles moodustavad fonoloogilise süsteemi käeasend, liigutus ja viipe sooritus- ehk artikulatsioonikoht koos mittekäeliste komponentidega (näoilme, kehaasend, pea, keha ja silmade liikumine). Ühe või teise parameetri teisendus muudab kogu viipe tähendust.

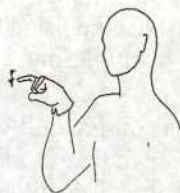
Järgmises näites (vt joonised 2 ja 3) luuakse ühe parameetri (käevormi) muutmisega uus märk, mis on vanaga küll semantiliselt seotud, kuid selle tähendus on saanud humoorika varjundi. Sisuliselt on tegemist millegi slängi- või kalambuurilaadsega. Nali peitub viiipleemise mängulisuses. Manipuleeritakse viipe koostisosadega, mis sarnaneb nt hääliku asendamisega sõnas. Järgmine viibe jäljendab avala naeratusel puhul tekkivat näoilmet (vt joonis 4; kõik kolm: EFA I 47, 114).

Viipenimed

Kurdid inimesed kogu maailmas tähistavad oma rühmakaaslasti nimemärkidega, sama kehtib ka kohanimede puhul (vt lähemalt Paales 2002). Viipenimesid võidakse panna neilegi, kes otsest kogukonda ei kuulu (nt poliitikutele jt avaliku elu tegelastele (EFA I 47, 116), kurtide õpetajatele, viipekeele tõlkidele jne). Nimemärkide loomis- ja kasutuspraktika varieeruvad eri rahvusest kurtide kogukondades. Minu andmetel on uuri-

Joonis 2.
HÜVASTI!

Joonis 3.
**(NATUKE, PISUT)
HÜVASTI!**

Joonis 4.
SUU KÕRVUNI.

tud Ameerika (Meadow 1977; Mindess 1990; Supalla 1990, 1992), Prantsusmaa (vt *La langue de signes. Votre Prénom*), Hiina (Yau, He 1990), Palestiina (Strauss-Samaneh 2001), Uus-Meremaa (McKee, McKee 2000) ja Rootsi (Hedberg 1994) kurtide nimemärke.

Nimemärkide loomisel rakendavad eri maade kurdid peamiselt kahte süsteemi: *arbitraarset* ja *deskriptiivset* (vt Supalla 1990). Arbitraarsetel nimemärkidel ei ole peale isiku tähistamise mingit muud ülesannet, deskriptiivsed nimemärgid sisaldavad tähistatava isiku kohta ka kirjeldavat infot. Näib, et Eesti kurtide puhul on ülekaalus deskriptiivseid nimemärgid. Seesugune loomispraktika sarnaneb teiste Euroopa kurtide kogukondade omaga. Ameerikas on ülekaalus arbitraarsed nimemärgid. Nimemärkide moodustamisel kasutavad siinsed kurdid eesti viipevara, sõrmendeid, miimikat ja artikuleerimist.

Eesti kurtide nimemärkide analüüsimisel ilmneb kaks põhilist lähteallikat (vt Laiapea 1993). 1. *Viipenime kujunemise baasiks on eesti keel*. Eesti keele baasil kujunenud nimemärgid olen jaganud kolme tüüpi: 1) sõrmendmärgid; 2) foonimärgid; 3) lekseemmärgid. **Sõrmendmärgid** sisaldavad referentisiku või -objekti nimeinitsiaale (vt joonis 5). Mõnikord on nimeinitsiaal ühendatud referentisiku tunnusega, nt soenguga (vt joonis 6). **Foonimärgid** tulenevad kurtidele lastele eesti keele artikulatsiooni õpetamisel rakendatavatest meetodilistest võtetest. Nimetatud viibete eesti-

keelne vaste sisaldab häälikut, mille treenimisel (seadmisel) seda võtet kasutatakse (vt Laiapea 1993: 57–58). Seda laadi viipeid on vähe, neid leidub nimemärkide seas. **Leksemmärkidena** olen määratlenud viipenimesid, mis on tuletatud referentisiku või -objekti eestikeelsest tähendusest (vt joonised 7, 8). Nimemärk võidakse tuletada ka isiku- või kohanimega sarnaneva sõna tähendusest (vt joonis 9). 2. *Viipenime kujunemise baasiks on referentisik või -objekt* (s.t see, mida nimemärk tähistab). Sel juhul lähtutakse nimemärgi moodustamisel referentisiku või -objekti eripärast (välimus, käitumine vms). Nimeloomes rakendatakse nii metonüümiale omast *osa terviku asemel*-põhimõtet kui ka metafoori aluseks olevat võrdlust. Metonüümiliste nimemärkide puhul on aluseks referentisiku või -objekti välimus, käitumine, asukoht või mõni muu iseloomulik tunnus. Näiteks viipenimi OLIVER (vt joonis 10) põhineb isiku käitumisel: *Oliverile meeldis Porkuni koolis õppides teistele õpilastele selja taga seistes nende kõrvalesta pihta nipsu lasta*. Nimemärk KAIDO (vt joonis 11) on moodustatud referentisiku välimuse põhjal (“lokkis juuksed”). Metafoorsete isikumärkide puhul otsitakse analoogiat väljaspool isikut ennast (nt kassi silmad — kassisilmne Heli).

Kohamärgid ei ole oma olekult nii isiklikud ega seostu nii otsestelt identiteediga kui isikumärgid. Tartut tähistava viipe üks etümoloogilisi seletusi osutab linnavapil kujutatud mõõgale ja võtmele (vt joonis 12). Valga viipenimi demonstreerib kahe piirilinna (Valga-Valka) geograafilist kokkupuudet (vt joonis 13).

MÄNGUD

Kurdid organiseerivad mängu laagrites, pulmades, sünnipäevapidudel ja mitmesugustel muudel üritustel (vt Paales 1999: 80–81; 2001a: 137). Minu tähelepaneku järgi on neile omane sõbralik huumor, toonitatakse koosolemist ja kurtidevahelist ühtsust, kedagi ei taheta pilgata ega solvata. Vaatamata mõne mängu võistluslikule iseloomule ei ole eesmärgiks tekitada osalejates negatiivseid emotsioone või pingelist konkureerimist. Kokkuleppel määratud mängujuhid on varunud igale osavõtjale väikese auhinna või meene. Küllap leidub järgnevates kirjeldustes kuuljatelegi tuttavaid seltskonnamänge.

Kurtide viipekeelne rahvapärismus

Joonis 5.
RAIVO K.

Joonis 6.
KATRIN.

Joonis 7.
A. KUUSK/KUUSK.

Joonis 8.
VÕRU/(KÄE)VÕRU.

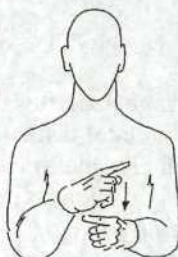
Joonis 9.
LINDA/LIND.

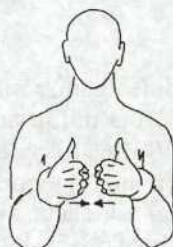
Joonis 10.
OLIVER.

Joonis 11.
KAIDO/(LOKID).

Joonis 12.
TARTU.

Joonis 13.
VALGA-VALKA.

Mängu nimi on "Mootorratas" ja selles osaleb kolm inimest. Üks on nn mängujuht, kes teab mängu. Teise mängija puhul eeldatakse, et ta ei tea seda. Kolmas on abiline. Mängujuht ja mängija seisavad vastamisi. Nende taga on toolid. Mängujuht seletab, et mängija peab kõike täpselt järgi tegema, mida tema ees teeb: peab matkima täpselt liikumist, miimikat, kui mängujuht istub toolile, siis peab ka mängija istuma jne. Mängujuht kujutab mootorratturit. Ta paneb mootorratta käima, istub selga ja hakkab sõitma. Siis lisab ta kiirust, kord kihutab mäest alla (istub toolile), siis jälle mäest üles (tõuseb püsti) — nii mitmeid kordi. Viimaks hiilib abiline mängija selja taha ja sokutab mängija toolile märja pesemisnuustiku. Kui eesmärgija toolile istub ja tema matkija ka, siis saab viimane endale märja tagumiku.

EFA I 47, 116/117

Mees ja naine moodustavad paari. Mängujuht paneb nad kuskile istuma. Siis tuleb mängija. Mängujuht seletab, et vaata, see on armunud paar, kuidas ta peaks sinu meelest istuma. Mängija läheb istujate juurde ja teeb nende asendis muudatusi, paneb näiteks mehe käe naise ümber, asetab näod lähestikku, käsib naisel mehe sülle istuda jne, jne. Olenevalt sellest, kas kuju muutja on mees või naine, peab ta ise selle asemele istuma, ja sellises asendis, nagu ta ise sättis. Mängujuht kutsub järgmise mängija ning annab talle samad juhised. Lõpuks vaadatakse, milline kuju sellest välja tuleb.

EFA I 47, 117

Seda mängitakse siis, kui palju kurte koos on. Kes mängida tahavad, siis need on ringis. Kaks kurti valivad endale võistkonna. Ühes võistkonnas on nt 10 kurti, teises ka 10, kes seisavad vastamisi rivis. Mängu mõte seisneb selles, et kummaski rivis seisjad peavad oma riietusesemetest sõlmima kõie: kumma võistkonna oma saab pikem, see on võitja. Öeldakse "Läks!" ja mäng hakkab peale. Mängijad võivad kasutada kõiki oma riietusesemeid ja muid asju, nt kingapaelad, käekellad jms. Kes ei häbene, sõlmib kõiesse oma püksid, aluspesu jne, kes häbeneb, seda ei sunnita. Peaasi, et kõis saaks võimalikult pikk. Võitjale kingitaks kommikarp vms.

EFA I 47, 118

Korraldatakse millegi ärasõõmise või -joomise võistlus. Moodustatakse kaks võistkonda. Kummalegi võistkonnale antakse näiteks 10 võileiba. Võistkonna liikmed peavad need hulga peale võimalikult kiiresti ära sööma. Pealtvaatajad naeravad mugijate naljakate grimasside ja miimika üle, mis mugides kaasneb. Võitja on see

võistkond, mille liikmed on leivad ära söönud, nii et need on kõhus: kõigi suu peab olema tühi ja ühtegi tükki ei tohi põses olla.

(Nii võidakse juua ka vett, süüa sibulat jne.)

EFA I 47, 118

Mängijad jagunevad kahte gruppi. Abivahendiks on tekk vms, mida kaks inimest hoiavad nurkadest. Tekk peab eraldama kahte mängijate gruppi, nii et selle taha kükitades nad üksteist ei näe. Enne mängu alustamist tutvustavad mõlema grupi liikmed üksteisele oma viipenimesid, mida püütakse vastastikku meelde jätta. Siis asetatakse tekk mõlema grupi vahele. Mõlema grupi liikmed võivad oma järjekorda teki taga muuta. Kordamööda on vastastikku ühest grupist üks liige, teisest teine. Need, kes tekki hoiavad, loevad kolmeni, ja lasevad teki alla. Nüüd peavad kummastki grupist vastastikku olevad mängijad võimalikult kiiresti teineteise viipenime viiplema. Kes jääb hiljaks või viipleb valesti, see läheb teise grupi üle. Kui mõlemad viiplevad õigesti ja üheaegselt, siis pannakse tekk uuesti vahele ja järgmised mängijad mõlemast grupist võtavad järjekorda. Võidab see grupp, kes viipleb teise grupi mängijate viipenimed kiiresti ja õigesti ning kogub teise grupi mängijad enda poole.

EFA I 47, 117

TÄHTPÄEVATAVAND JA KOMBESTIK

Peaaegu kõik Eesti kurtide poolt tähistatavad pühad põhinevad rahvakalendril (nt kadri- ja mardipäev, jaanipäev, vastlapäev, jõulud jt) ja nende pidamisel on eeskujuks kuuljate traditsioonid ja kombed (EFA I 47, 119).¹⁴ Erandiks on septembrikuu viimasel pühapäeval tähistatav rahvusvaheline kurtide päev (analoogiline pimedate inimeste poolt tähistatava valge kepi päevaga) ja veel mõned nende kogukonnale olulised daatumid: nt Eesti Kurtide Liidu ja kohalike ühingute aastapäevad.¹⁵

Uurimist vajab, kuidas kurdid tajuvad ja tõlgendavad oma rühma vaatenurgast pulma- ja matusekombestikku. Jääb ju kurdile ilma viiepeelse vahenduseta kuuldeline kontekst (laulud, sõnavõttud jms) üsna arusaamatuks. Sellele aitab heita valgust

¹⁴Ameerika kurdid tähistavad nt *halloween*'i, Püha Patricku päeva jt.

¹⁵Eesti kurtide tähtpäevadest ja üritustest enne Teist maailmasõda vt Kotsar, Kotsar 1997, II: 186–196.

kogukonnasisene vaatlus ja kurtide intervjueerimine. Eriti huvipakkuvad on pärilike kurtide suguvõsad, kus peaks ilmnema, kuidas kurdid ise on eelnimetatud talitusi läbi viinud ja nendesse suhtunud.

USKUMUSED KURTUSEST

See, mida usuvad kurdid ise kuulmisvõimetuse tekkimise kohta, vajab edaspidi täpsemat uurimist, kuid mõned tähelepanekud olen selle kohta siiski teinud. Järgmises näites on kurtuse tekke põhjuseks kuulja pilkav suhtumine kurtidesse:

Kurdid on rääkinud, et kui mõni kuulja nende üle naerab või pilkab viipekeelt, siis ikka öeldakse isekeskis, et vaatame, mis siis saab, kui tal/neil endal sünnib kurt laps. Kuulsin, et ükskord läks niisugune ütlus täide ka. Vainamäe-nimeline kurt öelnud nii ühe kuulja kohta ja sellel sündiski kurt laps.

EFA I 47, 119

Kurtide hulgas on üldlevinud veendumus, et pere loomisel tuleks oma elu siduda mittekuuljate kogukonna liikmega (rahvuse suhtes nii põhimõtteline ei olda). Sisuliselt on tegemist elukorralduse reguleerimise ja identiteedi säilitamisega.

Minu kurt vanaema ei soovitanud kuuljaga abielluda. Kurdid arvavad, et kuulja abikaasaga ei pruugi nii hästi läbi saada kui kurdiga, samuti võib kuuljast teinepool petta.

EFA I 47, 119

KURDID, LAULMINE JA VIIPEKEELNE POEESIA

Kurtide inimeste puhul on laulmine käsitatav kuuljate eneseväljenduse mõjuna. Kuigi tänapäeval harrastatakse kurtide kogukondades laulmist, ei ole see mittekuuljate kultuuris algupärane. Viipekeel kuulub siiski nähtavasse maailma, laulmine ja muusika kuuldelisse maailma (Paales 2001a: 138–139). Eestis harrastavad kurdid laulmist peamiselt kiriklikus praktikas kas viipekeelsetel jumalteenistustel või koos kuuljatega viipekeeletoelgi vahendusel. Venemaa kurtide ürituste videosalvestused annavad aluse oletada, et seal on kuuljate laulude tõlkimine viipekeelde ja nende

esitamine kurtide poolt palju laiemalt levinud. Tihti saadetakse viipekeelde tõlgitud laulu trummil, mille löökide vibratsiooni viiplemisel tajutakse (Paales 2001b: 169).

Kuid leidub ka kurte, kes ise loovad visuaalse keele printsiipidest lähtuvat viipekeelset luulet. Ehkki viipepoeesia ei kuulu kurtide folkloori hulka, peatun sellel lühidalt. N. Frishberg toob oma käsitluses välja ameerika viipekeele kolm kunstilis-kommunikatiivset liiki: avalik esinemine, rahvaluule ja esituskunst. Neid kolme liiki võib Frishbergi arvates pidada kurtide algupäraseiks kunstilis-kommunikatiivseiks vormideks. Ta oletab, et see kehtib enamiku viipekeelte kohta, mida ta tunneb, pidades silmas Lääne-Euroopa, Aasia ja endise Nõukogude Liidu territooriumi viipekeeli (Frishberg 1988: 156).

N. Frishberg käsitleb viipekeelset luulet esituskunsti osana, kurtide kirjandusliku loominguna. Ta viitab oma artiklis J. Cohnile, kes süüdistab kurte nende poeesias auditiivse, kuuljatepärase riimi ja kõnekeele värsimõõdu laenamises. Eemaldumine tõlkekirjandusest omakeelse jutustamise, poeesia ja teatri poole on suhteliselt hiljutine ka Ameerika kurtide kogukonnas (Frishberg 1988: 153–154).

Ameerika kurtidest on laiema tuntuse saavutanud näitekirjanikud Bernard Bragg ja Eugene Bergman, viipepoeetid Dorothy Miles, Clayton Valli, Ella Mae Lenz jt, kelle loomingut tõlgitakse ameerika viipekeelest inglise keelde või siis publitseeritakse videokassettidel. Eesti kurtide seas tean vaid üksikuid viipekeelse luule loojaid (nt Elina Kalberg Tartus). Loodetavasti kerkivad ka Eesti kurtide kogukonnas esile viipekeelsed autorid, kes saavad inspiratsiooni visuaalsest maailmatajust ja oma keelest ning kelle looming jõuab meie kirjanduskäsitlustesse — kuid see on juba teine teema.

LÕPETUSEKS

Kuulja inimese jaoks on kuulmisvõimetus, harjumatu häälekõlaga rääkiv, helile mittereageeriv ja “kätega vehkiv” inimene *teistsugune*, kellele ennast vastandatakse. Kuidas see suhe eri aegadel ja eri kultuurides on korraldatud (kas müstifitseerivalt, tõrjuvalt

või veel mingit moodi), saame teada, kui uurime erinevate rahvaste suhtumist kurtusesse. Saamaks aimu, mida mõtlevad ning kuidas näevad elu ja kaasinimesi mittekuuljad, tuleb pöörduda nende viipekeelse pärimuse poole. Selgub, et vaikuse või hääletuse metafoor ei ole sugugi ainuõige mittekuuljate maailma kirjeldamisel ja kurdi inimese minapilt ei lähtu üheülbalisest enesehaletsusest.

Inimesed, kelle võimalused ümbritseva maailma tajumisel on erinevad — kas ainult nägemise või siis nii kuulmis- kui nägemismeele kaudu — tajuvad ka kurtust eri moodi: esimesele on kurdi-solemine igapäevane olemisviis, teisele arusaamatu, müstiline, aga ka ärritav ja taunitav olukord. Nii nagu kuuljate pärimuses esineb eri rahvuste vastandamist (nt eestlane, sakslane, venelane — ja eestlane kui kõige targem, kavalam, osavam jne), tuleb ka kurtide pärimuses esile kurtide ja kuuljate vastandamine. Niisiis on kurtide folklooris olemas arusaam **endast kui kurtidest**, aga ka **teistest kui kuuljatest**. Käsitletud vastasseis on rahvaluulele üldomane. Rahvaluules peegelduvad suhtumised omal viisil, nendes on läbi põimunud fantaasiamaailm ja tõsielu. Kurtide pärimuses arvustatakse kuuljaid iseenda seisukohalt, nende kombed ja tavad on vastuvõetavad või vastuvõetamatud sedavõrd, kui need sobituvad arvustajate enda tavadega.

Kurtide folkloor moodustab osa meie rahvaluulest. Selles esinevad teada-tuntud pärimusliigid (nt rahvajutud, mõistatused, kombestik), ent leidub ka kurtidele erilist keeleloomingut ehk märgipärimust. Eesti viipekeelne folkloor sisaldab nii kohalikku kui rahvusvahelise levikuga ainet. Rahvusvahelise päritoluga on mitmesugused naljajutud, mis on siinsesse jutupärimusse tulnud peamiselt noorema põlvkonna kurtide elavate kultuurikontaktide kaudu. Loomulikult saadakse mõjutusi ka kuuljate pärimusest. Kohalikku pärimusse kuuluvad siinsete kurtide argielulood, koolimälestused, perepärimus, eesti viipekeelel põhinev märgipärimus jms. Et sellest kõigest põhjalikumat ülevaadet saada, tuleb jätkata eesti viipekeelse rahvapärimuse kogumist ja uurimist.

Viipekeelses folklooris kajastuvad kurdi inimese elu eri valdkonnad. Tekstides vahendatakse teadmisi kuuljate maailma ja kurtide maailma kohta. Järgmisele põlvkonnale pärandatakse tarkus, kuidas on toime tulnud kuulvas maailmas, kuuludes ise mittekuulvate inimeste rühma. Kurtide kogukonna jaoks on folk-

looril nii meeltlahutav, hariv kui ka identiteeti säilitav roll: seega needsamad funktsioonid mis rahvaluulel üldse.

Eesti kurtide rahvapärinuse tunnusjooned on: 1) kommunikatiivne eripära, s.t viipekeelne esitus; 2) pärimuskandjate väikerühm ehk eesti kurtide kogukond; 3) kuulmisvõimetuse rühma-keskne tõlgendamine — pärimuses ilmneb kurtide suhtumine oma eripärasse ja suhtumine kuuljatesse. Viipekeelne pärimus väljendab mittekuuljate inimeste ühtekuuluvustunnet: see võimaldab maandada kuuljate hulgas kogetud kommunikatsioonistressi, väärtustada kurtide traditsioone, kasutada viipekeelt loovalt ning tugevdada meie-tunnet.

Kirjandus

- A b r a m s , J. Z. 1999. *Judaism and Disability*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press
- B a l d w i n , Karen 1982. "The Lumberjack and the Deaf tree": Images of the Deaf in folk narrative. — *Kentucky Folklore Record*, No. 28, pp. 6–11
- B o u c h a u v e a u , Guy 1994. Deaf humor and culture. — C. J. Erting, et al. (eds.). *The Deaf Way: Perspectives from the International Conference on Deaf Culture*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, pp. 24–30
- B r a g g , Lois 1994. Deafness and Muteness in the North European Middle Ages (8th–12th century). — *2nd International Conference on Deaf History*. Hamburg, 1–4 October 1994. Abstracts of the lectures. Zentrum für Deutsche Gebärdensprache und Kommunikation Gehörloser der Universität Hamburg. Gesellschaft für Gebärdensprache und Kommunikation Gehörloser e.V. Association Deaf History International. Hamburg, pp. 27–28
- C a r m e l , Simon J. 1996. Deaf Folklore. — *American Folklore: An Encyclopedia*. J. H. Brunvand (ed.). New York & London: Garland Publishing, Inc., pp. 197–200
- C a r m e l , Simon J., Leila J. M o n a g h a n 1991. Studying Deaf Culture: An Introduction to Ethnographic Work in Deaf Communities. — *Sign Language Studies*, No. 73, pp. 411–420
- C a r v e r , Roger J. 1995. Attitudes Towards the Deaf: A Historical Overview. — <http://dww.deafworldweb.org/pub/h/hist.attitude.html>
- C a r v e r , Roger J. s.a. Attitudes in Ancient Times Towards Deafness. — <http://dww.deafworldweb.org/pub/h/places.html>

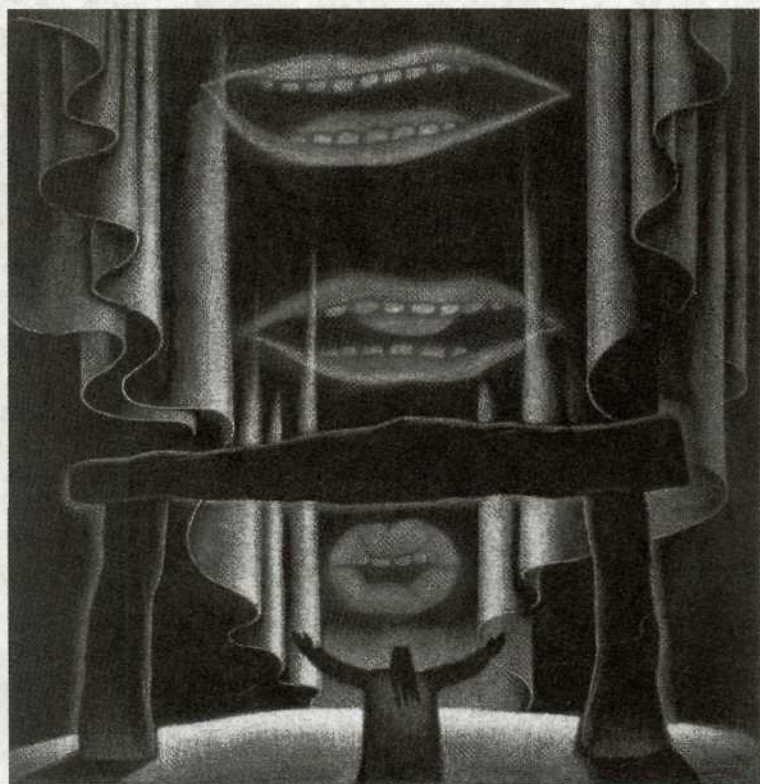
- Delaporte, Yves 1999. Le rire sourd. Figures de l'humour en langue des signes. — E. Daphy, D. Rey-Human (eds.). *Paroles à rire*. Colloques Langues. O, INALCO, pp. 235–264
- Eesti ütlused. Andmebaas. Kõnekäänud ja fraseologismid. — <http://haldjas.folklore.ee/rl/date/robotid/index.html>
- Eesti ütlused. Andmebaas. Vanasõnad. — <http://haldjas.folklore.ee/rl/date/robotid/index.html>
- Friberg, Nancy Y. 1988. Signers of Tales: The Case for Literary Status of an Unwritten Language. — *Sign Language Studies*, No. 59, pp. 149–170
- Gannon, J. R. 1981. *Deaf Heritage: A Narrative History of the Deaf America*. Silver Spring, MD: National Association of the Deaf
- Gewalt, Dietfried 1991. Altkirchliche Nachrichten zur Gebärdensprache mit Gehörloser. — *Das Zeichen*, Nr. 15, S. 19–22
- Günther, Klaus-B. 1993. Von der Antike bis zum ausgehenden Mittelalter: Taubstumme als unbildsame idioten und die Ahnung vom unverständenen Menschen. — *Das Zeichen*, Nr. 24, S. 166–170
- Hall, Stephanie A. 1991. Door into Deaf Culture: Folklore in an American Deaf Social Club. — *Sign Language Studies*, No. 73, pp. 421–429
- Hedberg, Tomas 1994. Name Signs in Swedish Sign Language: their formation and use. — C. J. Erting, et al. (eds.). *The Deaf Way: Perspectives from the International Conference on Deaf Culture*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, pp. 416–424
- Hiemäe, Mall 1996. Kaasaja sõdurifolkloor: millest ja kuidas? — M. Kõiva (toim). *Mängult-päriselt*. (Tänapäeva folkloorist II.) Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv & Eesti Keele Instituut, lk 7–25
- Hiemäe, Mari 1993. Žestid grupisuhtluses. — M. Kõiva, A. Visel (toim). *Koolipärimus*. (Pro folkloristica I.) Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 3–4
- Humphries, Tom 1990. An Introduction to the Culture of Deaf People in the United States: Content Notes & Reference Material for Teachers. — *Sign Language Studies*, No. 72, pp. 209–240
- Jago, Tiiu, Kalev Jago 1996. *See olevat olnud...: Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Jackson, Peter 1990. *Britain's Deaf Heritage*. Edinburgh: Pentland Press Limited
- Kimmel-Tenjes, Silvi 1993. Mitteverbaalsest kommunikatsioonist. — *Akadeemia*, nr 3, lk 535–560
- Klima, Eduard, Ursula Bellugi 1979. Wit and Plays on Signs. — *The Signs of Language*. Cambridge, 1979, pp. 319–339

- K o t s a r , J u t a , K a a r e l K o t s a r 1992. *Inimene ei kuule kõnet*. Tallinn: Olion, lk 27–91
- K o t s a r , J u t a , K a a r e l K o t s a r 1997. *Eesti kurtide elu ajaraamat I–III*. Tallinn
- K u r t t u m m a d e S õ b e r . Ajaleht. Lõuna-Eesti Kurttummade Selts "Sõprus". Nr 8 (9), 22. detsember, 1935, lk 126
- L a l a n g u e d e s i g n e s . Votre Prénom. — <http://www.languedessignes.com/prenom.html>
- L a d d , P a d d y 1993. Gehörlosenkultur: Sie finden und fördern. — *Das Zeichen*, Nr. 24, S. 190–197
- L a i a p e a , V a h u r 1990. Kurdid Eestis — invaliidid või keelevähe- mus? — *Haridus*, nr 11, lk 34–37
- L a i a p e a , V a h u r 1992. Mis on viipekeel? — *Akadeemia*, nr 10, lk 2098–2135
- L a i a p e a , V a h u r 1993. Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles. — *Töid defektoloogia alalt*. (TÜ Toimetised, 969.) Tartu, lk 53–60
- L a i a p e a , V a h u r 2001. Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende isolemise kohta. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2603–2623
- L e p p i k , E. 1996. *Porkuni*. Tamsalu
- M c K e e , D a v i d , R a c h e l L . M c K e e 2000. Name Signs and identity in New Zealand Sign Language. — M. Metzger (ed.). *Bilingualism and Identity in Deaf Communities*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press (vt <http://www.gupress.gallaudet.edu/excerpts/BIDCone.html>)
- M e a d o w , K a t h r y n P. 1977. Name Sign as identity symbols in the deaf community. — *Sign Language Studies*, No. 16, pp. 237–245
- M i n d e s s , A n n a 1990. What Name Sign Tells us about Deaf Culture? — *Sign Language Studies*, No. 66, pp. 1–23
- M ä g e r , M a r t 1994. Et vasklinnud ei sünniks. — *Linnud rahva keeles ja meeles*. Tallinn: Koolibri
- M ö b i u s , U l r i c h 1992. 'Deaf history'-Forschung (Teil I). — *Das Zeichen*, Nr. 22, S. 388–401
- P a a l e s , L i i n a 1999. Miks puu ei kuku maha, miks lind ei lenda ära ehk kurtide viipekeelsest folkloorist. — E. Kalmre (koost.). *Kuuldust-nähtust*. (Tänapäeva folkloorist IV.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 61–86
- P a a l e s , L i i n a 2001a. Kas viipekeeles saab laulda — ehk kurdipärimuse liikidest eesti viipekeelse rahvaluule näitel. — M. Hiimäe, K. Labi (toim.). *Klaasmäel*. (Pro folkloristica VIII.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 129–148

- Paales, Liina 2001b. Kurtide inimeste elulood: Eeldusi uurimiseks. — T. Jaago (koost.). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 143–169
- Paales Liina 2002. Isiku- ja kohamärgid Eesti kurtide märgipärimuses. — M. Hiemäe, K. Labi, J. Oras (toim.). *Lemmeleht*. (Pro folkloristica IX.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 154–167
- Paavel, Valdeko 1991. Kurtide keele- ja hariduspoliitika probleem. — *Haridus*, nr 11, lk 35–40
- Paavel, Valdeko, Regina Toom 1991. Kurtide enesemääramine ja keeled. — *Akadeemia*, nr 3, lk 616–629
- Padden, Carol, Tom Humphries 1992. Wie stumm ist unsere Welt? — *Das Zeichen*, Nr. 21, S. 284–290
- Pate, Alan 1998. Devil Dance Masks of Sri Lanka. — *L'Asie Exotique: Arts of Asia*, September–October (vt <http://www.lasieexotique.com/mag4.htm>)
- Rutherford, Susan D. 1988. The Culture of American Deaf People. — *Sign Language Studies*, No. 59, pp. 129–147
- Rutherford, Susan D. 1993. *A Study of American Deaf Folklore*. Linstok Press
- Ruubel, E.-R. 1997. *Vanarahva jutte Porkunist*. Porkuni
- Saarep, O. 1978. *Sõrmendid*. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, lk 3–37
- Schuchman, John S. 1992. Oral History and Deaf Heritage: Theory and Case Study. — Renate Fisher, Harlan Lane (eds.). *Looking Back*. Hamburg: Signum
- Sharma, N., B. D. Kafle. Signing away silence. — <http://www.vso.org.uk/publications/orbit/69/community.htm>
- Strauss - Samaneh, Nicole 2001. Namensgebärden in der Palästinensischen Gebärdensprache. I–III. — *Das Zeichen*, Nr. 56, S. 288–297; Nr. 57, S. 442–447; Nr. 58, S. 594–601
- Supalla, Samuel J. 1990. The arbitrary name sign system in American Sign Language. — *Sign Language Studies*, No. 67, pp. 99–126
- Supalla, Samuel J. 1992. *The Book of Name Signs: Naming in American Sign Language*. San Diego, CA: DawnSignPress
- SURDO. *Kuulmise nõrgenemise, kurtuse, halva nägemise ja pimedaksjäämise rahvapärased põhjendused*. Küsitluskava. Koost. M. Hiemäe. Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiiv
- Zaitseva, G. L. 1991 = Зайцева, Г. Л. *Дактилология: Жестовая реч*. Москва: Учебное пособие для педагогических институтов
- Taylor, Archer 1996. The use of proper names in wellerisms and folk tales. — *De Proverbio: An Electronical Journal of International*

- Proverb Studies*, vol. 2, No. 1; <http://www.utas.edu.au/docs/flonta/DP2,1,96/WELLERISMS.html>
- T e n j e s , Silvi 2001. *Nonverbal means as regulators in communication: sociocultural perspectives*. Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis, 2. Tartu: Tartu University Press
- W o o l l e y , Maggie 2000. *Elu kurdina*. Tallinn
- Y a u , Schunchiu, Jinxian H e 1990. How do deaf children get their name signs during their first month in school? — William H. Edmondson, Fred Karlsson (eds.). *SLR '87: Papers from the fourth International Symposium on Sign Language Research*. Hamburg: Signum Verlag, pp. 243–254

LIINA PAALES (sünd. 1973) on lõpetanud 1996 TÜ eesti ja soomeugri filoloogina, magistrikraad sealsamas eesti ja võrdleva rahvaluule alal 2000. Töötanud kurtide õpetajana Tartu Täiskasvanute Gümnaasiumis ja viipekeeletölgina. Praegu Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi projektitöötaja.

KALJO PÕLLU
Taevalikud sõnumid. (1989)

ARVUSTUS

ÜKSNES AJAKIRJANDUSTEHNILISTEST VÕTETEST EI PIISA

Tiit Hennoste. *Uudise käsiraamat: Kuidas otsida, kirjutada, toimetada ja serveerida ajaleheuudist.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. 356 lk.

Pisut liialdades võiks öelda, et 1990. aastate algul korraldasid kaks meest — Priit Pullerits ja Tiit Hennoste — Eesti ajakirjanduses revolutsiooni, kui kasutada seda sõna tema õiges tähenduses (hilisladina *revolūtiō*, *revolūtiōn*, ladina *revolūtus*, mineviku partitsiip sõnast *revolvere* = ümber pöörama). Mõlemad on 1990. aastate algusest alates juhendanud Tartu Ülikoolis praktilise ajakirjanduse kursust ning korraldanud seminare ja täiendusõpet peaaegu kõigis Eesti suuremates toimetustes. Selle töö tulemusena on Eesti ajakirjanduses juurdunud läänelikud uudiseprintsiibid. Pullerits esitas oma juhendid 1997. aastal raamatus *Ajakirjanduse põhižanrid*. Nüüd siis vormis oma õpetuse raamatuks ka Hennoste.

Saatesõnas pihib autor, et ajakirjanikele korrektset keelt ja head stiili õpetades mõistis ta peagi, et keele parandamisega saab uudist väga vähe paremaks teha. "Probleem oli hoopis selles, et üliõpilased ja ajakirjanikud ei osanud organiseerida teksti ega valida sündmusi, millest kirjutada," nendib Hennoste. Ta püüab seda viga parandada ja jagab rohkem kui kolmesajal leheküljel soovitusi, kuidas uudist kirjutada ja toimetada.

Raamat sisaldab arvukalt näpunäiteid eri tüüpi uudiste kirjutamiseks (kuriteo- ja õnnetusuudised, majandusuudised, kultuuriuudised jne) ning on sellisena kahtlemata oluline abivahend igale ajakirjanikule. Teos sarnaneb majaga, mille tiivad on seotud keerukate käikude ja koridoridega. Kuid sellel majal on kummaline puudus — tal pole vundamenti.

Hennoste on Tartu Ülikooli ajakirjandusosakonna õppejõud, raamatu on välja andnud ülikool ja see on mõeldud ajakirjanikele — Hennoste järgi nii tulevastele kui praegustele. Nüüdisaja diferentseerunud kommunikatsioonisüsteem nõuab ajakirjanikult akadeemilist haridust.

Seega eeldavad nii raamatu väljaandja kui ka adressaat teaduslikku lähemist.

Teadus on metoodiline tegevus, mis peab oma tunnetusobjekti koheldes kinni kindlastest reeglitest. Üks esimesi neist nõuab, et objekt (antud juhul siis uudis) oleks määratletud, s.t lugejale oleks kindlaid reegleid järgides teada antud, mida sõna "uudis" tarvitades silmas peetakse.

Hennoste pakub kolm uudise määratlust (lk 23). Üks ütleb: "Uudis on materjal, mida avalikkus peab teadma ja mis aitab inimestel nende probleeme mõistuspäraselt lahendada." Teine tõstab uudiseks materjali, "mis lahutab meelt", ja kolmanda järgi on uudis "tavalisest sündmusvoost väljaulatuv sündmus, murre tavapärasuses". Need kolm määrangut räägivad üksteisele vastu. See, mis aitab probleeme lahendada, ei pruugi lõbustada ega tavalisest sündmusvoost välja ulatuda. Tavalisest sündmusvoost väljaulatuv sündmus ei pruugi aidata probleeme mõistuspäraselt lahendada jne. Mis ikkagi on sel juhul uudis?

Uudist aitaks paremini mõista kas või põgus ülevaade teoreetilistest käsitlustest. See võiks alata hiljemalt 1943. aastast, mil Kurt Lewin võttis kasutusele *gatekeeper*'i mõiste. Lugejal oleks õpetlik tutvuda vähemasti David Manning White'i tööga ja tema *Mr. Gates*'iga, Johan Galtungi ja Marie Holmboe Runge uudisekriteeriumidega, samuti Robert Juddi ja Warren Breedi uurimisega, mis pani aluse institutsionaalsele lähenemisele uudiseteoorias ja nentis kolme tüüpi "väravavahi" olemasolu. Samuti väärib märkimist juba 1932. a Tallinnas ilmunud Harald Wellneri raamat *Reporter*, mille allikateks on Walter Lippmanni *Public Opinion* ja 1927. aastal (ehk ainult viis aastat varem) ilmunud Emil Dovifati *Der Amerikanische Journalismus*.

Saksa publitsistikateaduse suurkuju Dovifat on andnud ka siinkirjutaja meelest parima uudise määratluse. 1962. a kirjutas ta, et uudised on "teated uue, üksikisiku või ühiskonna olelusvõitluses ette tuleva tõsi- asja kohta". See määratlus on üllatavalt täpne. Antropoloogiliselt on informatsioon inimesele indikaator, mis annab märku muutusest tema elukeskkonnas. See võimaldab tegelikkusega kohaneda. Nii üksikisikud kui ka ühiskond vajavad oma eluvõitluses tõsiolulist infot nende ümber toimuva kohta ja meediakommunikatsioonis pakub seda eeskätt uudis.

Hennoste usub koos paljude teistega, et võtme sündmuse hindamiseks annavad uudisväärtused. Ta toob välja seitse uudise kriteeriumi (lk 30), nimetades neid inglise keele eeskujul uudisväärtusteks (*news values*): sündmuse mõjukus, ebatavalisus, prominendid, konflikt, lähedus (nii füüsiline kui psüühiline), värskus ja aktuaalsus.

Kõigepealt: miks just need kriteeriumid? Võime ju muudest allikatest leida ka teistsugust lahterdamist. Teiseks: uudiste selektsioon meedias ei toimu mitte ühel, vaid kahel alusel. Sellele on tähelepanu juhtinud mitu uurijat. Göteborgi ülikooli professorid Jörgen Westerstahl ja Folke Johansson eristasid oma uurimuses, mis vaatles Rootsi ajalehuuudiseid ajavahemikus 1912–1984, uudiste ideoloogiat ja uudisväärtusi (*News Ideologies and News Values*).

Teoreetiliselt on sama asja põhjendanud XX sajandi teise poole üks nimekamaid sotsiaalteadlasi, sotsioloog Niklas Luhmann. Oma viimaseks jäänud raamatus *Die Realität der Massenmedien* (1996) märgib ta, et meediasüsteem valib sündmuse koodi ja programmi alusel. Kommunikatsioon on kodeeritud kahese koodiga: info/mitteinfo. Informatsioon on positiivne väärtus, süsteem töötab infoga. See aga, mida süsteem infona käsitleb, otsustatakse programmi abil. On selge, et spordisündmuse valides peetakse informatsiooniks teisi asju kui poliitikasündmuse sõeludes. Ja ka poliitika alal võib programm (näiteks valija ideoloogilised või erakondlikud eelistused, juhul kui valija arusaam ajakirjandusest ei ole demokraatiakohane) infovalikut väga erinevalt mõjutada.

Ning kolmandaks: sündmuse uudisväärtust ei ole võimalik ainult uudisekriteeriumide kaudu avada. Märksa viljakam on lähenemine, mille pakkus 1973. a välja Münsteri ülikooli professor Klaus Merten. 1960. aastatest alates vaadeldakse kommunikatsiooniteoorias sündmust, aktuaalsust ja uudist omalaadse kolmainusena — aktuaalsus on sündmuse omadus, mis peab olema selleks, et ajakirjandus juhtunust teataks ja et see pakuks retsipientidele huvi. Merteni järgi on aktuaalsus (*A*) seotud informatsiooni (*I*) ja relevantsusega (*R*). Üldvalemina avaldub see seos kujul

$$A = f(I \times R)$$

Järelikult saame aktuaalsusest kõnelda ainult siis, kui mõlemad muutujad on positiivsed (suuremad kui null).

Nii süntaktilises kui ka semantilises mõttes on info teadmus, mis vähendab ebakindlust. Uudis, mis teadmatust ei vähenda (näiteks esitab kaks vastukäivat väidet), on infovaba. Niipea kui info puudub, puudub ka aktuaalsus. Siin ilmneb uudisekriteeriumide nõrkus — me võime Hennoste nimetatud väärtustest kinni pidades konstrueerida sõnumi, mis ei sisalda informatsiooni.

Need seigad näitavad, et ilma teoreetilise vundamendita ei ole võimalik uudise kirjutamist õpetada. Sama kehtib Hennoste objektiivsuse-

käsituse kohta. Autor märgib (lk 60), et "objektiivsus (erapooletus, neutraalsus) tähendab kolme asja: lugejale tuleb anda kogu oluline ja asjakohane info, mis on olemas [---]; uudisloos ei ole reporteri arvamusi, tundeid, oletusi, vaid üksnes faktid ja uudistegelaste arvamused; reporter ei asu uudises ühe vaidleva tegelase poolele [---]".

Võiks siiski silmas pidada näiteks seda, et objektiivsus on seos mingi asja (objekti) ja seda puudutava idee või lausungi vahel. Samas on kommunikatsiooniteoreetikute seas arvukalt kriitikuid, kes väidavad, et säärane objektiivsusekäsitlus on vananenud. Meie teadvusest eraldi seisvat objekti pole kas olemas või seda võib teadvustada ainult kultuuri poolt pakutud käsitlus- ja keelestruktuuride kaudu. Selle vaate järgi on reaalsus sotsiaalselt konstrueeritud, on olemas palju reaalsusi kui maailma sotsiaalseid perspektiive, mistõttu ei saa rääkida õigest reaalsusest.

Huvitav oleks teada, kuidas suhestaks Hennoste oma vaateid nende väidetega. Samas on ilmne, et erinevad inimesed ja grupid näevad samu tõsiasi erinevalt. Järelikult ei saa meedia "tähenduse konstrueerimise funktsiooni" alahinnata. Mis on sel juhul too "kogu oluline ja asjakohane info", mille lugejale andmist Hennoste nõuab? Ma ei väida, et Hennoste arusaam objektiivsusest oleks vale. Kuid mida peab arvama žurnalist, kes lisaks Hennoste käsiraamatule juhtub lugema näiteks Stuart Halli või James Carey't?

Pealegi kehtib Hennoste objektiivsuse määratlus ka autoritaarses poliitilises režiimis. Michael Schudsoni sõnu kasutades võib see olla "visioon sotsiaalsest reaalsusest, mis keeldub uurimast võimu ja privileegade baasstruktuure". On ilmne, et ajakirjanik vajab avaramat objektiivsusekäsitlust kui see, mida kõnealune raamat pakub.

Rahuldavaks ei saa pidada ka Hennoste arusaama pseudosündmustest (lk 45–46). Lihtne on kirjutada, et "ajaleht peaks tooma lugejateni tõelisi sündmusi". Paraku vahendavad peaaegu pooled nüüdisajakirjanduses ilmuvad sõnumid pseudosündmusi. Põhjuse avas Daniel J. Boorstin juba nelikümmend aastat tagasi oma raamatus *The Image: Or What Happened to the American Dream*. Boorstin kirjutas Ameerika esimesest sõnumilehest, mis hakkas 1690. a ilmuma Bostonis. Toona oli uudiste tekitamise vastutus Jumalal või pahategijal, ajakirjaniku asi oli "anda selgitust sellistest tähelepanuväärsetest asjadest, mis meieni on saabunud". Nüüdisajal on uudiste tekitamise vastutus siirdunud ajakirjanikele.

Üleminek uudiste kogumiselt uudiste tegemiseni muutus Boorstini järgi vältimatuks pärast seda, kui lehed hakkasid ilmuma iga päev ja kui õhtulehtedest tehti seitse väljaannet. Selles olukorras tekkis uudistepõud. Ööpäevaringes raadios ja televisioonis on uudistepuudus

suuremgi. Vastuseks sellele arendati Boorstini järgi kõigepealt välja intervjuu. Siin oli meedia juba algataja rollis — tema otsis müüdavat materjali.

Tellimuse pseudosündmustele esitas meedia ja pole sugugi selge, kui võrd ajakirjandus ilma pseudosündmusteta üldse hakkama saab. Mis muidugi ei tähenda, et uudisteajakirjanikud ei peaks pseudosid võimalust mööda vältima ja päris kindlasti peaksid žurnalistid oskama neid ära tunda. Kuid põhiprobleem on mujal — häda on selles, et huvirühmad on õppinud meedia uudistenälga ära kasutama.

Siin jõuame nüüdisaegse ajakirjanduse kõige teravamale probleemile — ajakirjanduse ja *Public Relations*'i suhete — juurde. Hennoste on läinud sellest peaaegu täiesti mööda, peatudes põgusalt vaid PR-lugude töötlemisel (lk 291–293).

Ta kinnitab, et PR-lood on maailma ajakirjanduses väheolulised ja lendavad enamasti prügikasti. Ainult Eestis olevat olukord seni teistsugune (lk 291). See väide on ekslik. Barbara Baernsi uurimus on näidanud, et Saksamaa Liitvabariigi trükiajakirjanduses küünib PR-materjali osakaal 69 protsendini. Stephan Russ-Mohli andmetel on see protsent USAs koguni 80 ja näitab tõusutendentsi.

Kommunikatsioonisüsteemi arenedes on eristunud kaks kommunikaatori rolli — suhtekorraldaja ja ajakirjaniku oma. Ehkki mõlemad tegutsevad meediasüsteemis ja kasutavad sarnaseid koode, on nende funktsioon erinev. Suhtekorraldaja tegeleb veenmise ja soovitud tege- likkuse konstrueerimisega, ajakirjanik aga sündmuste tõese vahendamise- ga.

Mitmel põhjusel on sünenud nende kahe kommunikaatori koostöö, mida võib vaadelda sümbioosina, mänguteooriast tuntud Win-Win-situatsioonina. Mingi ettevõtte või organisatsiooni PR-osakond või sama organisatsiooni palgatud PR-nõustaja koostab loo, mis kajastab organisatsiooniga seotud sündmust. Viimase tähtsus on partikulaarne ja kirjutis kujutab sündmust sobivas positiivses valguses. Niipea, kui ajakirjandus sedasorti kaastööd aktsepteerib, juhtub kolm silmamoonet. Esiteks kaovad andmed loo algse päritolu kohta ja see ilmub ajakirjaniku töö originaalse produktina. Teiseks tõstetakse subjektiivne ja organ- isatsiooni huvides kirjutatud lugu objektiivse informatsiooni seisusse. Kolmandaks kaotab vaadeldav sündmus oma partikulaarse relevantsuse ja omandab kogu ühiskonda hõlmava tähtsuse.

Selles koostöös saab ajakirjanik professionaalselt ette valmistatud informatsiooni, mis ei nõua finants- ega ajakulu. Suhtekorraldajat hu- vitav sündmus aga leiab kajastamist ja "objekt" esineb avalikkuse ees soovitud valguses.

Koostöö toimub tegelikult kolmel tasandil: süsteemide tasemel (ajakirjandus ja suhtekorraldus), organisatsioonide tasandil (toimetus ja PR-osakond) ning isikute tasemel (ajakirjanik ja suhtekorraldaja). Tulemuseks on asendus — info asendatakse konstruktiiviga, mille eesmärk on esile kutsuda soovitud mõju.

Hennoste väidab ekslikult (lk 291), et PR-osakonnad või -firmad püüavad saada oma organisatsioonile reklaami. Suhtekorraldus ja reklaam on kaks ise asja. Reklaami eesmärk on kutsuda inimesi ostma või teenuseid kasutama, PR-i eesmärk aga luua oma objektile (olgu see siis inimene, ettevõtte või organisatsioon) “avalikku *goodwill*’i”. Reklaamile on tüüpiline avalik esitelu, PR-ile mitte. PR-il ja reklaamil on eri sihtgrupid. Reklaami ja suhtekorralduse aluseks on erinev kommunikatsiooniprotsess — reklaamil meelitamine, PR-il aga veenmine. Nende funktsioonid, mõjutamise viis, mõju kestus, reflektiivsuse viis ja kasutusala on erinevad. Samas ei ole reklaam ja PR alternatiivid, nad täiendavad teineteist ja nende koosmõju on tugevam kui kummalgi eraldi.

Hennoste valgustustegevus on jäänud paljus käsitööõpetuse tasemele ja piirdub ainult instruksiooniga, kuidas ühes või teises žanris kirjutada. Ent kui kapi kokkupanekuks või auto süüteküünalde vahetamiseks piisab manuaalist, siis ajakirjandus nõuab enamat.

Pigem juhib see raamat tähelepanu tõsiasjale, et 1990. aastate algul Eesti ajakirjanduses toimunud pööre oli suuresti vormiline — muutused piirdusid eeskätt Lääne ajakirjandustehniliste võtete juurutamisega. Samas jäi omandamata informatsiooni- ja teadmisharu, millele need võtted tuginevad. Koos sellega on jäänud sõnastamata ajakirjanduse funktsioonid demokraatlikus ja turumajanduslikus ühiskonnas ning mõtestamata ajakirjaniku roll. Seetõttu ei ole meie ajakirjandus lakanud olemast parteiline ja “õigete” ideede kandja. Muutunud on küll uudiste esitamise vorm, kuid jutu sisu on liialt paljudel juhtudel jäänud samaks.

Raivo Palmaru

USUST EESTIS

Raigo Liiman. *Usklikkus muutuv as Eesti ühiskonnas*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001. 175 lk.

Raigo Liimani raamat *Usklikkus muutuv as Eesti ühiskonnas* on võrdlev uurimus eestlaste ja Eesti venelaste usklikkusest 1990. aastatel ning on välja kasvanud Helsingi ülikoolis kaitstud magistritööst "Virolaisten ja venäläisten uskonnollisuus ja etnisuus". Uurimus põhineb suure osas Soome Akadeemia teadusprojekti tellitud ja EMORi poolt 1998. aastal tehtud küsitlusel, kuid kasutatakse ka teiste küsitluste andmeid (peamiselt 1992. a Soome evangeeliumi-luteri kiriku uurimiskeskuse tellitud ja EMORi korraldatud küsitlus ning *World Values Survey* 1995. a andmed Eesti kohta). Peale selle antakse raamatus ülevaade kõigist küsitlustest ja uuringutest, mis Eestis 1990. aastail usklikkuse selgitamiseks korraldati. Seega on R. Liimani töö väga tänuväärne, koondades ja üldistades statistilisi andmeid ning luues pildi sellest, mida kujutab endast usk Eesti riigis.

Kõnealune raamat jaguneb kolmeks peatükiks. Esimeses peatükis "Uurimuse meetodid ja andmestik" sõnastatakse uurimisülesanne, tutvustatakse kasutatud metoodikat (klaster- ja faktoranalüüsi) ja hinnatakse andmete usaldusväärsust, mis osutuvad veenvaks. Usklikkuse empiiriline mõõtmine ja võrdlus eestlaste ning venelaste vahel viiakse läbi R. Starki ja Ch. Y. Glocki usklikkuse dimensioonide alusel, millest on valitud ideoloogiline, rituaalne ja tagajärgede dimensioon. Lisatud on institutsionaalne dimensioon. Uurimuse keskseteks küsimusteks olid: kas eestlaste ja venelaste usklikkus on erinev, ja kui on, siis mille poolest ning kas usk on venelaste identiteeti tugevdav tegur?

Teises peatükis "Usklikkus 1990. aastail" tutvustatakse uurimistulemusi eespool nimetatud dimensioonide kaupa. Ideoloogilise dimensiooni all tulid lähema vaatluse alla küsimused usklikkuse määra ja eri uskude pooldamise kohta. Selgus, et usklikuks pidas end 25% vastanutest ja otsijateks samuti 25%. Ent venelased osutusid oluliselt usklikumaks kui eestlased (eestlastest 14% ja venelastest 49%) ning see tendents on viimase kümne aastaga süvenenud. R. Liimani uurimusest selgub, et eestlased on *World Values*'i uurimuste põhjal sekulariseeritumaid rahvaid Euroopas. Eriti tähelepanuväärne on eesti naiste vähenenud usklikkus, kuigi tavaliselt on naised meestest märgatavalt religioossemad (eesti naistest pidas end usklikuks 16% ja meestest 11%). Kuigi raamatu autor seda tööka mitu korda mainib, ei anna ta ühtegi seletust,

millest see tingitud on. Kas võiks oletada, et siinkohal mängib rolli eesti naiste suhteliselt kõrge haridustase? Või on asi selles, et Eestis on sõnal "usklik" valdavalt negatiivne tähendus ja naised kuulekana ühiskonnas valitsevatele hoiakutele väldivad enda nimetamist usklikuks (sama võiks käia ka meeste kohta)?

Ootuspärane oli, et end usklikuks pidamine korreleerus usuga jumalasse, Jeesusesse, surmajärgsesse ellu ja taevasse, mis viitab selgelt traditsioonilisele kristlusele. Ent huvitav tendents oli see, et jumalasse uskujate arv osutus mitu korda suuremaks kui end usklikuks pidavate inimeste arv (eestlastest uskus jumalasse 41% ja venelastest 68%). Kui sellele lisada 1991. a korraldatud *World Values*'i küsitluse andmed, mille kohaselt ligikaudu pooled vastanutest määratlesid jumalat kui vaimu või elujõudu ja vaid alla kümne protsendi uskus, et jumal on Piibli isikustatud Jumal, kas sel juhul võiks oletada, et sõna "usklik" seotub kristlusega, kuid sõna "jumal" enam mitte nii otseselt? Kas võiks oletada, et suur osa jumalasse uskujaid esindas mingit kristlusest mõnevõrra erinevat religioossuse vormi ning määratles end uskliku asemel otsijana? Need küsimused nõuavad kindlasti lisauurimist.

Raamatust selgub, et üllatavalt palju usuti astroloogiasse (45% kõigist vastanutest). Eriti kõrge protsent valitses selles osas eesti naiste seas (53%). Järelikult usuti astroloogiasse peaaegu samal määral kui jumalasse. Eesti noored aga huvitusid astroloogiast isegi tunduvalt rohkem kui jumalast. R. Liiman küsib, kas astroloogia on eesti noortele ja naistele mingil määral religiooni kompenseeriv element. See on ülimalt tõenäoline. Eriti kui arvestada, et astroloogia korreleerus end mitteusklikuks pidamisega. Autor järeldab, et eestlaste ja venelaste maailmapilt kuulub sünkretism ja müstilis-maagilised ilmingud. Üsna levinud on ka mittetraditsiooniline uskumus uuestisünnist maa peal (nii eesti kui ka vene naistest uskus seda 32%, vene meestest 28% ja eesti meestest 21%). Kas saab aga oletada, arvestades ka ülalpool visandatud tendentsi, et astroloogia ei piirne vaid endaga ning viitab millelegi enamale, näiteks *new age*'i mõtteviisile, mille kandjad end üldiselt usklikuks ei pea?

Rituaalse dimensiooni puhul vaadeldi jumalateenistustel osalemise, palvetamise ja ususaadete jälgimise sagedust. Selgus, et kirikus käiakse suhteliselt harva. 42% kõigist vastanutest ei käinud üldse kirikus. Venelased olid siiski mõnevõrra aktiivsemad kui eestlased. Sama kehtib ka palvetamise sageduse kohta. Peaaegu pooled eestlased (44%) ei palvetanud mitte kunagi, kuid venelaste puhul oli see näitaja tunduvalt väiksem (26%). Rituaalne dimensioon oli tihedalt seotud ideoloogilise dimensiooniga. Nii korreleerus kirikuskäimise ja palvetamise sage-

dus (mis olid omavahel väga tugevalt seotud) enese määratlemisega usklikuna ja usuga jumalasse. Kuid täiesti mõistetavalt ei seostunud need astroloogia, uuestisünni ega usuga elusse pärast surma.

Tagajärgede dimensiooniga seoses uuriti, kas usu sisendataavad kõlbelised väärtused toimivad inimeste moraali ja käitumist reguleerivate normidena. Selleks paluti vastanutel kümnepalliskaalal hinnata loetletud teguviise, nagu nt piletitä sõitmine ühissõidukis, maksupettus, abielurikkumine, abort jne. Selgus, et mitteusklikud suhtusid usklikest märksa sallivamalt enesetappu ja aborti, kuid samas erinesid usklikud ja mitteusklikud siiski üsna vähe (seda nii eestlaste kui ka venelaste seas). Muret tekitav oli R. Liimani meelest see, et kõige sallivamalt suhtuti abielulahutusse ja aborti, mida ta pidas ka praeguse kurva demograafilise olukorra põhjuseks, sest Eestis tehakse rohkem aborte, kui sünnib lapsi.

Institutsionaalse dimensiooni puhul uuriti kirikutesse või usuühendustesse kuulumise määra, mis liigub Euroopas selgelt languse poole. Küsiti konfessionaalset kuuluvust ning suhtumist eri konfessioonidesse ja usunditesse. Selgus, et 1998. aastal pidas end luterlaseks 45% eestlastest ja õigeusklikuks 60% venelastest. Huvitava tendentsina toob Liiman välja, et usklikuks pidas end hulga vähem inimesi kui luterlaseks, millest ta järeldab, et kirik on (nii venelaste, aga eriti eestlaste puhul) eelkõige rahvusesse kuulumise näitaja. Samas eestlaste puhul ei kinnita seda identiteediuringud: üldjuhul pole luterlusel identiteeti kujundavat osa.¹ Sama tuleb välja ka R. Liimani viidatud Eija Järvineni uurimuses, millest selgub, et "laulva revolutsiooni" ajal olid eelkõige ajaloolised müüdid need, mis ajasid rahvamassi liikvele. Kuigi sel perioodil ilmus suurt liikmeskonna tõusu kogev kirik avaliku elu areenile ning sõnastas selgelt luteri kiriku panuse eesti kultuuri ja rahvuse kujundajana ning Euroopa tsivilisatsiooniga sidujana, ei kuulu luteri usk ega üldse usk eestlase praegusesse minapilti. Ent mida need arvud siis näitavad? Mida võiks tähendada luterlus eestlastele, kellest enamikul puudub kristlik traditsiooniline maailmavaade ning isegi arusaamine, mida see endast võiks kujutada? Kas enese määratlemine luterlasena peegeldab pelka teadmist oma kultuurilisest taustast ja selle jaatamist? Need küsimused vajavad kindlasti veel uurimist.

¹Näiteks Aune Valgu doktoritöös *Two facets of ethnic identity: pride and differentiation* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001) kasutatud etnilise identiteedi skaala celuurimuses selgus, et religioossed väited moodustasid omaette faktori, mis ei seostunud teiste, rahvusliku identiteedi eri komponente mõõtvate faktoritega.

Uurimusest selgub, et suhtumine erinevatesse kristlikesse kirikutesse oli enamasti positiivne, kuid teistest usunditest, islamist ja hinduismist näiteks, ei osatud õieti midagi arvata. See on ka täiesti mõistetav, sest need usundid on Eestis vähe levinud, nagu ka see, et eestlased suhtusid pooldavamalt luteri ja venelased õigeusu kirikusse. Kolmandas peatükis Eesti venelaste etnilisest identiteedist arutleb R. Liiman selle üle, kuidas usk aitab seda kujundada. Kirjeldatakse muutusi Eesti ühiskonnas viimase kümne aasta jooksul ning venelaste teisenenud positsiooni selles. Tõdetakse, et etnilise identiteedi kiired muutused on mõjutanud kogu endise Nõukogude Liidu elanikkonda, eriti aga väljaspool Venemaa piire elavaid venelasi, kelle identiteet on hakanud selgelt tugevnema. On märgata, et venelaste usklikkus võrreldes eestlastega on kümne aasta jooksul oluliselt suurenenud. Liiman põhjendab seda sellega, et usk sakraliseerib identiteedi järskude muutuste korral, kaitstes nii indiviidi ja rühmatasandi püsivaid koostisosi. Usust kinnihoidmine tugevdab eri paigust Eestisse tulnud venelaste meie-tunnet.

Kokkuvõtteks tõdeb Liiman, et eestlased on üks sekulariseeritumaid rahvaid terves Euroopas, ja viitab ajaloolistele teguritele, mis on sellise olukorrani viinud ning mida ta on oma töös püüdnud ka arvestada. Siiski ei nimeta ta otseselt ühtegi niisugust tegurit, nagu eesti soost pastorkonna puudumine sajandite vältel, rahvusliku kiriku ülesehitamise luhtumine XX sajandi I poolel, rahvusliku intelligentsi eemalehoidmine kirikust, luterliku kiriku rahvusülese dimensiooni puudumine ning riigitruudus nõukogude perioodil jne. Majanduslike teguritest nimetab R. Liiman asjaolu, et Eesti on liikunud majandusliku tõusu teed ning see võib olla mõjunud usku vähendavalt, ning tõmbab paralleele Põhjamaadega. See seletus on siiski küsitav, sest enamik Eesti ühiskonna liikmetest elab väga tagasihoidlikes tingimustes. Lisaks sellele kirjeldatakse kõnealusel uurimuses ka tendentsi, et maal elav vaesem rahvastik on vähem usklik kui linnainimesed, mitte vastupidi. Pigem on eestlaste vähese usklikkuse põhjused siiski rohkem vaimset-kultuurilist laadi. R. Liiman toob põhjusena välja ka selle, et eestlased võrreldes venelastega on suuremad individualistid ning igauks usub selsse, mida õigeks peab. See võib tõesti seletada eestlaste vähest nõustumist enese usklikuks pidamisega ja kristlike uskumustega. Samas ei pruugi individuaalne usk tähendada tingimata väiksemat religioossust, iseasi muidugi, kas sellist usku saab mõõta kvantitatiivsete uuringutega, mis on kujundatud traditsioonilise usu parameetreid arvestades. Individuaalse usu uurimiseks peaks ilmselt kasutama kvalitatiivseid meetodeid, mis on paindlikumad.

Lõpetuseks on siiski rõõm tõdeda, et Raigo Liimani raamat on tähelepanuväärne ja hinnatav mitmel põhjusel. Esiteks on see esimene

usaldusväärsusel andmetel põhinev ja laiemale lugejaskonnale kättesaadav süstemaatiline võrdlev uurimus eestlaste ja venelaste usklikkusest taasiseseisvunud Eestis, mis annab statistiliselt täpse pildi. Teiseks on seda raamatut võimalik ja mõttekas kasutada õppematerjalina nt teoloogilist (aga miks mitte ka sotsioloogilist) kõrgharidust andvates õppeasutustes selliste loengukursuste juures nagu religioonisotsioloogia ja kaasaegsed religioossed suundumused. Kolmandaks, andes ülevaate valitsevast olukorrast, võimaldab R. Liimani töö kavandada edasisi uurimusi tekkinud küsimuste baasil.

Lea Altnurme

Robert H. March. Füüsika võlu. Tlk Henn Käämbre. Tartu: Ilmamaa, 2000. 358 lk.

Kõigepealt kontekstist, kuhu see raamat ilmus: TÜ koolifüüsika kesku- se juhataja Henn Voolaiu andmetel on viimase 10 aasta jooksul ilmu- nud 24 nimetust eestikeelseid füüsikaõpikuid, paljudest juba ka kordus- trükid, ja umbes pooled on tõlgitud vene keelde; on mitmeid erineva tasemega füüsikaleksikone ja -entsüklopeediaid, teatmeteoseid, katsete- ja trikiraamatuid lastele, kuid — ei ühtegi täisealisele lugejale mõeldud jutustavas laadis populaarteaduslikku füüsikaraamatut, niisugust, nagu neid omal ajal palju avaldati sarjades “Teaduse teedelt” ja “Mosaiik”. Vaid ajakirjanduses on rahvaavalgustuslik füüsikateadus veel säilinud — *Horisondis* lühemad artiklid, *Akadeemias* järjejutuna Stephen Hawkingi üldrelativistlik kosmoloogiavisiioon *Aja lühilugu* (nr 12, 1992 — nr 4, 1993, originaal 1988, tlk Ene-Reet Soovik). Tuleb küsida: miks nii? Kas ei ole eluta looduse uurijatel enam uudiseid, mis tekitaks huvi asjast rohkem aimu saada — aimeraamatu kaudu? Või ei ole füüsikauudi- sed (enam) nii põrutavad (nagu omal ajal põrutas aatomipomm), jäävad kloonide ja genoomide varju? Tuleb muidugi arvestada ka seda, et asja- huvilisel lugejal on juba käepärast võtta tippfüüsikute kirjutatud ja eesti keelde tõlgitud tipp-aimeraamatuid, nt Albert Einstein'i ja Leopold In- feldi *Füüsika evolutsioon* (originaal 1938, e k 1962, tlk Harry Õiglane), Rudolf Peierelsi *Looduse seadused* (1955/1962, tlk Arlentin Laisaar), Harlow Shapley *Tähtedest ja inimestest* (1958/1964, tlk Ruth Lias), Vic- tor Weisskopf'i *Teadmine ja teadmishimu* (1962/1970, tlk Henn Käämbre

ja Aare Purga), Alan Holdeni *Mis on tahke keha* (1965/1976, tlk Imbi Tehver), Steven Weinbergi *Esimesed kolm minutit* (1977/1988, tlk Laur Palgi), Igor Novikovi *Mustad augud ja universum* (1985/1991, tlk Ants Lang) jt. Kuid mõtlema panevad originaalide ilmumisaastad — kõige uuem neist raamatutest on praeguseks pisut vähem kui kakskümmend viis aastat vana. Olgugi et kaasaegses füüsikateaduses on osi, mis on üldjoontes valmis ja püsinud muutumatult juba aastakümneid (kvantmehaanika, erirelatiivsusteooria) või isegi aastasadu (Newtoni mehaanika), on ka viimastel kümnenditel leitud põhimõtteliselt uusi füüsikalisi nähtusi, ehitatud unikaalseid katseseadmeid, sõnastatud uusi ideid, arenatud uusi teooriaid ja kõige selle uue valgusel on ka noil vanematel aladel osatud näha uusi varjundeid ja tähendusi. Sõnad “algosakeste standardmudel”, “kvarkvangistus”, “superstringid”, “kõiksuse teooria”, “kvantpunktid”, “kvantarvutid” jne satuvad aeg-ajalt ikka lugeja silma ette või kuulaja kõrva juurde ja peaks tekitama huvi uuema aimekirjanduse vastu, sest vanemad ei ütle nende kohta midagi. Kuid raamatuid ei ole kümne aasta jooksul ilmunud mitte ühtegi. Järelikult on kirjastajad arvanud, et pole ostjaid, sest õpetatakse ju, et “turg paneb kõik paika”. Kas paneb — sinna, kuhu me tahame, ja nii, nagu me väärtustame? Ja kes meie? Erinevalt kirjastajatest — nähtavasti just nendest — arvan mina, et head uued eestikeelsed aimeraamatud füüsikast peaksid saada- val olema kogu aeg, sest alusfüüsika on samasugune loomulik kultuuri osa nagu, ütleme, kirjanduslugu: üks kirjeldab eluta keskkonda, millega me kokku puutume, teine kirjeldab teatud vaimse tegevuse produkte, millega me kokku puutume — mis sellest, et kokkupuute iseloom on teisel juhul natuke teistsugune ning vaatamismeetod ja kirjeldusviis hoopis teistsugune.

Tundub, et viimast lauset peab natuke selgitama. Väga laialt võttes on iga suulise või kirjaliku loo taga soov mingi (vaimne) tükk endast välja paisata, ükskõik siis, kas asi piirdub tollest tükist lahtisaamise tahtmisega või peetakse silmas ka seda, et keegi teine võiks ta (tüki) kinni püüda (vastu võtta). Kui laused ja nende järjestus tolles tükis alluvad teatud loogikareeglitele ja moodustavad seotud kõne, siis on kaks võimalust: a) nad kirjeldavad autori sisemaailma, b) nad kirjeldavad autorit ümbritsevat välismaailma; võimalikud on muidugi ka nende kahe igasuguses astmes segunemised. Kui me piirdume välismaailma kirjeldustega, siis kogu väljaspoolsuse kirjeldus ei mahu kindlasti mitte ühesseainsasse loosse, ikka tuleb teha valik, ehitada aknaraam, läbi mille vaadata ja nähtud kirjeldada. Aknad võivad olla väga erinevates suundades ja erineva suurusega, kirjeldused koostatud erinevate printsiipide järgi, kuid maailm nende taga on üksainuke (vaieldav väide muidugi, kuid võtame

teda siinkohal definitsioonina) ja terviku hõngusest aimduse saamiseks on kõik aknad tarvilikud. (Ma ei salga, et selline naiivrealistlik maailmapilt on mõneti sarnane Böömi Leibniziks nimetatud usuteadlase, filosoofi, loogiku ja matemaatiku Bernard Bolzano (1781–1848) vaadetega, mida ta on esitanud oma tusedas kõikehõlmavas *Teaduseõpetuses*.)

Üle-eelmise lõigu viimase lausega tahtsin ma ütelda järgmist: kirjanduslugu on üks aken, geneetika on teine aken jne jne, ning füüsika on veel üks aken ja tehnika on sellest järgmine aken. Ma vihjan sellele, et lisaks kirjeldustele on tarvis ka tegu, aga see on raamatutelugemisest juba natuke kaugemal ja sellepärast võib siinkohal jääda täpsustamata. Niisiis, kui tahetakse, et terve selle akendetaguse maailma kohta oleks olemas eestikeelne kirjeldus, ei tohiks ka füüsika-akent (laiemalt võttes — täppisteadusi) kõrvale jätta, nagu seda viimase kümne aasta jooksul on tehtud. Võidakse muidugi vastu vaielda, et on ju nood entsüklopeediad ja teatmeteosed, on ka internet ja sealed veebileheküljed — aga kõigi nende eesmärk pole mitte niivõrd kirjeldamine kui info edastamine, mis on tingimata tarvilik, kuid mitte samane kirjeldusega.

Nüüd siis on leidunud kirjastus, “Ilmamaa” nimelt, kes on julgenud avaldada 358-leheküljelise aimeramatu füüsikast — soravasõnalise ümberjutustuse algupäraselt matemaatikavalemite antud teooriatest ja katsetulemustest. Raamatu autor Robert H. March on töötanud algosakeste füüsika unikaalsete katseseadmete juures Stanfordini lineaarkiirendi keskus (SLAC) ja Havaiil ning õpetanud mitmes ülikoolis, insaider seega nii füüsikateaduses kui sellest rääkimises. Raamatu tekstis on tunda jutustamismõnu: rääkimisele asjast endast, s.t füüsikast, tükivad ikka ja jälle vahele ootamatud või lausa anekdootlikud lood tegijatest, s.t füüsikutest. Teatud viidet ilukirjandusele sisaldab ka raamatu originaalpealkiri *Physics for Poets*, mida oleks ju võinud tõlkida *Füüsika lüürikutele* ja sel moel meenutada 60. aastate füüsikute-lüürikute vastuolulisi suhteid, kuid millegipärast on eelistatud neutraalsemat *Füüsika võlu*, mis jätab lahtiseks adressaadi, kelle jaoks raamat on kirjutatud — tõsi, seda on pikemalt seletatud tõlkija eessõnas.

Raamat algab sissejuhatusega, kus autor teeb ettevalmistamata lugejale viiel leheküljel selgeks (loodus)teaduse olemuse. Kuigi teadusfilosoofid võivad sellisele esitusele nii mõndagi ette heita, on ta sümpaatne seetõttu, et autor pole materjali valinud mitte nii, nagu paradigmas ette nähtud, vaid nii, nagu ise tunneb, ja ütleb seda, mis on talle endale selgeks saanud teadus- ja õpetamistöös: “tõe otsimine ei ole lihtsalt faktide väljaselgitamine. . .”, “teaduslik objektivsus [---] tähendab [---] ausat võitlust”, “abstraktne teadus [---] pole ei universaalne ega nõia-väeline” jne. Eriti hoiatab ta pimedate teaduseusu eest: “Teadusel on

rohkeid saavutusi just tänu sellele, et ta on jäänud oma haarde piiridesse” ja “mida teadus peaks meile õpetama, on kahtlus, oskus käsitada paljut sellest, mida peame endastmõistetavaks, hoopis kui harjumusest või eelarvamusest johtuvat või lihtsalt väära”. Niisiis, loodusteadused ja füüsika nende hulgas ei ole mitte ainult faktide kogum, mida saab leida leksikonidest ja teatmeteostest, vaid pigem teatud tüüpi mõtlemis- ja arutlusviis, millest osasaamiseks on vaja pikemaid ja seostatumaid käsitlusi — nii asjalikke õpikuid kui ka elurõõmsaid aimeraamatuid.

Põhiteksi 19 peatükist jutustab 7 klassikalisest füüsikast, 5 relatiivsusteooriatest ning 7 kvantmehaanikast, aatomitest ja algosakeste füüsikast. Selline suhe on üsna mõistlik, sest a) klassikalise füüsika tundmine on eluliselt vajalik, sest tema seaduste raames toimub kogu meie igapäevategevus ja nende eiramine ei ole võimalik, b) relatiivsusteooriad harjutavad mõistust uskuma matemaatikavalemite ja teravmeelsete katsete tulemustesse, isegi kui need on tavakogemusest väga erinevad, c) kvantmehaanikas ja algosakeste käitumises, kuigi see on matemaatiliste teooriate poolt igati perfektselt kirjeldatud, võib soovi korral leida midagi müstilist või muinasjutulist (vt nt mõistukõne Schrödingeri kassist — 18. ptk). Seega on raamatus materjali nii tegevusmallide, mõistuse kui kujutlusvõime lihvimiseks.

Enamasti alustatakse jutustusi klassikalisest füüsikast Galileo Galilei (1564–1642) töödega ja tema põhiliselt dialoogivormis kirjutatud raamatutest esitatakse vaid ühe osapool, nn uue füüsika seisukohad. Kõrvale jäetakse teine osapool, Aristotelese füüsika, millele too uus ägedasti vastu vaidles. Kõnealune raamat ei taha näidata mitte ainult Galilei algatatud renessanslikult suurejoonelist pööret, vaid ka füüsika järjepidevust ja räägib üsna palju tollest eelmise kahe tuhande aasta jooksul valitsenud mõtteviisist mehaaniliste liikumiste kirjeldamiseks.

Nüüd siis Galilei ja Newtoni füüsika elulisuse juurde. Jäävusseadustest ei ole pääsu — impulsi jäävus nõuab teatavasti igasuguse laskeriista tagasilööki. Kuid impulsi jäävusest olulisem on energia jäävus. Raamatus on seda illustreeritud sellesama püssilaskmise näitega: plahvatuse kineetiline energia läheb põhiliselt kuuli kineetiliseks energiaks, sest kineetiline energia on võrdeline kiiruse ruuduga ja kuuli kiirus on nii palju kordi suurem püssi tagasilöögi kiirusest, kui palju kordi on püssi mass suurem kuuli massist. Laskuritest enam oleks aga kineetilise energia valemit $E = mv^2/2$ põhjust pähe õppida autosõitjatel, kel kaldumus teeäärseid takistusi rammida: auto kineetiline energia, mis kokkupõrkel muundub auto ja selles viibinute plastilise deformatsiooni energiaks, on võrdeline auto kogumassiga (mida rohkem sõitjaid, seda suurem pauk) ja kiiruse ruuduga (suurendad kiirust kaks korda, suure-

neb kortsuminek neli korda). Seisukoht, et suur osa füüsikast on tarvilik ja huvitav just oma argielulisuse tõttu, ei ole meil eriti levinud (kuigi ka siin on eestikeelseid raamatuid ette näidata, nt Hy Ruchlise *Füüsika vannis* (1967/1977, tlk Arlentin Laisaar)), ikka peetakse tõeliselt huvitavaks füüsikaks vaid intuitsioonivastaseid — sest käsitlevad tava-kogemuse piirest väljapoole jäävat — relatiivsus- ja kvantteooriaid, või siis kaldutakse mitmesuguste tehniliste suundade poole (lasertehnika, nanotehnoloogia, infotehnoloogia jne). Ent kui lehitseda ingliskeelseid sissejuhatavaid füüsikaõpikuid, mis saadaval TÜ raamatukogu õppekirjanduse avariilil, võib neis peale skeemide ja diagrammide, mis alati füüsikakursustesse kuuluvad, rohkem või vähem leida ka päris tavaelulisi fotosid autodest, kiikedest, kaaludest, lendavatest golfipallidest, hüppavatest mootorratastest, laulvatest lindudest jne. Kõige rohkem selliseid pilte paistis olevat raamatus *Physics: A World View* (autorid Larry D. Kirkpatrick ja Gerald F. Wheeler, 1992, 4. trükk 1998), mis kirjutatud mõttetreeninguks mitte-loodusteaduste üliõpilastele. Sealsamas kõrvalriiulil on Harry Õiglase kolm kooliraamatut humanitaargümnaasiumidele *Aeg, ruum, liikumine* (X kl, 1995), *Molekulaarfüüsika* (X kl, 1996), *Elekter ja magnetism* (XI kl, 1997, kõik kirjastuselt “Koolibri”), kus samuti on tunda koolifüüsika ja elutarkuse lähendamist. Kuid sellega oleme nihkunud õpikute valdkonda, mis ei ole meie teema, kuigi H. Õiglase raamatud on juba oma loomult õpetamise ja kirjeldamise piirimail ja on aeg küsida: mis vahe on õpetaval ja kirjeldaval raamatul? Küllap on pedagoogikateaduses vastavad definitsioonid ammugi antud, mina kui sellel alal vähik oskan ütelda ainult nii palju: aимерааmat annab aimu, milles on asi, õpperaamat õpetab selgeks, kuidas seda teha, ja viimases osalauses ei tule rõhutada mitte niivõrd “seda”, kui “teha”.

Nüüd tagasi Robert Marchi võluva füüsika juurde. Relatiivsusteooriate viiest peatükist on neli pühendatud erirelatiivsusele ja üks Einsteini gravitatsiooniteooriale ehk üldrelatiivsusele. Selline mahujaotus näitab autori usku erirelatiivsusteooria mittematemaatilise põhjendamise mõttekusse. Paraku, nagu näitavad siinsedki kogemused, võib selline käsitlusviis, ükskõik kui selge ja adekvaatne ta asjatundjatele tundukski, tekitada illusiooni, nagu oleks ilma matemaatilise aluseta, puht-tavamõistuslike arutlustega, võimalik erirelatiivsusteooriat nii põhjendada kui ka parandada või isegi ümber lükata. Selliseid parandajaid-ümberlökkajaid ilmub ikka ja jälle ja neile on võimatu selgeks teha, et aимерааmatu kirjapandu pole muud kui vaid illustratsioon põhitekstile — matemaatilistele alusprintsipiidele. Eirelatiivsusteoorias on alusprintsipiibiks aegruumi sümmeetria nõue Lorentzi rühma, laiemalt võttes Poincaré rühma suhtes ja seda nõuet ei saa kukutada mitte ükski tava-

keelne arutus. See muidugi ei tähenda, et erirelatiivsusteooriat ei võiks ümber jutustada; käesolevas raamatus tehtud ümberjutustus on üks paremaid, mida olen kohanud. Ainult üks iluviga on talle raamatu teise trüki (mis mul endal on olemas) transformeerimisel neljandaks trükiks (millest on tehtud tõlge) juurde tulnud — 9. peatükis kirjeldatakse pikuste relativistlikku kahanemist ja lk 167 märgitakse, et ka kelladega juhtub midagi, kuid välja on jäetud teises trükis sellele järgnev alapunkt kellade sünkroniseerimisest, nii et 10. ptk alguses lk 172 toodud väide “Liikuvad kellad näivad aeglasemalt käivat” tundub jutustuse senise selge loogilise joonega võrreldes laest võetuna. (Kuid seda võib võtta ka kiitusena — asjaolu, et see mõttelünk mulle kohe silma torkas, tõendab kogu ülejäänud esituse laitmatut loogilisust.) Üldse, autor on kõiki oma raamatu osi sissejuhatuses viimase peatükini igas uues trükis tugevasti redigeerinud ja ümber kirjutanud, teinud väljajätteid ja lisandusi. Näiteks teises trükis puuduvad eestikeelse raamatu iga peatüki lõpus olevad asjalikud lühikokkuvõtted.

Viimased 7 peatükki kirjeldavad mikromaailma füüsikat — kvantmehaanikat, pisut ka kvantväljateooriat, aatomeid ja algosakeste standardmudelit. Selles osas on autori ülesanded kõige raskemad, sest teooriad käsitlevad meeletajudele vahetult täiesti kättesaamatuid piirkondi, mis ei pruugi olla intuiitiivselt haaratavad ega olegi, ükskõik kuidas me seda ka sooviksime. Siin on eriti kohane sissejuhatuses üteldud lause: “Füüsika ilu ilmneb täiuslikult vaid siis, kui ta on kirja pandud tema enda emakeeles ja selleks on suuremalt jaolt matemaatika.” Kuid õnneks on just see füüsikavaldkond autori eriala, niisiis tunneb ta end selles väga koduselt ja oskab kirjeldatavad killud valida kindlakäeliselt ja põhjendatult. Alustatakse atomismi ajaloost ja tänapäevast (veel üks iluviga — alapunktis “Kui suur on aatom?” räägitakse Avogadro arvu — see on aatomite arv aine gramm-aatomis — katselisest määramisest ja selle tulemustest, kuid ei nimetata, kui suur siis aatom ikkagi on (raadius suurusjärgus 10^{-8} cm)). Kvantmehaanika loomise lugusid jutustades (15. ptk) ei taheta lugeja kujutlusvõimet rabada, vaid püütakse jõudumööda põhjendada, mis nimelt sundis Max Plancki sisse tooma jagamatu energiakvanti ja Niels Bohri aatomi diskreetsed energianivood. Järgmises peatükis on kirja pandud mitterelativistliku kvantmehaanika matemaatiline alus — Schrödingeri lainevõrrand, kuigi selle füüsikalist tähendust ei saa seletada ilma matemaatikasse süvenemata. 17. ja 18. peatükis tutvustatakse kvantmaailma tõenäosuslikku olemust ja sellega jõutakse valdkondadeni, kus matemaatika on primaarne igasuguse sõnalise kirjelduse suhtes. Kvantmehaanika valemities ei kahtle ükski asjatundja ja probleeme võib olla ainult keeru-

liste (füüsikaliste süsteemide) võrrandite korrektses lahendamises, kuid, nagu ütleb autor, "ometigi pole siia maani vaibunud vaidlused selle üle, mida see kõik tähendab". Nii mõndagi tolles Schrödingeri kassi peatükis (18. ptk) tuleb võtta vaidlevate osapoolte isiklike seisukohtadena, mitte aga olemuslikult kvantmehaanika juurde kuuluvana (laine-funktsiooni kollaps mõõtmisaktis, inimteadvuse osalusroll tegelikkuses Wheeleri järgi, maailmade paljususe hüpotees jt). Seevastu viimane, 19. ptk viib jälle alusfüüsikute seas üldiselt tunnustatud teooriate juurde, juttu tuleb kvantväljateooriast ja sellel põhinevast algosakeste standardmudelil. Standardmudel — aine koosneb kvarkidest ja leptonitest ning jõudusid nende vahel vahendavad gluuonid ja elektronõrga vastastikmõju vahebosonid — kujunes põhijoontes välja juba 1980. aastatel ja on püsinud nii vankumatult, et iga kahe aasta tagant toimival kõrgete energiatega füüsika maailmafoorumil (ICHEP) imestatakse ikka ja jälle, et kõik katsetulemused aina kinnitavad standardmudeli kontseptsioonide ja valemite õigsust ning ei anna sugugi alust teda kuidagimoodi parandada või üldistada. Stringid ja kõigeteooria ei otsi seepärast endale õigust mitte niivõrd maa pealt kui taevast — mitte laboriekspimentidest, vaid matemaatilistest ütmõtetest ja -valemist selle kohta, missugune pidi olema universum kunagi väga ammu, nii umbes kümmekond miljardit ja rohkemgi aastat tagasi, selleks et ta praegu oleks niisugune, nagu ta on, õigemini — niisugune, nagu me arvame teda olevat oma tagasihoidlikele meeletajudele ja piiratud mõistusele toetudes (millele muule meil toetuda olekski?). Ka nendest tõepoolest uusimatest ideedest jõuab autor raamatut viimasel paaril leheküljel juttu teha.

Lõpuks veel paar sõna tõlkest ja tõlkekeelest. Tõlkija Henn Käamber, ise samuti insaider nii füüsikas kui sellest kirjutamises, on seisnud raske ülesande ees eesti keelde ümber panna üsnagi vabastiilne inglise originaaltekst. Ta on oskuslikult vältinud füüsikute "kantseliiti", kuid tema eestikeelne jutt kaldub liht-kõnekeelelt rohkem ilu(kirjandus)keele poole, milles on ohtrasti kasutatud mittestandardseid keelendeid, nt *artist* — taidur, *final cause* — lõpmine põhjus, *in proportion to* — pärvõrdeline, *head on collision* — lauppõrge, *momentum transfer* — impulsi siire, *rate of change* — muutuse tempo, *right line* — õgevjoon, *two-dimensional slice of space-time* — aegruumi kahemõõtmeline viilak, *big crunch* — suur raks jt.

Harvade trüki- ja toimetamisvigadest on eksitavaimad viga Plancki karakteristliku aja väärtuses lk 355 (lk 353 on kirjas ka õige väärtus, $t_{Pl} = 10^{-43}$ sek) ning Nobeli laureaadi Satyendranath Bose'i ebaõige eesnimi lk 339. Lk 206 lubatakse põhjendada üldrelatiivsusteooria väidet "Kiirenevas taustsüsteemis on aegruum kõige labasemal viisil kõ-

ver.” Inglise keeles on kõverust iseloomustatud kui triviaalset (*trivial*), mis tähendab, et kõverustensor on null, s.t aegruum on tasane, mitte labane. Eksitav mõttenihe on sisse libisenud lk 36: lause *Frequently the real message is well hidden, and a law that gives a poor approximation to nature can prove more significant than one that works fairly well but misses an essential point* väidab, et tuleks eelistada sügavama teoreetilise haardega seletust, isegi kui ta katsetulemustega pole nii heas kooskõlas kui mõni *ad hoc*-seletus (eespool on võrreldud Aristotelese ja Galilei vaba langemise seadust), kuid tõlkes tuleb välja pigem vastupidi: “Tihti on tõeline sõnum nii hästi peidetud, et eelistatakse seaduspära, mis annab mingi lähendi loodusele, ja hüljatakse kaunim vormel, mis kenasti töötab, kuid mõnes punktis ei lähe täppi.” Ja veel samas lõigus: Galileid ei kallutanud Aristotelesele vastu rääkima mitte (meele)kaemus, vaid nagu originaalis üteldud, *insight* — arusaam, taip.

Eestikeelne tõlkeramat lõpeb autori järelsõnaga, avaldamata on jäanud soovitatud täiendava kirjanduse nimestik, peatükkide kaupa esitud lisaküsimused ja -ülesanded koos raskemate ülesannete vastustega ning märksõnastik. See on pisut vähem kui kümnendik ingliskeelse raamatu kogumahust ja ehk oleks siiski olnud võimalik ka see õpiku- ja teatmikustiilis osa eestikeelsele raamatule lisada.

Kuid hoolimata neist mu norivatest märkustest võib selle raamatu lugeja olla kindel, et talle esitatakse asjatundlik ja usaldusväärne eestikeelne kirjeldus füüsikast ja tema arutlusviisidest. Just nimelt kirjeldus füüsikast ja mitte füüsika ise, niisamuti nagu mu sinne kirjatöö on kirjeldus raamatust ja mitte raamat ise.

PS. Käisin Tartu kesklinna viies raamatupoes ja neljas neist oli *Füüsika võlu* saadaval (vaid Apollos anti eitav vastus). Riulitel tema ümber seisid aukartust äratavas koguses ja mitmekesisuses füüsikaõpikud koolidele. Küllap neistki on mõni õpetava ja jutustava kirjanduse piiri- mail (ülaltoodud tähendustes), aga kuna nad ise on end klassifitseerinud kooliõpikuteks, siis vaevalt tõttab aimehuviline nende hulgast endale lugemisvara valima.

Piret Kuusk

VÄITLUS

TÄHELEPANEKUID SEOSSES VASTUVÄITLUSEGA

Lauri Vahtre. Tõediskursus ja tõetusediskursus. — *Akadeemia*, 2002, nr 2, lk 398–407.

Rein Ruutsoo:

Tõde on porgand, inimene on eesel.

Lauri Vahtre

Kõigepealt oleks lugejasõbralik esitada veel kord minu mõttekäik, mis vallandas Lauri Vahtre inspiratsiooni.

Raamatu autorid ei veena kedagi end toetama, nad tahavad aidata maailma paremini mõista. Tunnetuse konstrueerivast loomusest johtuvalt on sotsiaalteadlaste esitatud väidete “uskumine” või “usaldamine” väga tundlik teema. Neid kas tahetakse esitada objektiivsetena (et ennast upitada) või siis jälle täiesti suvalistena (et teisi maha teha). Sellisele soovile rajanevad Eestis endiselt populaarsed üleskutsed kirjutada näiteks *objektiivne* Eesti ajalugu. Mõningate sündmuste toimumist (objektiivsust kui vaatlejast sõltumatust) saab vahel isegi kindlaks teha, kuid end ajaloo käiku esindama seadnud EKP (talle endale objektiivselt võimatusena tundunud) lahkumisega peaks objektiivse ajalookirjutamise/tunnetamise pretensioonid Eestis olema ammendunud. Ajaloo kui seletava jutustuse konstrueerivad surelikud inimesed. 19. sajandil räägiti loodusseaduste “avastamisest”, tänapäeval akadeemilises seltskonnas üldiselt enam mitte. “Objektiivsuse” taotlus, tõediskursus, pretensioon tõele, see on osa võimudiskursusest ja sellisena ohtlik pretensioon. Objektiivse ajaloo võimalikkuse eeldamine ja nõudmine on autoritaarse mõtlemise sündroom. Muidugi võib niisugune arusaam rajaneda ka lihtsalt elementaarsel harimatusel, aga harimatusega autoritaarsuspürgimust välja ei vabanda. (Rein Ruutsoo. Moraalifilosoofia poliitikat õigustamas. (Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve. *Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu, 2000.) — *Akadeemia*, 2001, nr 1, lk 160.)

On tõesti imetusväärne, et üsna kõrvalisest retsensioonist, pealegi veel selle mõnelauselisest tsitaadist, võis vallanduda lehekülgedepikkune hämmastav ja talitsematu mõttelend. Ent mõttevahetus on kindel žanr, kindlasti pole see monoloog, kus vaimustutakse peamiselt oma metafooridest, küsimata, kas see üldse haakub "objektiks" olija poolt väljaõelduga. Samas tundub, et otseselt mõttevahetuse alusena paistavad küsimused polegi üldse peamised.

See, mida ma juhtusin kirjutama, on nn keelelise revolutsiooni kontekstis üldjoontes triviaalsus. Piisaks ehk viitamisest Barthes'i, Foucault', Lacani jt töödele, ja mujal Euroopas (näiteks Soomes) oleks nähtavasti kogu probleemi tuum akadeemilisele lugejale selge. Eestis on aga vist ikkagi vaja alustada jälle üsna algusest ehk 19. sajandi suursukujust Rankest, kes on Vahtre autoriteet. Viiskümmend aastat eraldatust Läänest on vist rängem koorem, kui kujutleme. Vahtre filipika sisuline pool iseenesest mulle huvi ei paku. Ma ei tunne vajadust mitte niivõrd ennast kaitsta, pigem olen võtnud täita pedagoogilist ülesannet.

Tunnetuslikult vähegi huvipakkuv probleemistik näib avanevat kirjatöö n-õ metatasandil. See tähendab — iga tekst peegeldab ka eesti kultuuri diskursiivseid alusstruktuure, selle jõudu ja jõuetust. Tänapäevase kultuuri elujõud ei peitu aga selle retoorikas (manamiste, "sõnumiste" jt häälitsemiste rohkuses), vaid diskursiivses küpsuses, uuenemise suutlikkuses analüütilisuse suunas. Ja just siin peituvad nähtavasti eesti kultuuri peamised probleemid. Ajaloo metodoloogilised ja filosoofilised probleemid tervikuna on iseseisvas Eestis jäänud vaeslapse ossa — neil teemadel on kahel viimasel kümnendil väga vähe kirjutatud. (Enn Tarvel ja Mart Kivimäe on siiski viimastel aastatel tänuväärset seda valdkonda käsitlenud.) Lauri Vahtre teeneks võiks olla tõuke andmine laiemale mõttevahetusele, mille järele eesti kultuur tunneb tõelist vajadust.

"MÕTTEVAHETUSE" TEKKIMISE TINGIMUSTEST

Et ollakse eriarvamustel, see on loomulik. Sisulise mõttevahetuse tekkimiseks on vaja, et peetaks kinni vähemalt kahest reeglist. (Ma ei väsi neid kordamast juba esimese aasta üliõpilastele — muidu akadeemiliselt arvestatava väärtusega teksti ei teki.)

Esiteks püütakse vähemalt "aru saada" sellest, mida *täpselt* väitis see, kellega väideldakse, s.t uuritakse ja austatakse tema kirjutatud teksti. Tekstuaalne korrektsus — see on eelkõige professionaalsuse ja intellektuaalse koolituse, aga ka demokraatia probleem.

Teiseks, tuntakse/teatakse vähemalt üldjoontes seda diskursust, mille raamidest arutlus käib. See tähendab, et ei aeta segamini spekulatiivseid ja mittespekulatiivseid diskursusi, teaduseks nimetatavas ja sellest väljapoole jäävates valdkondades kehtivaid arutluskultuuri põhireegleid. Eritasemeliste diskursuste vahel “väitlust” selle habermaslikus mõttes tihti ei arene — argumenteerimine ei toimu võrreldaval alusel. (Kulunud metafoori kasutades: juttu aiast ei asendata jutuga aiaaugust.)

Meenutan neid eeldusi, kuna vaid selliste tingimuste täitmine — see, et lähtekohaks võetakse tõepoolest kellegi alustekstid, tagab *intellektuaalselt ausa* ja kultuurile tulemusliku väitluse. Sõnastatud mõtteid ei asendata siis omapoolse ümberjutustamisega, millele järgneb vaiutsemine kellelegi omistatavate mõtete ümber. Seda laadi žanr, mis võimaldab arendada ideologiseeritud uitmõtteid, on tõesti olemas — nõukogude ajal nimetati seda publitsistikaks. See oli tegelikult nii väärka žanri nagu esseistika degradeerunud, sovetlikult retooriline, monoloogne vorm.

Ma ei tea, kas Vahtre näeb, et “objektiivsuse” taotlus ja pretensioon *tõele* (minu formuleeringud) ei ole seesama mis *objektiivsuse taotlus*, objektiivsuse poole püüdemine (Vahtre formuleeringud). “Tõe diskursus” ei ole “tõe otsimise” diskursus. Igatahes ei tee ta seda märkama. Minu poolt ühes reas formuleeritud sõnastus “*Objektiivsuse*” taotlus, *tõediskursus*, *pretensioon tõele* kinnistab pealegi iga formuleeringu mõtet läbi lausungi terviku. Formuleeringu kohaselt ei saa olla kahtlust, et “kogufraas” ja iga sõna selles peab silmas metafüüsilise, fundamentalistliku algega “objektiivsust”, tõe valdamist. Vahtrel pole kogu oma kirjatöö jooksul õnnestunud peaaegu kordagi toetuda minu formuleeringuile. Olen veendunud, et see pole juhus — korrektsel viitamisel poleks olnud seda laadi “mõttevahetust” üldse võimalik arendada.

Olen alati olnud seda meelt, et kui ajaloo objektiivsuse nõudel on üldse mingi hästi operatsionaliseeritav sisu, siis üldtunnustatud, koolkonnast sõltumatuks professionaalsuse nõudeks on väidete kooskõla allikatega (praegusel juhul oli minu tekst “allikas”). Ajaloolastena oleme mõlemad läbinud allikakriitika kursuse ja Vahtre esitleb end samas artiklis teadlasena. Teadusliku väitluse käsitöönduslik osa algab täpsusest, sh sõnastuse keele täpsusest kasutamisest (oponeerimisel korrektselt tsiteerimisest), eesmärgiga tabada mõtet. Nimelt *väitlemine* ise seab osapooltele kõrgendatud kohustused. (Eesti kooliõpilaste väitlusseltsil on selle kohta väga head juhendid!)

Kuid sõnastuse teises variandis on tegemist Vahtre enda loomingu-ga — kas on siis ära jäetud jutumärgid (!) või on üks sõnastus asendatud sellistega, mida minu tekstis pole!! Jutumärkide mõtet loovat

ülesannet pole siin vaja meenutada — see kuulub semiootika elementaarkursusesse. Nii oli jutumärkide lisamise ainus eesmärk just eristada ühte (fundamentalistlikku) “objektiivsuse taotlust” teisest objektiivsuse taotlusest.

Kuid Vahtrel näib üldse olevat raskusi “oma” ja “võõra” mõtte eristamisega. Lähtudes sellest, et Vahtre väitleb “endaga”, kulutab end, nagu soomlased ütleksid, “vale puu all haukumisele”, siis võiks kogu edasise väitluse ära jätta. Ent vaid selle tõestamiseks ei maksnuks sulle peadki võtta.

MILLES VÕIS OLLA JUTUMÄRKIDE MÖTE?

Nagu juba mõttevahetust sisse juhatanud tsitaadist nähtub, kasutan ma sõna *objektiivne* kahel viisil — jutumärkidega ja ilma, koos lisandiga “tõediskursus” ja ilma. Tekstikriitiline ja intellektuaalselt aus lugeja märkab seda kohe ja peab nagu iga kriitiline ajaloolane kohe küsima — miks esineb üks sõna samas tekstis kahel eri moel? Ega autor järsku ei kriipsuta sellega alla mingit eritähendust, mis ta sõnale eri kontekstides anda tahab? Selle mõtte peale tulemine ei nõua vist suurt intellektuaalset pingutust?

Jutumärgid kandsid eri tähendusi selgelt eristavat funktsiooni. Nagu enamik ajaloolasi (on mõningaid erandeid), ei kahtle ma möödaniku mõnede seikade/sündmuste kindlakstegemise võimalikkuses. Usun näiteks, et Napoleoniks nimetatav topoloogiline entiteet, s.t mingi aegruumi osa füüsiliselt adutavalt hõlmanud kehand, oli ka mingis “ajaloona” tähistatavas sündmustikuahela eriliigis osalejana kindlakstehtavalt olemas. Kuid “tõepretensioon” pole ju pelgalt uute detailide leidmine. Tõesus käib entiteetide suhtes kasutatud väidete kohta. (Vahtre muuseas arvab, et tõde on ontoloogiasse kuuluv nähtus, et see on olemas nagu “mateeria” koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.)

Nagu mu tekstist nähtub, ei seisne tõe kui spetsiifilise “objektiivsuse” taotlus ja *võimu pretensioon* mitte väidete allikalises fundeerituses, vaid peitub just teatavat liiki üldistavates väidetes ja maailmapildi loomises.

Vahtre väidab end olevat ajaloolise tõe objektiivsuse ja selle tunnetatavuse pooldaja. Sellest saab alguse kogu erimeelsus. Samas teeb ta aga ootamatu pöörde. “Tõsiasi, et täiesti objektiivne üldistav ajalookäsitlus pole võimalik, ei ole ajaloolastele loomulikult mingi uudis”. “Ajaloolise objektiivsusega nimelt [on nii] [---] — küsimus on selle määras” (lk 400). Tõsi mis tõsi, ajalooa tegelnu ei saa mööda sellest

praktikast — ajaloolased jäävad tihti vastupidistele arvamustele samadest asjadest. Aga kogu tunnetuse probleem on selles, kuidas ja mil viisil eristada vähem ja rohkem “objektiivset” teksti, “tõe määra” selles. Vahtre retsept on väga lihtne: “Ent seegi suhteline objektiivsus saavutatakse vaid juhul, kui kirjutaja *usub* [minu rõhutus, R. R.] objektiivse ajalootõe olemasolu ja objektiivse ajalookirjutuse võimalikkust, ning püüdleb selle poole” (lk 401).

Niisugune arutus ei aita meid edasi. Sest just sellele “püüdlemisele” tõe poole, usule tõe olemasollu oli üles ehitatud ka nõukogude ajalookirjutamine ja natside ajalookirjutamine ja suurejoonelised ajaloovältsimised Rooma paavstideni välja! Kui juba paavste nende “usk” (paljudes tähendustes) ei aidanud seda vältida, vaid lausa tõukas historiograafia ajalukku läinud jõhkrimate ürikuvõltsinguteni (just tõediskursuse toel), kuidas siis meiesuguste ussikeste “usust” peaks kasu olema? Mina pole veel lugenud ka nõukogude ajast ei avalikku ega salajast üleskutsut “asuda ajalugu võltsima”. “Seltsimehed” Maamägi, Kakk, aga ka meie mõlema õpetajad ülikoolis: Linda Eringson, Hillar Palamets või mõni muu, ei kutsunud ju ajalugu “võltsima” — vaid ikka ajaloolise tõe ja objektiivsuse poole püüdlema, mida nemad juba teadsid (seegi on tõediskursus). Tulemus on üldiselt teada. Nõukogude ajaloolaste enamik võib väita ja paljud väidavad praegugi, et nad püüdesid tõe poole. Nad suudavad seda ka hästi põhjendada. Neil oli “tõde” käepärast, nad elasid tões — kompartei oli ju ajastu “au, mõistus ja südametunnistus”. Parteisse kuulumine polnud määrav. Ka Sulev Vahtre ja Helmut Piirimäe kirjutasid ja õpetasid parteilist ajalugu (tekstid on ju alles, vt *Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik*, I kd, 1976). Helmut Piirimäe läbiviidud seminarid Marxi teoste kohta (Kodusõjast Prantsusmaal, Pariisi Kommunist jne) on mulle oma pühendumusega igaveseks meelde jäänud. Partei tõe aluseks oli Hegelist võrsunud “tõeteooria”, mis elab üle ka NLKP kadumise. Neile, kes neid aegu ja “tõe tunde” ei mäleta, meenu tagem, et vastandpaarid ajaloo uurimises moodustasid just ebateaduslik “koodanlik objektivism” ja nõukogude “teaduslik objektiivsus”.

Nii et teadlaseks püüdleval ajaloolasel pole paljalt selle “usuga” objektiivse tõe olemasollu mitte midagi peale hakata. Ainus sisukas tee mõttevahetust edendada ja ajalooteadust edasi viia on kuidagi tekitada “objektiivsuse” saavutamise ratsionaalseid, kirjeldatavaid, formaliseeritavaid jne kriteeriume, s.t ajalooteadust operatsionaliseerida. “Hüüatused” ja “sõnumised” — rohkem usku! — ei aita. Et põrgutee on hea tahtega ja (pimedaga või mitte) usuga sillutatud, selle tunnistuseks võib olla mõnegi “usku langenud” ja siiani vastu rinda taguva nõukogude ajaloolase kui teadlase inimlik tragöödia.

See, mis eristab teadust mitteteadusest, seisnebki teadmiste ja nende saamise operatsionaliseeritavuses. Vahtrel pole vaja kedagi hirmutada, et mina või Jaan Kaplinski hakkaksime raamatuid põletama (lk 405, 407). See on tuttav stigmatiseeriv retoorika. Vahtre uskugu või ärgu uskugu, mida tahab, mina nõuaksin, et ta alustaks oma "mõttevahetusi" korrektsest tsiteerimisest (operatsionaliseerimisest) ja siis on vaidlus sisukas. Sest ainuüksi vägev usk teda teadusteksti tunnustega artikli koostamisel ei näi aitavat.

Seda, kuidas just hüüatustega "objektiivsus!" nõukogulikke võltsinguid peale suruti, näitab ka Vahtre poolt kasutatud ja nõukogude ajalookirjutamises keskne ja samas operatsioonalselt täiesti sisutu sõna "üldistav"? "Üldistamise retoorika" võeti kasutusele, nagu seda meenu tab Ea Jansen, tõese ajaloo kirjutamise nimel. "Üldistamine" tähendas uurimise asemel nõukogulikule "ajaloo kirjutamisele" omaste poliitiliste sundskeemide installeerimist. Usun, et kui Vahtre üldistamisest räägib, siis on tegemist vaid pelga "keelelise" sõltuvusega nõukogude traditsioonist. Kuid siiski on ka see kinnitus, et mingeid teisi mõtlemis-traditsioone, mis on "üldistavaga" tähistatava analüüsiipiirkonna väga võimsalt lahti kirjutanud, lihtsalt ei tunta. "Üldistamise" asendasid Läänes juba kolmekümnendaist aastatest alates üsna keerulised spetsiifiliste tunnetuslike protseduuride loogilised uuringud (vt Hempel jt).

Oluline on aga sedastada, et lõppkokkuvõttes väidab Vahtre põhimõtteliselt siiski sedasama, mida ka mina kinnitan: et ajaloo uurimisel jõutakse paratamatult tasemele, kus empiirilise rekonstruktsiooni võimalused ammenduvad, allikatele toetuvad tõsikindlad arutlustüübid pole enam võimalikud ega väited verifitseeritavad. (Igaüks, kes kirjutab "XVIII sajandi mõisamajandusest" või "valgustatud monarhiast", tegeleb allikandmete sobitamisega teatavate ideaaltüüpidega, aga mitte allikate ja reaalsusega võrdlemisega. Reaalsuses ju ei eksisteeri "mõisamajandust", feodalismi ega "monarhiat".

Ent kui "üldistav" objektiivsus pole võimalik, mis on, mis laadi on, kust on pärit siis see *ajalooline tõde*, mille otsimist ja tunnetamist Vahtre nii väärtuslikuks ja mulle kohustuslikuks peab?

IDEOLOGISEERITUD DISKURSIIVSE KONTROLI KEHTESTAMISEST

Ajaloolise tõe tunnetuse seob Vahtre jumalasse uskumisega (lk 406). Siirdumine tavaliselt teoloogia valdkonda kuuluvasse kinnitab, et asjalikku mõttevahetust võimaldavaid diskursiivseid nõudeid Lauri Vahtre

kirjatöö lihtsalt ei täida. Küll aga veenavad tema mõttearendused minu ülalviidatud tsitaadi põhilist mõtet — fundamentalistlik mõtellaad ei surnud koos EKP võimu kokkukukkumisega, ta vaid rivistub ümber. EKP poolt kultuuri ja ühiskonda sügavalt installeeritud autoritaarsuse paradigmad toituvad nüüd rahvuslikust konservatismist, kuid vabaduse ja demokraatia seisukohalt on see isegi ohtlikum — neid on seda raskem ära tunda. “Oma autoritaarsus” tundub nii kodusena, eriti kui teda on spiritualiseeritud patriootilisusega.

See, mille vastu Vahtre protestib, on tegelikult tänapäeva Lääne humanitaarteadustes üldtunnustatud konstruktivistlik paradigma. Kõik, mis Läänest tuleb, pole alati hea, aga olen Eesti desovetiseerimise, kaasajastamise ja Lääne teadusega vähemalt dialoogi viimise pooldaja. Konstruktivistliku mõtellaadi levik tekitab aeg-ajalt ka Läänes väikest protesti, kuid selle vahega, et juba möödunud sajand töötas välja filosoofilise kultuuri, mis ei luba teadustekstina esitatavas suvaliselt teemasid ja terminoloogiat vahetada (tõsi, ka *new age*’i pooldajad, ajakirjade *Päikesetuul*, *Kolmas Silm* jne indlejad on olemas, neis võib kirjutada, mis pähe tuleb ja kuidas välja kukub).

Vastata võtsin eelkõige sellepärast, et arutada “väitluse” metatasandi probleeme. Järgnevalt esitan arutlusi, mis tulevad paljuski tuttavad ette mu üliõpilastele, aga nad võiksid ära kuluda ka mõttearenduse raame seadvatena, sest pean tunnistama: enam-vähem sarnased “mõttevahetuse” viisid korduvad Lauri Vahtre artiklist artiklisse. Neid on keerukas korrigeerida ajalehe veergudel (kuigi olen üritanud) — keegi lihtsalt ei jõua jälgida argumente. Aga just akadeemiliste ajakirjade ülesandeks on edendada argumenteerivat osa kultuuris, s.t täita tänapäevasel harivat funktsiooni. Selles suhtes on Lauri Vahtre väga tänuväärne oponent — tema kirjatöödes korduvad lausa krestomaatilise selgusega nn diskursiivse konflikti klassikalised näited (vt Ruutsoo 2001). Kuna aga kohati asetatakse mind selles poleemikas Jaan Kaplinskiga samasse leeri, siis nähtavasti pole tegemist isiklike probleemidega, vaid kultuurisisesel lahknemise ja laiemas tähenduses.

Igasuguse väitluse mõte vähemalt tänases Lääne traditsioonis on probleeme “arutada”, diskuteerida näiteks selles tähenduses, nagu selle raame juba üle 30 aasta sätib üks suurimaid tänapäeva filosoofeotsioloogide-politoloogide Jürgen Habermas. See tähendab, et räägitakse “asjast” ja ei laiendata probleemiarutlusi maailmavaatelis-ideoloogilise poliitiliste hinnangutele. Teiste sõnadega: arutus ei sea eesmärgiks, nagu see oli nõukogude ühiskonnas, tegelda eelkõige binaarse klassifitseerimisega “leninlane-mitteleninlane”, “ateist-usklik”, “patrioot-

dissident” jne. Neil kõigil võib olla ühiseid probleeme või arutuslikke ühisosi.

Selles mõttes on õpetlik vaadelda “tehnikat”, mille abil Vahtre laiendab tunnetust käsitleva epistemoloogiadiskursuse raame just maailmavaate suunas, tehes tunnetuse probleemist kohe moraali ja maailmavaate probleemid. “Kõlblus püsib vaid juhul, kui ühiskonda liidab eeldus — või usk, kui soovite —, et tõe on olemas ja tunnetatav.” “*Muuseas* [minu rõhutus, R. R.] on ootuspärane, et intelligentne, kuid intellektuaalselt arg inimene eitab peale tõe ka jumalat. Need *kaks eitust käivad loomuldasa kokku* [minu rõhutus, R. R.]. Uskuda jumalasse, kes kõike (läbi) näeb ja kõike mõistab — see on üldse suur väljakutse, mida paljud vastu ei julge võtta, sest kõikenägeva jumala uskumine võtab inimeselt võimaluse ennast petta. Ent arg inimene vajab enesepettust nagu õhku.” (Lk 405, 406.)

“Loomuldasa” ei käi midagi kusagil kokku. Juba viidatud paavstluse 2000-aastane ajalugu võiks kinnitada, et tõe ja jumala vahekorrad on olnud väga keerukad ja verised. Järelkult tuleks jätta kõrvale ilmselt ideoloogia ja metafüüsika valdkonda kuuluvad arutlused (mitte-falsifitseeritavad) jumala uskumise/mitteuskumise mõjust mõtlemisele, hukkamõistvad sõnutsemised “intellektuaalsest argusest”, jumala sidumine kindlate epistemoloogiliste arusaamadega jne. Niisuguste tingimuste seadmine diskussioonile lihtsalt ei kuulu tänapäevasesse Euroopa intellektuaalsesse kultuuri. Välja arvatud muidugi juhul, kui just erialaselt jumala atribuutide üle ei arutata.

Vahtre esitatud alternatiivne seostusviis (kes ei usu jumalat, on ebaeetilised ja pahad) kuulub tüübilt 19. sajandi alguse anti-kantiaanide arutluslaadi. Kant osutus teoloogidele mõnda aega tüli tekitanud mõtlejaks. Pärast suuresti Kanti arutlustest vallandunud teoloogilist revolutsiooni, millele pani aluse Schleiermacher, pole see mõttekäik isegi mitte kõikide teoloogide seas relevantne. Arutlused jumala tunneta-
mise, tõe jne üle lahutati Kanti tüüpi ratsionalistlikust epistemoloogiast spetsiaalse protseduuri — “mõistmise” vahendusel.

Kuid diskursiivses plaanis pole asi ainult selles, et enda kaitsmiseks tuleks avalikult anda aru oma suhtest jumalaga — seda laadi arutlusi, inimeste privaatsust Läänes austatakse, need kuuluvad rangelt erasfääri. Meenutaksin, et Jaan Kaplinski (kellega Vahtre mind kõrvuti seab) on juba osutanud ülal paljastuva metafüüsilis-fundamentalistliku diskursuse tihedale seosele totalitaristliku mõtlemisega ja jesuiitlusega selle halvemas traditsioonis (privaatse muutmine avalikuks). Vahtre kirjatöö kaudu pole võimalik jälgida/sedastada mitte üksikarvamuste, vaid kultuurifilosoofiate ja maailmavaadete sobimatust.

Epistemoloogia ja maailmavaate range sidumine on autoritaarse-
te ideoloogiate viis ja oli ka nõukogulik viis ideoloogilise värvinguga
diskursiivse kontrolli kehtestamiseks. Lenini teose *Materialism ja em-
piriokrititsism*, mida me Vahtrega oleme "tudeerinud", on sellise teh-
nika särav näide. Kes ei tunnista tõe objektiivsust, on subjektiivne
idealist ja objektiivset tõe kehastava partei vastane, see oli Lenini vä-
ga vihase kirjatöö peamine sõnum. Mina olen muidugi *subjektiivne
idealist* (tänapäevasemalt — konstruktivist). Eesti Vabariigis näivad
aga vulgaarreligioossed maailmavaatelised hüüatused/nõudmised täit-
vat samalaadset diskursiivset funktsiooni nagu omaaegsed etteheited
NLKP ideoloogia vastu astumisest. Diskursuse mõttes on kõik ideo-
loogiad sarnased — neisse kuulub *telos*, millesse peab uskuma, *mis
on väljaspool diskussiooni*. Privaatsfääri (maailmavaate) ja intellek-
tuaalse avaliku sfääri eristatuse kustutamises, eraeluliselt kaitstud sfääri
"koloniseerimises" sundideoloogiaga — selles seisnes NLKP ideo-
loogiline kontroll ja see on paraku igasuguse totalitarismi osiseks. Pole
midagi imestada — üksteisest vahetult välja kasvavate ühiskondade ja
inimeste mõtlemisharjumuste (Eesti NSV ja tänane Eesti) struktuursed
sarnasused on suuremad, järjepidevus hoopis ehedam kui näiteks väide-
tav järjepidevus demokraatliku Eesti Vabariigiga ja siis ilmunud tänase
Akadeemia eelkäijaga.

OBJEKTIIVSUS KUI "SUBSTANTSIAALNE" AJALOOKIRJUTUS

Muidugi on alati võimalik küsida, miks ajaloolased eelistavad ühte
ideaaltüüpi teisele ja ei rakenda neid mõõdanikule suvaliselt. Näh-
tavasti eelkõige sellepärast, et neil on MEILE seletuslik või tähistav
jõud. Tähistav jõud on eelkõige süstematiseeriv ja sisukas just mei-
le või minule. Ajaloolaste käsutuses on natuke allikalisi teateid, kuid
ajaloolase tegevuse sisu on tähistamine. Tähenduse kaudu omandab
mõõdanik sisukuse. Mõõdanikule uue tähenduse andmine, selle tä-
henduslikuks muutmine võib olla seletusliku kaaluga (näiteks kodusõja
ümbenimetamine vabadussõjaks), aga võib olla ka ilma mingi sisuta
peale ideoloogilise märgistuse. Kolhoosiesimeeste ümbenimetamine
"punaparuniteks" on küll võimas ideoloogiline märgistamine (seda küll
Eestis, kus "parun" on ajaloolistel põhjustel sõimusõna), kuid tunnetus-
likult on see sisutu metafoor.

Ent ideaaltüüpilise ajaloo "objektiivsus" tuleneb sellest, kas kasuta-
me seda või teist keelt (nagu mõisteid "feodalism", "revolutsioon" jne).
Ajaloolased ei kahelnud saja viiekümne aasta eest ja ei kahtle saja aasta
pärast, et Napoleon "oli olemas", kuid neid mõisteid nad tollal ei kasu-

tanud. Seetõttu ma üldse ei kasutaks kogu ajaloolase tegevuse suhtes, mis jääb väljapoole teksti allikalise vastavuse kontrollimist, sõnu, mis seovad väiteid "objektiivsega". On erineva leppelisuse astmega keelelised ja mentaalsed rekonstruktsioonid. Sellest kirjutasiid väga ilusti juba paarkümmend aastat tagasi mitmed ajaloolise diskursuse uurimise klassikud. Nii tõmbab Roland Barthes põhjendatult paralleele ajaloolaste "objektiivse" diskursuse ja skisofreeniku mõtlemise vahele. "Nii jõuame paradoksini, mis paneb paika ajalooteadusliku diskursuse kogu eripära (teiste kõnetüüpide suhtes): fakt on olemas üksnes keeleliselt (kui kõne osis), ent ometi toimitakse nii, nagu oleks see olemine üksnes puhas "koopia" mingist teisest olemisest, mis asub struktuurivälises väljas, "tegelikkuses". See on ilmselt ainus diskursuse tüüp, kus referenti käsitletakse diskursusevälisena, ilma et seda oleks kunagi võimalik väljaspool seda kõnet tabada. Seega tuleb täpsemalt järele mõelda, milline on tegelikkuse koht diskursuse struktuuris" (Barthes 1998: 66).

Nende ridade kirjutamisest, mis seonduvad nn keelelise revolutsiooniga sotsiaalteadustes, on möödud enam kui 30 aastat. Lääne ajalookirjutajad teavad, et me elame eelkõige "keeles". Tõediskursus, võimu kasutatud keelelise vägivalla "objektiveerimine" (võimu keel oli nn "objektkeel") oli kommunistliku võimu üks peamisi saladusi. Just sellepärast pidasin ja pean ka edaspidi loomult ideoloogiasse kuuluva tegevuse "objektiivseks" kuulutamist ohtlikuks.

Läaneliku vabaduse peamisi eeldusi on keelelise "objektiivsuse" demüstitseerimine. "Ainuüksi oma struktuuris, ilma et olekski vaja pöörduda sisusubstantsi poole, on ajalooteaduslik diskursus ennekõike ideoloogiline moodustis, või täpsemalt öeldes kujutluse moodustis, kui võrd kujutus on see keel, mille abil diskursuse lausuja (puhtkeeleline identiteet) "täidab" lausumise subjekti (psühholoogiline või ideoloogiline identiteet)" (Barthes 1998: 64). Selline subjekti vabastav, keelt demüstitseeriv konstruktivistlik arusaam ei saanud saada vähimatki sõnaõigust NSV Liidus, kus ajalugu oli tõediskursusliku riikliku ideoloogia osa.

Muidugi ei saa Vahtrele pahaks panna 19. sajandi suure ajaloolase Leopold von Ranke eeskujuks seadmist, kellel on palju teeneid. Kuid Ranke arutlused ajaloo kirjutamisest kui selle kindlakstegemisest, "kuidas see kõik tegelikult oli", käivad vaid osalt "faktiväidete", ajalooväidete allikalise kindlustatuse kohta. See on "objektiivsuse" operatsionaliseeritav/verifitseeritav tasand. Kuid isegi selles oli Ranke n-õ naiiv-positivist (arvas, et ajaloolised "faktid" on olemas). Erinevalt Vahtrest teab historiograafiakirjutus ka seda, et Ranke oli tubli Hege-

li tüüpi saksa vaimufilosoofia pooldaja, kes uskus ajaloo "olemusse". Vana-hegeliaanid on aga "tõediskursuse", autoritaarse ajalookirjutuse pooldajad. Nad uskusid ajaloo "objektiivsusesse" ja seetõttu ka selle kirjutamise objektiivsusesse. Seetõttu oli Ranke üsna armastatud ka nõukogude historiograafide seas, kes ka nõukogude Eestis hoolega fundamentalistlik-essentsialistlikku ajalookäsitlust edendasid ja sisuliselt Ranket kordasid. "Õige on, et ükski ajalooline väide ei põhine ainult dokumentidel, vaid ka fikseeritava reaalse maailma *olemuse* [minu sõrendus, R. R.] mõistmisel," kirjutas 1984. aastal ajakirjas *Looming* Tartu Riiklikus Ülikoolis ajaloolastele ajaloolist materialismi õpetanud tõsileninlane Aleksander Uibo. Hegellikud essentsialistid usuvad, et ajalool on "olemus", nad lahknevad selle olemuse mõistmises. Saksa teleoloogilised hegeliaanid arvavad, et see "olemus" on saksa rahva eluruumis, vene hegeliaanid, et ajalugu on vene rahva teenistuses (*Russkaja ideja*). Ja ega "Eesti idee" otsimise kampaaniagi veel läbi ole. "Jumala" pidamine selleks olemuseks on üks Vahtre pakutud ülispekulatiivseid võimalusi. Mina mitte ainult et hoiduksin seda laadi vaidlustest. Mul ei ole vahendeid, et otsustada, kas õigus on sunniitidel või šiitidel.

Arvatavasti saab ülaltoodust selgemaks, mida pidasin silmas selle all, mis Vahtre formuleeringus kõlab "Ruutsoo rabav ülesleidis objektiivsusetaotluse kuritegelikust olemusest" (lk 401). Muidugi oli minu jutt vaid jutumärkides "objektiivsuse" taotlusest ja tõediskursusest kui ohtlikust pretensioonist. Kuid publitsist Vahtre ei armasta tsiteerimistõde või ei tunne väitluse elementaarseid reegleid. Minu poolt on tegemist tuttavate mõtete kordamisega. Asi on selles, et kui ajalugu on substantiaalne (jumalik, riiklik jne), selle tunnetus aga tõene ja ajalookirjutamine objektiivne, siis osutub inimene vaid selle "agendiks", vahendiks ajaloo käes. Siis on "jumal meiega" või "partei meie ajastu au, mõistus ja südametunnistus". Mõlemal juhul saab ajalootunnetus "tunnetatud paratamatuseks". Selle paratamatuse sisu — olgu see siis kas juutide tapmine või kulakute küüditamine — defineerib juba "ajaloolise tõe", ajaloolise paratamatuse "valdaja". Kas siis tõesti on ununenud, kuidas veel 1987–1988 rääkis Gorbatšov Eesti "sotsialistlikust valikust" kui pöördumatust paratamatusest?

Eestis on vahel arvatud, nagu viitab Vahtregi, et ajaloo olemus ja mõte on luua Eesti riik. Kui ajalool on suund, siis on sellel ka spetsiifilised agendid, "tõelise" ajaloo kandjad, "ajaloolised isikud" ja ka selle vastased, "mitteajaloolised isikud". Muuseas, nad ei peagi olema vastased — kui ajalugu juba nii ehitada, siis kirjutakse sinna sisse "koht", mis vaid täidetakse oma poliitiliste vastastega. Täita võib muuseas ka "mittenimetamisega".

KAS TÕESTI NEWTON AVASTAS GRAVITATSIOONISEADUSE?

Kogu see osa Vahtre oponeeringust, mis seondub naljaviskamisega ja ironiseerimisega Newtoni seaduste ja loodusteadlaste "autoritaarsuse" üle, teeb lihtsalt nõutuks. Ausalt öeldes ahastama ajab. Saientistlik-mehhanitsistliku maailmanägemise ja autoritaarse mõtlemise seos on üldtuntud. Jäik deterministlik maailmapilt toetab tõdemust, et "vabadus on tunnetatud paratamatus". Ajalugu lõpeb vältimatult tuhandeaastase rahuriigiga sel või teisel kujul.

Kuidas oleks võimalik paari lausega vähemalt märku anda, et viimasel sajandil on (plahvatuslikult umbes viiekümneendaist aastaist, kui paradigma muutuse võttis kokku Thomas Kuhni *Teadusrevolutsioonide struktuur*) mõned arutlusalused läänemaises teadusfilosoofias põhjalikult teisenenud. Norbert Wieneri raamat *Küberneetika ehk inimolendite inimlikust kasutamisest* murdis ka nõukogude Eestis stalinlikule süsteemile omase vulgaar-saientistliku mõtlemise alusstruktuuri ja andis uusi argumente selle vastu, ka Tartu ülikooli kõige euroopalikumaa osas — vene filoloogias osakonnas (vt Lotman 1996).

Nähtavasti pole elementaarse lugemuse puudumist võimalik paari selgitava lausega ikkagi asendada. Siiski ei suuda loobuda kiusatuses esitada (piinlikuks kujuneva) stiilinäitena "purustav" tsitaat Lauri Vahtrelt endast.

Nn tõediskursuse eitus ei puuduta muidugi ainult ajalooteadust. Tõe otsimine on ohtlik igal alal. Ruutsoo väljendab seda ka otsesõnu, mainides, et tänapäeva akadeemilises seltskonnas üldiselt enam ei räägita looduseaduste puhul nende avastamisest. Ta jätab ütlemata, kuidas siis räägitakse. Siiamaani oli ju nõnda, et objektiivseid seaduspärasid justkui *avastati* ja nende ärakasutamise riistapuid *leiutati*. Kas nüüd tuleb kõnelda ka looduseaduste *leiutamisest*?

See oleks vähemalt lõbus. Paneksime ausamba Newtonile, kes leiutas raskusjõu, mis meid Maa küljes kinni hoiab, nii et me maailma-ruumi ei uju. (Lk 401–402.)

Kõigepealt — olgu meenutatud, et tõediskursus *väljastab* tõe otsimise. See on tõe valdamise ja "tõe" abil valitsemise praktika, mitte tõe otsimine. Teiseks, väga lühidalt öeldes annab see karieeriv arutlus sama vähe põhjust laiaks naeruks kui võrdus $2 + 2 = 4$. Sest tänapäevaste arusaamade kohaselt põhijoontes asi ongi nii! Loodus ei toimi Newtoni seaduste kohaselt. "Peegeldusteooria" on leninlikku päritolu. Leiutamine on loodusteadlaste loomingule praegu üsna sobiv sõna. Võib-olla kord leitakse/leiutatakse mõni parem.

Siiski, vaadelgem, kuidas kõigepealt asendatakse “märkamatul” üks olemuslik väide teisega (peaaegu ühe hingetõmbega kõneldakse seaduse leiutamisest ja raskusjõu leiutamisest). Epistemoloogiasse kuuluvate (tunnetusteoreetiliste) ja maailma substantsiaalse olemuse kohta käivate väidete eristamine pole mitte filosoofia, vaid üldse normaalse mõtlemise üks nurgakive.

Ka polnud mul midagi “ütlemata jätta”. Arvustust kirjutades pidasin silmas lugejaskonda, kes on filosoofia algtõdedega vähemalt natuke kursis. “Jätsin ütlemata”, kuna ei tulnud pähe õpikutaseme triviaalsusi viitega kinnitada. Ühises mõtteruumis diskursuse piire vaid markeeritakse. Vahtrega näib mul erineva lugemuse tõttu ühise mõtteruumi alge puuduvat. Vahtre lugemus pärineb nähtavasti Vene ajast (“siia-maani”). Kuid nüüd juba ilmselt milleski ebaausas kahtlustatuna laenan (käepärasuse tõttu, aga ka teadusliku avalikkuse nõude legitiimsuse huvides) selgituse otse *Akadeemia* veergudelt ja isegi samast numbrist, Paul Hoyningen-Huene artiklist. “Teaduse ajaloo on neile [planeetide] liikumistele antud väga erinevaid seletusi. Isaac Newtoni seletus jäi pikaks ajaks kõige paremaks. Newtoni teooria nõudis seletavaks abivahendiks gravitatsioonijõudu. See gravitatsioonijõud on tüüpiline teaduslike teooriate komponent, sest tegemist on asjaga, mida ei saa otseselt vaadelda. Teatud mõttes on seega tegemist spekulatiivse elemendiga teaduses” (Hoyningen-Huene 2002: 371). Seega — tänapäeva “teaduslik avalikkus”, mida vahendab ka *Akadeemia*, tõlkides väga harvaid artikleid, nagu tsiteeritud Hoyningen-Huene kirjatöö, pole mingi salaselts ja arvasin, et triviaalsusi pole vaja ümber jutustada. Akadeemilistes ajakirjades kirjutades n-õ eeldatakse vaikimisi (nn õigustatud ootus), et lugejad on veidi koolis käinud ning loevad ju ka ise vahel vähemalt õpikuid ja populaarseid ajakirju! Mis puutub “leiutamisse”, siis Hoyningen-Huene eristab selgelt nähtuste füüsikalisse seletusse kuuluva probleemistiku ja ontoloogilise pretensiooniga kvaasi-füüsikalise seletuse — “nime” andmise.

Seega nalja ju pole, piinlik on, isegi siis, kui asja nii absurdiks keerata, nagu Vahtre seda üritab. Newton mitte ainult et leidis/leiutas oma teooriatele rehkenduslikult sobiva arvutusviisi, vaid lausa “leiutas” (leiutas teises tähenduses) selle teooria tarbeks teadusväliseid eeldusi (“leiutas” sellesama gravitatsiooni!). Konstruktivistliku epistemoloogiaga ei pruugi muidugi nõustuda. Aga siis tuleb sellele vastu vaielda väärikal viisil, mitte publitsistlikult sõnutseda.

Argumendi “siia-maani” kasutamine kinnitab kurba kinniolekut leninistlikus (või mõnes muus fundamentalistlikku tüüpi) filosoofias. Loodusseaduste “avastamisest” kirjutasid Spirkin ja tema õpilased

Moskvast kõrgemast parteikoolist (Spirkin oli Vahtre õpingute ajal NSV Liidus ametlikult kasutatud vulgaarmarksistliku õpiku autor). Vahtrel on hea mälu! “Vanasti” või tol ajal olid tõesti niisugused ideed populaarsed! Läänes pole fundamentalistlikud mõtlejad viimasel sajandil üldist arutlustooni kujundanud. Kuid kinniolek nõukogulikis hariduses ei luba ka praegusajal märgata Läänes toimunud “konstruktivistlikku” pööret.

Muuseas, Tartu ülikoolis oli 1970. aastail analüütilise mõtlemisviisiga kaasnenud konstruktivistlikust pöördest võimalik üsna hästi aimu saada. Seda esindasid eelkõige Juri Lotman ja tema õpilased, kelle töid õnnestus Eesti ajaloolastel (erinevalt Lääne omadest!) lõpuni edukalt eirata. Selle hind on väga kallis. Ka mõned Eesti teadusfilosoofid, sealhulgas ka antifundamentalistlikud analüütikud, olid tunnustatud Läänes. Väga valgustavad ka käesoleva mõttevahetuse seisukohast on nende juhtivas ajalootooria ajakirjas *History and Theory* avaldatud artiklid. Cambridge'i ülikooli ühe kolledži “eluaegse liikme” tunnustuse saanud prof. Eero Loone lugespetsiaalset erikursust Lääne ajaloo filosoofiast.

Erinevalt ajaloo õpetamisest, kus EKP seadis ranged programmid, polnud selles kursuses vingerdada vaja. Üsna spetsiifilised ajalooloogika, seletuse, “mõistmise” jne probleemid ei olnud NLKP/EKP satraapidele jõukohased ja tõediskursusest kinnipidamise seisukohast jälgitavad. Oli võimalik kuulda analüüsi mitte ainult tolmuse minevikukuju Ranke, vaid ka XX sajandi mõtlejate Hempeli, Walshi, Collingwoodi, Mandelbaumi, White'i, Danto ja veel paljude teiste vaadetest. Eksami sooritamiseks tuli lugeda mõnda neist autoreist originaalis. Mina kasutasin juhust, et neid loenguid kuulata ja ka eksamit teha. Paraku polnud ajalooteaduskonna suhtumine neis osalemisse mitte vist väga soosiv. Muidu ei oska seletada, miks oli neid, kes ei julgenudki loengule tulla. Niisiis istusin neil loenguil peamiselt juristide, filoloogide ja füüsikutega. Arvan, et see ja mitmed muud kasutamata võimalused end harida annavad Eesti humanitaarteaduses end tänini tunda.

FUNDAMENTALISMI “OBJEKTIIVSUS” JA PARTEILISUS

Olen nõukogude ajalookirjutamisest juba eespool kirjutanud, kuid isiklikult suunatud küsimus vajab isiklikku vastamist. “EKP (õieti küll NLKP) teguviis oli tõesti autoritaarne, kajastas võimudiskursust — mis iganes see ka oleks [---]. Aga mis oli sellel kõigel pistmist objektiivsuse *taotlusega*? Või mis oli tõetsinguil pistmist EKPga? EKP ju ei otsinud tõde. Või arvab EKP staažikas liige Ruutsoo teisiti? Minul kõrvalseisjana jäi küll mulje, et EKP püüdis tõe kuulutamise sildi all

tõde hoopis varjata.” Nii küsib Lauri Vahtre (lk 402–403). Mis võiks olla EKP autoritaarne teguviis? Nähtavasti peab Vahtre silmas tõika, et partei käsul mind vallandati ja EKP Keskkomitee võttis minult õiguse teadusega tegelda. Jaan Kaplinski läks veel kehvemini, sellepärast, et protesteerisime avalikult EKP poliitika ja ka valetamise vastu. Seega oleks vast Vahtrel õigem pöörduda talle hoopis lähemal seisnud ajaloolaste poole ülikoolis, kes EKP juhendamisel jätkasid töötamist ametliku ajaloo heaks (vt *Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik*, I kd, 1976) ja keeldusid meie ettepanekust ühineda protestiga venestamise vastu.

Teiseks, minu tekstis pole väidet, et EKP oleks kunagi tõe otsimise-ga tegelnud — tõediskursus on “valmis tõe” — *telos*’e diskursus! Lauri Vahtre sooritas püüdlikult eksameid NLKP ajaloos, teaduslikus kommunismis jne hoopis parematele hinnetele kui mina ja jäi vastupidist väitvaid õppejõude nähtavasti uskuma (mina sain NLKP ajaloos kolme, Vahtre viie). Kirjutasin tõepretensioonist ja tõediskursusest. Tõediskursus aga tähendab, et tõde juba vallatakse, seda ei pea otsima! NLKP tõediskursusest selles mõttes — kui klišeedest Eesti ajaloos rakendatuna — on väga hästi kirjutanud soomlane Grönholm (1999). Eesti ajaloo diskursusest suudavad soomlased täiesti kaasaegselt kirjutada, neid maksab lugeda!

MIKS MA KIRJUTASIN SEDA, MIDA KIRJUTASIN?

Mida keegi *usub*, see on sügavalt tema isiklik asi (täiesti asjata kardab Vahtre, et mina või Kaplinski hakkaksime raamatuid põletama). Mida tuleb karta, on see, kui rääkimine “tõe” nimel tungib ka teadusesse. Pelgan tõediskursust (fundamentalismi), mis teeb inimestest “tõe” ustava tööriista, nagu olid seda leninlased. Nagu ikka, esineb vägivald “objektiivsuse” vahendusel, mis aga varjab väga ilmset parteilisust. Katse teadlastena alla hinnata neid, kes väidetavalt jumalat ei usu, nagu võisime lugeda Vahtre kirjatööst, teeb väitluse tegelikult võimatuks.

Samas hirmutab tõsiasi, et need, kes taotlevad “ajaloo objektiivset kirjutamist” kõige enam (vt Laar 1999), toimivad vastupidi. Nende endi töödes tekivad Eesti ajalukku uued “valged laigud”. N-ö Napoleoni olemasolu on kindlakstehtav. On kahetsusväärne, kui Eesti lähiajalooost juba ka õpikute tasemel lülitatakse välja mõned vaieldamatult sinna kuuluvad inimesed (Väljas, Rüütel, Savisaar), et olulised liikumised, saavutused kirjutatakse “ajaloo tegijate” arvele (rahareform). Ajalugu on raske seletada ilma nende isikute tegevuseta.

Tegemist pole ju tõikadega, mis varjuksid tundmatuis ürikuis. Kui pole tegemist ebaprofessionaalsusega (vist ikka pole?), siis seda laadi selekteerivat ajalookirjutust õpetas NLKP just "objektiivsuse" loosungi kaudu. Objektiivsuse taotlus eristas nõukogude riikluse ajaloos kindlalt "olemuse" ja "nähtumuse", *omad* ja *võõrad* tegelased, sobivad ja mittesobivad inimesed, ühed ja teised sündmused. Nii kadusid kord ka Eesti ajaloost Reiman ja Kõpp, kõnelemata sellest, et metsavendade "nimeks" said bandiidid. Ei ole tähtis, missuguse ajaloolise ideoloogia varjus objektiivset ajalugu kirjutakse, eriti kummaline on, kui samas kinnitatakse väga üldisel tasemel, et ajalukku kuuluvad nii pruunid kui punased (Laar 1999).

*

Eesti ajalookirjutamise tänane seis pole just kiita. Ajaloo madalaks muutunud prestiiži pole õnnestunud oluliselt tõsta. Ent vaid uurijad ise saavad taastada ajaloo kirjutamise kui eripärase ja samas väga mitmekesise tegevuse autonoomia ja ruumi kultuurivallas. Ajaloo väärrika kirjutamise peamine tagatis peitub ajaloolastes endis, nende uues staatuses, mida manifesteerib ajaloolase kutse (Beruf). Mitte mingi kontroll ega filosoofia ei aita "ajaloo" vastu. Tsunfti sisereeglistik on see, mis kujundab professionaalse moraali, arendab kutseoskusi ja toetab ajaloo kirjutamise kui jutustuse žanri arengut. Angažeeritusest aitab üle peamiselt sellesse "tsunfti kuuluvuse" tunne, ajaloolase identiteet, mis tõrjub tagaplaanile näiteks poliitiku ja ilukirjaniku identiteedi. Ajaloo kirjutamisel on natuke pistmist ka minevikuga, kuid eelkõige reprodutseeritakse selle kaudu nii Eesti demokraatia kui kultuuri tänast seisu üldisemalt.

Kirjandus

- Barthes, Roland 1998. Ajalooteaduse diskursus. — *Vikerkaar*, nr 9, lk 58–68
- Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. I kd. 1976. Toim. Karl Siilivask. Tallinn: Valgus
- Grönholm, Pertti 1999. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu — Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. — *Ajalooline ajakiri*, nr 1 (104), lk 43–55
- Hoyningen-Huene Paul 2002. Teaduse süstemaatilisus. — *Akadeemia*, nr 2, lk 369–377

Väitlus

- L a a r , Mart 1999. Meie ise ja meie enda lähiajalugu. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2323–2327
- L o t m a n , Mihhail 1996. Struktuur ja vabadus. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1795–1814
- R u u t s o o , Rein 2001. Filosoofia ja retoorika piirid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1304–1310
- U i b o , Aleksander 1984. Kodanlik objektivism ja ajalootunnetus. — *Looming*, nr 3, lk 90–100

ABSTRACTS

JARKKO KEMPPI. *Defence League of the Republic of Estonia, 1918–1920*

The official birthday of the Defence League (Kaitseliit) of the Republic of Estonia is 11 November 1918, the day when Germany surrendered on the western front. The Germans also started to withdraw their troops from the Baltics. Originally, membership of the Defence League was to be voluntary; from the end of 1918, however, it became compulsory. The main reasons for the change were the continuing War of Independence and the resulting need to send more men to the front, and unrest within the country. Due to compulsory recruitment, by the summer of 1919 the membership of the Defence League had grown noticeably. Early in June the Defence League had about 100,000 members, 32,000 of whom could be used to assist the army if necessary. The aim of the Defence League was to become a public organisation covering whole Estonia. This proceeded gradually, from larger centres to the smallest villages. An interior defence arrangement involving the whole country presupposed an efficient structure whose main functions, besides running the organisation, included liaison between the army and the highest state authorities. Starting visible operations, namely patrolling, as soon as possible was beneficial to internal security everywhere in Estonia. Although the police force had been formed on 12 November 1918, the police system was still too weak to maintain public order. One of the most important responsibilities of the Defence League was to guard highways and railways. From the military point of view, guarding of railways was more important as they were vital for the Estonian army. The three main reasons why after the signing of Tartu Peace Treaty the activities of the Defence League declined were compulsory membership, people's fatigue from the war and economic considerations. The Estonian Defence League continued mostly in the form of sports and hunting clubs until 1924. After the

communist coup attempt on 1 December 1924, the state leadership understood the importance of the Defence League, and the organisation was founded anew. (Edit.)

MAIT RAUN. The Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front: A documented retrospection. II

We continue the article on the opponents of the Soviet regime, who in 1969–1974 formed underground groupings known as the Democratic Movement of the Soviet Union, the Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front. The programme of the Estonian Democratic Movement (code-named Big Pig) was completed in 1972. Its first two chapters provided a philosophical framework, which repeated the ideas of the DMSU on natural law and their treatment of totalitarianism. The programme emphasised that “if any dependent nation manages to break free from Soviet Russian colonialism, it cannot consider its struggle completed before the totalitarian regime in Russia has been dismantled and law-governed democratic state established”. At the beginning of the third chapter the EDM worded its goal as restoration of Estonia’s independence, to be followed by establishment of free democratic order. The eleventh chapter presented a concrete model of administration after the restoration of independence. This was based on separation of powers. The EDM programme was a compromise between the ideas of the DMSU and the ENF. The ENF programme set clear and unambiguous aims for Estonians. Its offshoot was the memorandum sent to the UN, which demanded the restoration of Estonia’s independent statehood. The EDM programme, however, had a wider scope, which was simultaneously its strength and weakness. The compromise became particularly obvious in section 173 that discussed the restoration of Estonian statehood, envisaging two ways for that. The first one, which relied on the special status of the Baltics, coincided with the scheme presented in the memorandum sent to the UN. The second was based on the ideology of the DMSU and was meant for the occasion if the UN was not able to fulfil its obligations. Then the EDM was to start struggle for independence in cooperation with all the other peoples of the Soviet Union, including the Russian people, “leaving itself a free hand for choosing the relevant

methods." The last document of the Tallinn democrats, Strategy and Tactics of the EDM (codenamed Black Cat), shows that priority was given to the plan grown out of the goals of the DMSU, which strove for the disintegration of the Soviet Union as a whole. Freedom for Estonia was believed to come through the collapse of the Soviet Union, and through this only. On 4 December 1974 the KGB issued an order to arrest the Estonian democrats. After that the democratic movement subsided. The last action known was the letter of Estonian democrats' representatives to US Congress on 21 October 1976. In retrospect, we may consider the year 1975 the end of a period in Soviet Estonia. Increased mental oppression and stagnation of society followed. For several years, not a single manuscript publication appeared. Undisguised Russification began. (Edit.)

REIN MARANDI. On the continuity of the Republic of Estonia, 1940–1992

Adoption of the new constitution of Estonia ten years ago meant a symbolic end to the half-century when Estonia was occupied either by Nazi Germany or the Soviet Union. During the occupations, great significance was attached to the concept and image of legal continuity of the Republic of Estonia. Our exile government in Sweden acted for the sake of this; in some ways it also served as a basis for the struggle for independence in Estonia. The author, however, is of the opinion that the adoption of the new constitution means a break in the legal continuity of the state. (Edit.)

MARTIN SUUROJA. Values in Theognis' collection of poems Corpus Theognideum

The paper examines the values that dominated in Ancient Greek society in the archaic period. The paper is based on the study of Theognis' collection of poems Corpus Theognideum. Theognis was an aristocrat, who lived, by broadly accepted opinion and also according to Suidas Lexicon in the 59th Olympiad (552–549 BC) in Megara of either Sicily or Isthmus. At this time Greek society underwent great changes — transition from aristocracy to democracy. The only extant work of Theognis, the collection of didactic poems Corpus

Theognideum, is an inestimable source of thoughts and feelings of Greek aristocracy in the 6th century BC. The method of the study was content analysis that used both qualitative and quantitative operations on the text. The study is based on the Rokeach value theory that specifies 18 terminal values and 18 instrumental values. As a result, the study revealed the following general patterns of values in Theognis' collection. Theognis paid the greatest attention to the values with social orientation (friendship, beauty, justice, unity), enjoyment orientation (pleasure, love, happiness) and the values that are related to one's self (wisdom, virtue, respect, freedom, fame, hope, honour, perfection). The same tendency appeared among the instrumental values. The values that Theognis considered most important were related to social orientation: loyalty, piety, obedience, forgivingness, gratefulness, consideration, compassion, helpfulness, moderation, tolerance, power of judgement. Achievement-oriented instrumental and terminal values were seen by Theognis as unimportant. This can be explained by the significance of social orientation in that time's society. Theognis has also pointed to the interconnections between different values — some values are preconditions for achieving the others. Connecting them enables one to develop a schematic system of ways for achieving different values. The study indicated that two values — pleasure and happiness — were distinctive from the others and could be considered the superior goals in human life. The preconditions for pleasure and enjoyment were security and good social relations. The preconditions for happiness were good social relationships, morals and competence. The study indicated that the values that were considered the most common virtues in Greece at the Classical period — wisdom, courage, modesty, justice, fear of God, piety — also had relatively high importance in Theognis' collection. (Auth.)

MALCOLM LAMBERT. **The Cathars. I**

The leading Western European churchmen of the early 11th century had no living experience of heresy. They had acquired their knowledge from books, first of all from St Augustine, who had written on various forms of heresy, had been a Manichee auditor, and, as bishop of Hippo in North Africa, had had to confront the Donatists. St Augustine's attitude towards the use

of force, shaped by this experience, was of critical importance for repression of heretics in Western Europe. The heresies which began to appear from c. 1000, often labelled Manichee, had nothing to do with Mani and his movement, which had long died out in Western Europe. These were individualistic, sporadic cases, the fruit of particular circumstances, coteries and isolated leaders. None of them formed a lasting tradition; most failed to survive the death or recantation of their leadership. Isolated and idiosyncratic 11th-century heresies were an overture to the much more substantial heretical movements of the 12th and 13th centuries. They also share some common characteristics: first of all predominance of ethical considerations over intellectual ones, in contrast to the classic heresies of the earlier centuries. In contrast to the quiet, underground mission work of 11th-century heresy, 12th-century evangelism took a more aggressive tone; there was more open preaching, more demonstrations and more use of force. If earlier those accused of heresy practised their austerities, preached and read their Scriptures within small, closed groupings, the new leaders insisted that the Church at large should listen to them and accept their ideas, and were prepared to use force to achieve their aims. Although the best-known leaders — Henry of Lausanne, Peter of Bruys, Tanchelm, Arnold of Brescia — sprang from the clergy, they used their lay following as a battering-ram against abuse and resistance to their ideas. There was no established pattern for capture, investigation or punishment of heretics. Partly this was caused by the lack of an authority experienced in the interrogation of suspects and equipped to decide what was heresy and what was not. There was insecurity and inefficiency — stories of escapes by heretics recur — and confusion. It was in this context of uncertainty and growing dissent that Catharism, a more formidable and durable heresy than anything that had yet been seen in the West, made its appearance. (Edit.)

BERTRAND RUSSELL. Why I am not a Christian

Bertrand Russell was convinced that in its essence Christianity was erroneous and its influence harmful. He shared this conviction with listeners and readers in a number of lectures and essays. The three main features of Christianity that annoy Russell most are ontological arguments, the personality

of Christ and the two-faced morality of the church. Among ontological proofs he criticises relentlessly the arguments about the primary cause, natural laws, expedience, compensation of injustice and moral arguments about the existence of God. Thereafter Russell claims that Christ could not have been extremely wise as he foretold his imminent second advent that even a few of his disciples were to see, although it has not happened until today. He also reproaches Christ for threatening people with hell, which made them live in fear and stress for centuries and caused them unnecessary sufferings. Russell's weightiest counterarguments concern the reactionary mentality of the church as well as problems of morality and ethics. (Edit.)

ANDRES EHIN. Poetry

LIINA PAALES. Hearer's finds in deaf people's folklore

The author presents her finds from the sign language folklore of the Estonian deaf community. She describes briefly different nations' attitudes to hearing and speaking impairments and pertinent folklore. She also discusses the significance of music, singing and literature in the context of sign language. People whose abilities to perceive the surrounding world differ — either by seeing only or by both seeing and hearing — also have a different attitude to deafness. For the former, deafness is their form of everyday existence, for the latter — an incomprehensible, mystical but also irritating or condemnable situation. While hearers' folklore contrasts different nations, deaf people's folklore contrasts the deaf and the hearers. The folklore of the deaf judges hearers from deaf people's viewpoint; acceptability of hearer's customs and traditions depends on the extent they are compatible to the customs of the deaf. Deaf people's folklore forms part of general folklore. Along with well-known folklore genres (e.g. folktales, riddles, customs) it also includes creative use of the sign language or signlore. Estonian sign language folklore contains both local and international subjects. International subject matter is represented by several humorous stories that have entered Estonia mostly through the lively cultural contacts of the younger generation of the deaf. Naturally,

hearers' folklore exerts its influence too. Sign language folklore reflects different areas of deaf people's life. The texts mediate knowledge about the hearers' world and the world of the deaf. From them the following generation learns how deaf people can cope in hearers' world. For the deaf community, folklore has an entertaining and an educational role; it helps to preserve their identity. Thus it serves the same functions as folklore in general. The characteristics of Estonian deaf people's folklore are: 1) communicative specificity, i.e. presentation in the sign language; 2) the small group of its bearers or the Estonian deaf community; 3) group-centred interpretation of the hearing disability — deaf people's folklore expresses their attitude to their impairment and to the hearers. Sign language folklore expresses the cohesion of non-hearers. It serves as an outlet to the stress experienced in the company of hearers, enables them to value their traditions, to use the sign language creatively and to strengthen their feeling of solidarity. (Edit.)

Reviews

RAIVO PALMARU. Journalistic technique alone does not suffice

Tiit Hennoste. Uudise käsiraamat: Kuidas otsida, kirjutada, toimetada ja serveerida ajaleheuudist [News handbook: How to find, write, edit and present a newspaper news item]. Tartu: Tartu University Press, 2001. 356 pp.

LEA ALTNURME. On religiosity in Estonia

Raigo Liiman. Usklikkus muutuvus Eesti ühiskonnas [Religiosity in changing Estonian society]. Tartu: Tartu University Press, 2001. 175 pp.

PIRET KUUSK. Robert H. Mach. Füüsika võlu [Physics for poets]. Translated by Henn Käambre. Tartu: Ilmamaa, 2000. 358 pp.

Discussion

REIN RUUTSOO. A few notes on counterarguments

Lauri Vahtre. Tõediskursus ja tõetusediskursus [Discourse of truth and discourse of truthlessness]. — Akadeemia, 2002, No. 2, pp. 398–407.

Serial

MATT RIDLEY. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*

Taking one gene from each chromosome, the author interprets the human genome as a sort of autobiography — notes recorded in the language of genetics about the changes and innovations that have characterised the history of our species and its ancestors from the dawn of life on the Earth. (Edit.)

AUTHORS

LEA ALTNURME, MDiv (b. 1968), researcher at the Chair of Church History, Faculty of Theology, University of Tartu.

ANDRES EHIN (b. 1940), Estonian writer.

JARKKO KEMPPI PhD (b. 1970), researcher in general history at the University of Joensuu.

PIRET KUUSK ScD (b. 1947), senior researcher at the Laboratory of Theoretical Physics, Institute of Physics, University of Tartu.

MALCOLM LAMBERT, historian.

REIN MARANDI dr. rer. pol. (b. 1921), historian.

LIINA PAALES MA (b. 1973) works at the Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum.

RAIVO PALMARU PhD (b. 1951), Head of the Chair of Media and Advertising at University Nord in Tallinn, professor.

MAIT RAUN (b. 1963), psychologist and writer.

MATT RIDLEY DPhil, columnist for *Daily Telegraph*.

BERTRAND RUSSELL (1872–1970), British logician, philosopher and social scientist.

REIN RUUTSOO PhD (b. 1947), Professor of General Political Science at the University of Tartu.

MARTIN SUUROJA BA (b. 1971), post-graduate student of classical philology at the University of Tartu.

GENOOM

Ühe liigi autobiograafia kahekümne kolmes peatükis

Matt Ridley

Tõlkinud Kalle Hein

IV

Matt Ridley. *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. London: Fourth Estate, 1999. 344 pp.

Copyright ©Matt Ridley 1999

Avaldame autori ja kirjastaja nõusolekul.

Kui IQ on individuaalselt viiekümne protsendi ulatuses päritav, siis peavad mõned geenid seda mõjutama. Kuid on võimatu öelda, kui palju neid on. Kindlalt saab väita üksnes seda, et mõned seda mõjutavad geenid on muutlikud, see tähendab, et nad eksisteerivad eri isikutes eri variantides. Pärilikkus ja determinism on kaks ise asja. On täiesti võimalik, et kõige tähtsamad intelligentsust mõjutavad geenid pole tegelikult muutlikud, ning sel juhul poleks nende geenide põhjustatud erinevuste pärilikkust olemas, sest ka neid erinevusi endid ei oleks olemas. Näiteks on mu kummalgi käel viis sõrme nagu enamikul teistelgi inimestel. Põhjuseks on see, et ma olen pärinud geneetilise retsepti, mis näeb ette viit sõrme. Ja ometi, kui ma käiksin mööda maailma ringi ja otsiksin nelja sõrme inimesi, siis umbes üheksakümmend viis protsenti minu leitud inimestest, võib-olla ka rohkem, oleksid sellised, kes on sõrme kaotanud õnnetuses. Ma avastaksin, et neljasõrmelisuus on äärmiselt väikese päritavusega: see on peaaegu alati põhjustatud keskkonnast. Kuid see ei tähenda, nagu poleks geenidel midagi pistmist viie sõrme määramisega. Mingi geen võib määrata meie kehaomadusi, mis on eri inimestel ühesugused, sama kindlalt, kui ta võib määrata omadusi, mis on eri inimestel erinevad. Robert Plomini IQ geenide otsimise ekspeditsioon leiab üksnes geene, mis esinevad eri variantides, mitte geene, mis ei ilmuta mingit muutlikkust.

Plomini esimene geen, *IGF₂R* kuuenda kromosoomi pike-mal õlal, on esmapilgul "intelligentsuse geeni" üsna ebatõenäoline kandidaat. Selle peamine kuulsus, enne kui Plomin seostas selle intelligentsusega, pärines tema oletatavast seosest maksavähiga. Seda oleks võidud hakata nimetama ka "maksavähi geeniks", mis oleks väga ehedalt demonstreerinud, kui rumal on identifitseerida geene nende põhjustatavate haiguste järgi. Mingil hetkel võib meil tekkida vajadus otsustada, kas selle geeni kasvajat mahasuruv funktsioon on tema peamine ülesanne ja võime mõjutada intelligentsust ainult kõrvalefekt või vastupidi. Tegelikult võivad mõlemad olla kõrvalefektid. Selle geeni kodeeritava valgu ülesanne on uinutavalt igav: "fosforüülitud lüsoosoomsete ensüümide rakusisene transport Golgi kompleksist ja raku pinnalt lüsoosoomidesse". Ta on molekulaarne kaubaauto. Ei mingit märki ajuvõngete võimendamise kohta.

IGF₂R on hiiglaslik geen, kokku 7473 tähte, kuid tähenduslik sõnum laotub laiali 98 000-tähelisele genoomilõigule, mida nelikümmend kaheksa korda katkestavad introniteks nimetatavad tähenduseta jadad (just nagu nendes ärritavates ajakirjaartiklites, mida nelikümmend kaheksa korda katkestavad reklaamid). Geeni keskel on korduvad lõigud, millel on kalduvus pikkuse poolest varieeruda; see võibki mõjutada erinevusi inimeste intelligentsuses. Kuivõrd tegemist näib olevat geeniga, mis on mingil ebamäärasel viisil seotud insuliinistaoliste valkudega ja suhkru põletamisega, siis on ehk asjakohane märkida, et ühe teise uurimuse andmeil on kõrge IQga inimesed suutelised "efektiivsemalt" kasutama oma aju glükoosi. Õppides mängima arvutimängu nimega Tetris, ilmneb kõrge IQga inimestel vilumuse kasvades suurem langus glükoosi tarbimises kui madala IQga inimestel. Kuid see on kinnihaaramine õlekõrrest. Plomini geen, kui see üldse reaalseks osutub, on ainult üks paljudest, mis võib mõjutada intelligentsust väga mitmesugusel moel.⁵⁴

Plomini avastuse peamine väärtus seisneb selles, et kuivõrd paljud inimesed peavad endiselt kaksikute ja lapsendatute uuringuid liiga kaudseks, tõestamaks geneetika mõju intelligentsusele, ei saa nad vaidlustada otsest uurimust, mis vaatleb koos intelligentsusega varieeruvat konkreetset geeni. Üks selle geeni vorm on üliintelligentsetel Iowa lastel ligikaudu kaks korda sagedasem kui ülejäänud populatsioonil — see on tulemus, mille juhuslikkus on äärmiselt ebatõenäoline. Kuid selle mõju on ilmselt väike: see geenivariant lisab teie IQle keskmiselt vaid neli punkti. See ei ole päris kindlasti "geeniuse geen". Plomin vihjab veel kuni kümnele teisele "intelligentsuse geenile", mille ta on oma Iowa imelastel leidnud. Ja ometi suhtutakse pärilikule IQle teadusliku lugupeetavuse tagasiandmisesse paljudes ringkondades kokkumusega. See äratub taas ellu kõik need eugeenikaalased kuritarvitused, mis nii inetult moonutasid teadust 1920. ja 1930. aastatel. Nagu on öelnud liialdatud pärilikkuseus karm kriitik Stephen Jay Gould: "Osalt pärilikku madalat IQd võib olla võimalik oluliselt parandada korraliku haridusega. Aga ei pruugi. Tühjalpas fakt selle pärilikkuse kohta ei võimalda teha min-

⁵⁴R. Haier *et al.* Intelligence and changes in regional cerebral glucose metabolic rate following learning. — *Intelligence* 16 (1992), lk 415–426.

geid järeldusi." Tõepoolest. Kuid just selles probleem seisnebki. Ei pea sugugi olema paratamatu, et inimesed reageerivad geneetilistele tõenditele fatalistlikult. Geneetiliste mutatsioonide avastamine selliste puuete põhjusena nagu düsleksia ei ole pannud õpetajaid neile puuetele kui ravimatutele käega lööma — otse vastupidi; see on julgustanud neid düslektilisi lapsi eriõpetuse andmiseks välja otsima.⁵⁵

Ka kõige kuulsam intelligentsuse testimise pioneer, prantslane Alfred Binet kinnitas tuli hingeliselt, et selle eesmärk ei ole andekate laste esiletõstmine, vaid erilise tähelepanu pööramine vähem andekatele. Plomin osutab iseendale kui ideaalsele näitele hästifunktsioneerivast süsteemist. Olles suure Chicago perekonna kolmekümne kahest nõost ainus, kes läks kolledžisse, usub ta, et õnn naeratas talle intelligent-sustesti heade tulemuste tõttu, mis veensid ta vanemaid saatma ta mõnda akadeemilisemasse kooli. Ameeriklaste kiindumus sellistesse testidesse on silmatorkavaks kontrastiks õudusele, mida tunnevad nende ees britid. Lühiajaliseks jäänud kurikuulus üksteist-pluss eksam*, mida põhjendati Cyril Burtilt** pärit tõenäoliselt võltsitud andmetega, oli Briti ainus kohustuslik intelligentsustest. Kui Suurbritannias mäletatakse üksteist-plussi katastroofilise väljamõeldisena, mis pagendas täiesti intelligentsed lapsed teisejärgulistesse koolidesse, siis meritokraatlikus Ameerikas tagavad samasugused testid andekatele, kuid vaesunud lastele juurdepääsu akadeemilisele karjäärile.

Võimalik, et IQ pärilikkuse taga peitub hoopis midagi muud, midagi sellist, mis lõplikult tõestab, et Galtoni katse lüüa lahku loodus ja kasvatus on ekslik. Mõelgem sellise,

⁵⁵S. J. Gould. *The mismeasure of man*. New York: Norton, 1981. (Eesti keeles: *Väärilt mõõdetud inimene*. Tallinn: Varrak, 2001.)

**Eleven-plus exam* — Suurbritannias 1944. aastal kasutusele võetud katsed, mille pidid läbi tegema kõik õpilased (tavaliselt 11-aastaselt) ja mille põhjal otsustati, mis tüüpi keskkoolis võib üks või teine õpilane oma haridusteed jätkata. On mõnes paigas kasutusel praegugi. *Tlk.*

***Sir Cyril Ludowic Burt* (1883–1971), briti hariduspsühholoog, edendas statistilise analüüsi kasutamist psühholoogias ja uuris lapse arengut, löödi 1946. aastal rüütliks. Pärast ta surma avastati, et tema kuulsad uurimused pärilikkuse olulisusest intelligentsuse määramisel sisaldasid võltsitud andmeid. *Tlk.*

esmapilgul tobedana näiva fakti peale. Kõrge IQga inimestel on keskmiselt sümmeetrilisemad kõrvad kui madala IQga inimestel. Kogu nende keha näib olevat sümmeetrilisem: jalalabade laius, pahkluude laius, sõrmede pikkus, randmete laius ja küünarnukkide laius korreleeruvad kõik IQga.

1990. aastate alguses tärkas teadlastes taas ammune huvi kehalise sümmeetria vastu, eriti seoses sellega, mida see võib meile öelda kehalise arengu kohta varases elueas. Mõned kehalised asümmeetriad on püsivad: süda asub näiteks enamikul inimestest rindkere vasakul poolel. Kuid teised, väiksemad asümmeetriad võivad esineda juhuslikult nii ühes kui ka teises suunas. Mõnedel inimestel on vasak kõrv suurem kui parem, teistel vastupidi. Selle nn fluktureeriva asümmeetria ulatus on tundlik mõõt, mis näitab, kui suure pinge all oli keha arenedes, näitab infektsioonidest, toksiinidest ja viletsast toitumisest tingitud stressi. Tõsiasi, et kõrge IQga inimestel on sümmeetrilisem keha, viitab sellele, et neil tuli emaüas või lapsepõlves taluda vähem arengustressi. Või pigem sellele, et nad panid seda laadi stressile paremini vastu. Ja niisugune vastupanuvõime võib väga hästi olla pärilik. Seega ei tarvitse IQ pärilikkus olla hoopiski tingitud otsestest "intelligentsuse geenidest", vaid kaudsetest geenidest, mis määravad vastupanuvõime toksiinidele ja infektsioonidele — teisisõnu geenidest, mille töö põhineb koostoimel keskkonnaga. Te ei päri mitte IQd, vaid võime arendada teatud keskkonnatingimustes välja kõrge IQ. Kuidas teha sealjuures vahet loodusel ja kasvatusel? Ilmselt on see võimatu.⁵⁶

Seda ideed toetab nn Flynnni efekt. Uus-Meremaal tegutsev poliitikateadlane James Flynn märkas 1980. aastatel, et IQ tõuseb kõigis maades ja kogu aeg, keskmise kiirusega ligikaudu kolm IQ punkti kümne aasta kohta. Miks täpselt, on raske otsustada. Põhjus võib olla sama mis kasvugi suurenemisel: laste parem toitumus. Kui kahele Guatemala külale anti mitme aasta jooksul piiramatu valguvaru, tõusis sealsete laste IQ, mida mõõdeti kümme aastat hiljem, märgatavalt: see oli Flynnni efekt miniatuuris. Kuid IQ punktisummad tõusevad endiselt samasuguse tempoga ka hästitoidetud lääneriikides.

⁵⁶F. B. Furlow, T. Armijo-Prewitt, S. W. Gangestad, R. Thornhill. Fluctuating asymmetry and psychometric intelligence. — *Proceedings of the Royal Society of London, Series B* 264 (1997), lk 823–829.

Ka ei saa kool sellega eriti seotud olla, kuna on võimalik näidata, et koolitusse sekkumisel on ainult ajutine mõju IQle, ja kuna testid, mis näitavad kõige kiiremat IQ tõusu, on just sellised, millel on kõige vähem pistmist koolis õpetatavaga. Just need testid, mis mõõdavad abstraktset mõtlemisvõimet, ilmutavad kõige järsemat kasvu. Üks teadlane, Ulric Neisser usub, et Flynn'i efekti põhjus peitub moodsa igapäevaelu intensiivses küllastatuses keeruliste visuaalsete kujunditega — multifilmide, reklaamide, filmide, posterite, graafika ja teiste optiliste piltidega — sageli kirjutatud sõnumite arvel. Lapsed saavad osa rikkalikumast visuaalsest keskkonnast kui kunagi varem; see aitab arendada nende oskusi just seda laadi visuaalsete mõistatuste lahendamisel, mis domineerivad IQ testides.⁵⁷

Seda keskkonnamõju on aga esmapilgul raske kokku sobitada kaksikute-uuringutega, mis näivad kinnitavat IQ märkimisväärselt kõrget päritavust. Nagu Flynn ise märgib, viitab IQ viieteistkümnepunktiline tõus viie aastakümne jooksul kas sellele, et 1950. aastal oli maailm täis puupäid, või sellele, et see on praegu täis geeniusi. Kuna me ei koge enda ümber mingit kultuurilist renessanssi, siis järeldab ta, et IQ ei mõõda mitte midagi kaasasündinut. Ent kui Neisseril on õigus, siis on tänapäeva maailm keskkond, mis soodustab ühe intelligentsuse vormi arengut: hõlpsat toimetulekut visuaalsete sümbolitega. See on hoop "g-le", kuid ei eita ideed, et need intelligentsuse eri vormid on vähemalt osalt päritavad. Pärast kaks miljonit aastat kestnud kultuuri, mille vältel meie esiisad andsid edasi õpitud kohalikku pärimust, võib inimese aju olla (loodusliku valiku teel) omandanud võime leida neid konkreetseid oskusi, mida õpetab kohalik kultuur ja millega inimene hästi hakkama saab, ja neile spetsialiseeruda. Keskkond, mida laps kogeb, on samavõrra tema geenide kui väliste tegurite tagajärg: laps valib endale välja ja kujundab oma keskkonna. Kui ta on tehniliste kalduvustega, siis harjutab ta tehnilisi oskusi, kui raamatukoi, siis otsib välja raamatud. Geenid võivad luua soovi, mitte sobivuse. Lõppude lõpuks pole lühinägelikkuse pärilikkus seletatav mitte lihtsalt silma kuju päritavusega, vaid ka lugemisharjumuste päritavusega. Intelligentsuse päritavus võib seepärast olla samavõrra seo-

⁵⁷U. Neisser. Rising scores on intelligence tests. — *American Scientist* 85 (1997), lk 440–447.

tud kasvatuse geneetikaga kui looduse geneetikaga. Missugune lepitavalt rahuldav lõpplahendus Galtonist alguse saanud sajandipikkusele vaidlusele.

Märkus

Loo sellest, kuidas Robert Plomin otsis intelligentsust mõjutavaid gene, jutustab oma peagi ilmuvas raamatus Rosalind Arden. Plomini õpik *Behavioral genetics* on äärmiselt huvitavalt kirjutatud sissejuhatus sellesse ainevalda (kolmas väljaanne, W. H. Freeman, 1997). Stephen Jay Gouldi *Mismeasure of man* (Norton, 1981; eesti keeles: *Väärilti mõõdetud inimene*, Varrak, 2001) on hea ülevaade eugeenika ja IQ varasemast ajaloost. Lawrence Wrighti *Twins: genes, environment and the mystery of identity* (Weidenfeld and Nicolson, 1997) on vägagi meeldiv lugemismaterjal.

7. KROMOSOOM: INSTINKT

Inimloomuse *tabula* ei ole kunagi *rasa* olnud.

W. D. Hamilton

Keegi ei kahtle, et geenid võivad kujundada anatoomiat. Mõte, et nad võiksid kujundada ka käitumist, on palju raskemini seeditav. Sellegipoolest loodan ma teid veenda, et 7. kromosoomil on geen, mis mängib olulist osa inimese varustamisel ühe instinktiga ja pealegi veel sellise instinktiga, mis moodustab kogu inimkultuuri tuuma.

Instinkt on sõna, mida kasutatakse loomade puhul: lõhe otsib oma sünnioja; kaevurherilane kordab oma ammusurnud vanemate käitumist; pääsuke lendab talveks lõunamaale — see kõik tuleb instinktist. Inimesed ei pea instinktidele toetuma; selle asemel nad õpivad; nad on loomingulised, kultuuri ja teadvusega olendid. Kõik, mida nad teevad, on vaba tahte, hiiglaslike ajude ja vanemate ajuloputuse tulemus.

Selline on üldlevinud tarkus, mis on domineerinud kahekümnenda sajandi psühholoogias ja teistes sotsiaalteadustes. Teisiti mõelda, uskuda kaasasündinud inimkäitumisse tähendas langeda determinismi lõksu ja määrata iga üksikindiviidi pärisosaks halastamatu saatust, mis on kirjutatud tema geenidesse juba enne, kui ta on jõudnud sündida. Mis sest, et sotsiaalteadused asusid leiutama üha uusi ja palju enam ärevakstegevaid determinismi vorme, mis tulid geneetilise vormi asemele: Freudi vanemlik determinism; Marxi sotsiaalmajanduslik determinism; Lenini poliitiline determinism; Franz Boasi ja Margaret Meadi omataoliste surve kultuuriline determinism; John Watsoni ja B. F. Skinneri stiimuli-reaktsiooni determinism; Edward Sapiri ja Benjamin Whorfi keeleline determinism. Ühe kõigi aegade suurima pettemanöövriga õnnestus sotsiaalteadlastel peaaegu terve sajandi vältel veenda väga mitmesuguste erialade mõtlejaid selles, et bioloogiline põhjuslikkus on determinism, samas kui keskkondlik põhjuslikkus säilitab vaba tahte; ja et loomadel on instinktid, aga inimestel mitte.

Ajavahemikus 1950 kuni 1990 varises keskkonnadeterminismi hoone müriks kokku. Freudistlik teooria langes hetkel,

mil esmakordselt raviti liitiumiga maniakaal-depressiivset psühhoosi, mille ees psühhoanalüüs oli kakskümmend aastat olnud jõuetu. (1995. aastal kaebas üks naine oma endise psühhoterapeudi kohtusse, sest kolm nädalat Prozacit* oli aidanud rohkem kui kolm aastat teraapiat.) Marksism langes siis, kui püstitati Berliini müür, ehkki kulus veel tükk aega ja müür lammutati maha, enne kui mõned inimesed taipasid, et kõikvõimsa riigi orjaks olemist ei ole võimalik teha nauditavaks, ükskõik kui palju propagandat selle nimel mängu pandaks. Kultuuriline determinism langes pärast seda, kui Derek Freeman oli avastanud, et Margaret Meadi järeldused (mille kohaselt noorukite käitumine on piiramatult kujundatav kultuuri poolt) põhinevad eelarvamuslikel soovunelmatel, viletsal andmekogumil ja tema informaatorite nooruslikel vingerpusidel. Biheivorism langes kuulsalt 1950. aastatel Wisconsinis korraldatud eksperimendiga, milles orvuks jäänud ahvibeebid kiindusid emotsionaalselt nende emasid kujutavatesse riidest valmistatud mannekeenidesse, ehkki neid toitsid ainult traadist meisterdatud mudelid; seega ei allunud nad teooriale, nagu võiks meid, imetajaid, panna eelistama ükskõik mille lähedust, kui see vaid meile süüa annab — pehme ema eelistamine on tõenäoliselt kaasasündinud.⁵⁸

Lingvistika sai esimeseks mõraks hoonesse Noam Chomsky raamat *Süntaktilised struktuurid*, mis väitis, et inimkeel, kõigist inimkäitumistest kõige varjamatumalt kultuuriline, võlgneb sama palju instinktile kui kultuurile. Chomsky taaselustas vana arusaama keelest, mida Darwin oli iseloomustanud kui "instinktiivset kalduvust omandada kunst". Varasem psühholoog William James, romaanikirjanik Henry vend, kaitses ägedalt seisukohta, et inimese käitumine ei ilmuda loomade omast mitte vähem, vaid just rohkem tõendeid

* 1980. aastate lõpul turule tulnud ja kiiresti populaarseks muutunud antidepressant. *Tlk.*

⁵⁸Freudismi surma kohta: T. Wolf. Sorry but your soul just died. — *The Independent on Sunday*, 2. veebruar 1997. Meadi õpetuse surma kohta: D. Freeman. *Margaret Mead and Samoa: The making and unmaking of an anthropological myth*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983; D. Freeman. *Frans Boas and "The flower of heaven"*. London: Penguin, 1997. Biheivorismi surma kohta: H. F. Harlow, M. K. Harlow, S. J. Suomi. From thought to therapy: lessons from a primate laboratory. — *American Scientist* 59 (1971), lk 538–549.

eraldiseisvatest instinktdest. Ent suurema osa kahekümne-
dast sajandist oli tema ideid ignoreeritud. Chomsky puhus
neile uuesti elu sisse.

Uurides, kuidas inimesed räägivad, järeltas Chomsky, et kõikidel keeltel on midagi olemuslikult sarnast, mis annab tunnistust inimkeele universaalse grammatika olemasolust. Me kõik teame, kuidas seda kasutada, ehkki teadvustame seda võimet harva. Kõigi eelduste kohaselt tähendab see, et geenid on varustanud inimese aju spetsiifilise võimega õppida keelt. On selge, et sõnavara ei saa olla kaasasündinud, sest midu räägiksime kõik ühte ja sama keelt. Kuid on võimalik, et laps, omandades oma sünnikogukonna sõnavara, sobitab need sõnad mingisse kaasasündinud mentaalsete reeglite raamistikku. Chomsky tõendid selle arusaama kinnituseks olid keelelised: ta märkas meie kõnelemise viisis reegliparasusi, mida vanemad ei ole meile kunagi õpetanud ja mida ei saa ilma suurte raskusteta igapäevakõne näidetest tuletada. Näiteks selleks, et muuta ingliskeelne jutustav lause küsivaks, toome me põhiverbi lause algusesse. Ent kuidas me teame, missugust verbi ette tuua? Vaadake lauset "A unicorn that is eating a flower is in the garden".* Selle lause võib muuta küsimuseks, tuues teise *is*-i algusesse: "Is a unicorn that is eating a flower in the garden?"** Aga tuues algusesse esimese *is*-i, ei ole lausel mingit mõtet: "Is a unicorn that eating a flower is in the garden?" Erinevus seisneb selles, et esimene *is* on nimisõnaraasi osa ning on peidetud mentaalsesse pilti, mida ei kutsu esile sugugi suvaline üksisarvik, vaid suvaline üksisarvik, kes sööb lille. Ja ehkki nelja-aastastele lastele ei ole seda reeglit kunagi õpetatud, oskavad nad ometi seda vähimagi pingutuseta kasutada. Näib, nagu nad lihtsalt teaksid seda reeglit. Ja nad teavad seda, ilma et oleksid kunagi varem kasutanud või kuulnud väljendit "üksisarvik, kes sööb lille". Selles peitubki keele ilu — peaaegu iga väide, mille me kuuldavale toome, kujutab endast uut sõnakombinatsiooni.

Chomsky oletust on järgnenud aastakümnetel hiilgavalt kinnitanud terve rida tõendeid väga mitmesugustest teadus-
harudest. Nende kõigi kokkupuutepunktiks on järeldus, et inimkeele selgeksõppimiseks on vaja — kui kasutada psühho-

*Üksisarvik, kes sööb lille, on aias (ingl. k). *Tlk.*

**Kas üksisarvik, kes sööb lille, on aias? (ingl. k). *Tlk.*

lingvist Steven Pinkeri sõnu — inimese keeleinstinkti. Pinker (keda on nimetatud esimeseks lingvistiksi, kes on olnud suuteline kirjutama loetavaid tekste) kogus kokku veenva kimbu tõendeid selle kohta, et keeleoskused on kaasasündinud. Üks neist on keele universaalsus. Kõik inimesed räägivad võrreldava grammatilise keerukusega keeli, isegi need, kes on juba kiviajast peale elanud isoleeritult Uus-Ginea mägismaal. Kõik inimesed peavad ühtviisi järjekindlalt ja hoolikalt kinni implitsiitsetest grammatikareeglitest, isegi need, kellel puudub haridus ja kes kõnelevad keeli, mida üleolevalt peetakse slängitaolisteks dialektideks. Aafrikast pärit mustade ameeriklaste aguli-inglise keele reeglid on niisama ratsionaalsed kui *Queen's English*'i omad. Ühe eelistamine teisele on pelgalt eelarvamus. Näiteks peetakse kahekordse eituse kasutamist ("Don't nobody do this to me...") prantsuse keeles kõigiti korrektseks, inglise keeles aga slängiks. Seda reeglit järgitakse ühesuguse järjekindlusega mõlemas keeles.

Teiseks, kui neid reegleid õpitaks imiteerimise teel nagu sõnavara, siis miks hakkavad nelja-aastased lapsed, kes on juba ligikaudu aasta otsa edukalt kasutanud sõna *went*, äkitselt ütleva *goed*?* Tõde seisneb selles, et ehkki me peame õpetama oma lapsed lugema ja kirjutama — need on oskused, milleks ei ole spetsiifilist instinkti —, õpivad nad rääkima iseseisvalt ja palju nooremas eas ning minimaalse meiepoolse abiga. Ükski lapsevanem ei kasuta sõna *goed* ja ometi teeb seda teatud ajal enamik lapsi. Ükski lapsevanem ei seleta, et sõna "tass" osutab kõikidele tassitaolistele esemetele, mitte ainult sellele konkreetsele tassile, mitte lihtsalt tassi kõrvale, mitte materjalile, millest see valmistatud on, mitte tassi peale näitamise tegevusele, mitte abstraktsele tassisuse mõistele, mitte tasside suurusele või temperatuurile. Arvuti, millelt oodataks keele äraõppimist, tuleks varustada mahuka programmiga, mis välistaks kõik need rumalad valikud — teisisõnu, instinktiga. Lapsed on juba ette programmeeritud, kaasasündinult määratud tegema ainult teatud tüüpi oletusi.

Aga kõige hämmastavamad tõendid keeleinstinkti olemasolu kohta pärinevad loomulikus keskkonnas läbi viidud katseteseeriast, milles lapsed kehtestasid grammatikareeglid keel-

**Go* 'minema' on inglise keeles ebareeglipärane verb, mille lihtminevikuvorm on *went*, kuid reeglipäraselt pööratuna oleks *goed*. *Tlk.*

tele, mille need puudusid. Kõige kuulsam on juhtum, mida uuris Derek Bickerton ja mille puhul üheksateistkümnendal sajandil Havaile kokku kogutud võõrtöölise rühmal kujunes välja pidžinkeel — sõnade ja fraaside segu, mille abil nad said üksteisega suhelda. Nagu enamikul sellistel pidžinitel, puudusid ka sellel keelel ühtsed grammatikareeglid ning ta oli ühtaegu vaearikkalt keeruline selles osas, kuidas ta pidi asju väljendama, ja suhteliselt algeline selles osas, mida ta suutis väljendada. Kuid kõik muutus, kui esmakordselt õppis selle keele lapsena selgeks uus põlvkond. Pidžin omandas sõnade muutmise, sõnade järjestuse ja grammatikareeglid, mis tegid temast palju efektiivsema ja tõhusama keele — kreooli. Lühidalt, nagu Bickerton järeldas, pidžinid muutuvad kreoolkeelteks alles pärast seda, kui need keeled on ära õppinud uus põlvkond lapsi, kes kutsuvad neid oma instinktiga esile muuted.

Bickertoni hüpotees on saanud märkimisväärset tuge viipekeele uurimisest. Ühel puhul viis kurtidele mõeldud erikoolide esmakordne asutamine Nikaraaguas 1980. aastatel terve uue keele *de novo* leiutamiseni. Koolid õpetasid edutult suultlugemist, kuid mänguplatsil panid lapsed kokku kodus kasutatavad mitmesugused käeviiped ja löid sel viisil teatud lihtsa pidžinkeele. Mõne aasta jooksul, kui nooremad lapsed olid selle pidžini ära õppinud, muutus see tõeliseks viipekeeleks, millele oli omane kõneldava keele kogu keerukus, ökonoomsus, efektiivsus ja grammatika. Taas olid lapsed need, kes olid keele loonud — tõsiasi, mis näib viitavat sellele, et keeleinstinkt lülitub lapse täiskasvanuks saamisel välja. See seletab ka meie raskusi uute keelte või isegi uute hääldusvarjundite õppimisel täiskasvanuna. Meil ei ole enam instinkti. (See seletab ka seda, miks on isegi lapsel nii palju raskem õppida prantsuse keelt klassiruumis kui Prantsusmaal veedetava puhkuse ajal: instinkt töötab kõne najal, mida laps kuuleb, mitte reeglite najal, mida ta pähe õpib.) Tundlik periood, mil midagi on võimalik õppida ja millest varem või hiljem ei ole see võimalik, on omane paljudele loomade instinktidele. Näiteks õpib metsvint oma liigi laulu õigesti ära ainult siis, kui ta kuuleb seda esitatavat teatud vanusepiiride vahel. Et sama kehtib ka inimese puhul, seda tõestas jõhkral kombel tõestisündinud lugu Genie'st, tüdrukust, kes leiti kolmeteistkümnendaastasena ühest Los Angelese korterist. Teda oli kogu

elu hoitud ühesainsas kasinalt möbleeritud toas ja jäetud ilma peaaegu igasugusest inimlikust kontaktist. Ta oli ära õppinud kaks sõna, *Stopit* ja *Nomore**. Pärast sellest põrgust vabanemist omandas ta kiiresti suure sõnavara, kuid grammatikat ei suutnudki selgeks saada — tema tundlik periood, mil instinkt avaldub, oli möödas.

Ent isegi halbade ideede väljasuretamisega on tükk tege- mist ja arusaamal, et keel on kultuurinähtus, mis võib vormida aju, mitte vastupidi, on hääbumiseks kulunud juba liigagi palju aega. Ehkki kanoonilised uurimistulemused, nagu näiteks ajamõiste puudumine hopi keeles** ja järelikult ka hopi mõtlemises, on paljastatud kui kõige tavalisem pettus, valitseb paljudes sotsiaalteadustes endiselt arusaam, et keel on pigem inimaju närvivõrgustiku põhjus kui tagajärg. Oleks absurdne väita, et ainult sakslased on võimelised aru saama sellisest nähtusest nagu rõõmustamine teise inimese õnnetu- se üle ja et meile kõigile ülejäänutele, kelle keeles ei ole sõna *Schadenfreude* (kahjurõõm), on see nähtus täiesti võõras.⁵⁹

Lisatõendeid keeleinstinkti olemasolu kohta tuleb palju- dest allikatest ja sugugi mitte kõige vähem detailsetest uurin- gutest selle kohta, kuidas areneb laste keel nende teisel elu- aastal. Sõltumata sellest, kui palju nendega otse räägitakse või nende sõnakasutust treenitakse, areneb laste keeleoskus välja ennustatava järjekorra ja süsteemi alusel. Ning kaksiku- te uurimise abil on näidatud, et kalduvus omandada keel hilisemas eas on väga suurel määral pärilik. Paljude inimeste jaoks pärinevad aga kõige veenvamad tõendid keeleinstinkti olemasolu kohta nn kõvadest teadustest:*** neuroloogiast ja geneetikast. On raske vaielda ajurabanduse ohvrite ja reaal- sete geenidega. Sama ajuosa kasutatakse järjepidevalt teks-

* Sõna-sõnalt: lõpetasee, eienam. *Tlk.*

** USA Arizona osariigi kirdeosas elava indiaani hõimu poolt kõ- neldav hopi keel kuulub uto-asteegi keelkonda. *Tlk.*

⁵⁹S. Pinker. *The language instinct: The new science of language and mind*. London: Penguin, 1994.

*** Ingl. k *hard sciences* — teadusharud, mis kasutavad tulemuste täpset mõõtmist ja millel on selgelt defineeritud meetodid (keemia ja füüsika, enamasti arvatakse nende hulka ka bioloogia, geoloogia ja astronoomia. Näiteks psühholoogia, sotsioloogia ja antropoloogia on nn pehmed teadused). *Tlk.*

titöötluseks (enamikul inimestel vasakul ajupoolel), ja seda teevad isegi kurdid, kes "räägivad" käte abil, ehkki viipekeel kasutab ka osa paremast ajupoolkerast.⁶⁰

Kui nende ajuosade teatud piirkond on kahjustatud, siis on tulemuseks häire, mida tuntakse Broca afaasia nime all — see on võimetus kasutada või mõista vähegi keerukamat grammatikat, ehkki võime mõista sõnade tähendust on jäänud puutumata. Näiteks suudab Broca afaasiat põdev inimene kergesti vastata sellistele küsimustele nagu "Kas te kasutate haamrit lõikamiseks?", kuid satub suurtesse raskustesse küsimuse puhul "Lõvi tapeti tiigri poolt. Kumb on surnud?". Teine küsimus nõuab sõnade järjestusse peidetud grammatika tajumist, mida tunneb just see konkreetne ajuosa. Teise, Wernicke piirkonna kahjustusega inimestele on omane rikkalik, kuid mõttetu sõnavool. Tundub, nagu genereeriks Broca piirkond kõnet ja Wernicke piirkond juhendaks Broca piirkonda, millist kõnet genereerida. See ei ole aga veel kõik, sest on olemas teisigi keeletöötluste osalevaid piirkondi, eelkõige ajusild (mis võib olla see ajuosa, mis ei talitle korralikult düsleksia puhul).⁶¹

On kaks geneetilist puuet, mis mõjutavad keelelisi võimeid. Üks neist on Williamsi sündroom, mida põhjustab 11. kromosoomil asuva geeni muutus. Seda põdevad lapsed on väga madala üldintelligentsusega, kuid elava, rikkaliku ja erakordselt sõnaohtra keelekasutusega. Nad vadistavad vahet pidamata, kasutades pikki sõnu, pikki lauseid ja keerukat süntaksit. Kui neil palutakse nimetada mõni loom, siis võivad nad valida kassi või koera, aga niisama hästi ka midagi veidrat, nagu näiteks tuhniku.* Neil on kõrgeenenud keeleõppimisvõime, kuid seda tähenduste mõistmise hinnaga — nad on sügava vaimupuudega lapsed. Nende olemasolu

⁶⁰P. S. Dale, E. Simonoff, D. V. M. Bishop, T. C. Eley, B. Oliver, T. S. Price, S. Purcell, J. Stevenson, R. Plomin. Genetic influence on language delay in two-year-old children. — *Nature Neuroscience* 1 (1998), lk 324–328; E. Paulesu, J. Mehler. Right on in sign language. — *Nature* 392 (1998), lk 233–234.

⁶¹R. Carter. *Mapping the mind*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.

*Lõuna-Aafrikas elutsev toruhambuline, kelle ingliskeelne nimetus, *aardvark*, kõlab palju veidramalt kui eestikeelne "tuhnik". *Tlk*.

näib kummutavat seisukoha, mida enamik meist on teatud hetkedel kaalunud, et mõistus on üks hääletu keele vorme.

Teisel geneetilisel puudel on vastupidine tagajärg: see alandab keelelisi võimeid, ilma et näiks mõjutavat intelligent-sust, vähemalt mitte alati. Spetsiifilise keelepuude (*specific language impairment*, SLI) nime all tuntud häire on ägeda teadusliku võitluse keskmes. Ta on tallermaa, kus peavad lahingut uus teadusharu evolutsiooniline psühholoogia ja vanad sotsiaalteadused, käitumise geneetilised ja keskkondlikud seletused. Ja see geen on siin, 7. kromosoomil.

Et see geen eksisteerib, on väljaspool kahtlust. Kaksikute uuringute hoolikas analüüs viitab ühemõtteliselt spetsiifilise keelepuude kõrgele päritavusele. See puue ei ole seotud neuroloogilise sünnikahjustusega, ei ole seotud keeleliselt vaesunud kasvumiljööga ega ole põhjustatud üldisest vaimsest alaarengust. Mõnede testide andmeil — ja sõltuvalt sellest, kuidas seda defineeritakse — läheneb päritavus sajale protsendile. See tähendab, et ühemunakaksikutel on kaks korda suurem tõenäosus seda puuet omada kui erimunakaksikutel.⁶²

Et kõnealune geen asub 7. kromosoomil, selles ei ole samuti erilist kahtlust. 1997. aastal tegi grupp Oxfordis töötavaid teadlasi 7. kromosoomi pikemal õlal kindlaks geneetilise markeri, mille üks vorm esineb koos SLI-ga. See tõend, mis toetus küll vaid ühele suurele inglise perekonnale, oli veenev ja ühemõtteline.⁶³

Millest siis need lahingud? Raevukas vaidlus käib selle üle, mis on SLI. Mõnede jaoks on see pelgalt üldine ajuga seotud probleem, mis mõjutab paljusid keeletekitamisvõime aspekte, eelkõige võimet artikuleerida suus sõnu ja kuulda kõrvas õigesti helisid. Selle teooria järgi on patsientide keelega seotud raskused tingitud nendest aistinguraskustest. Teiste arvates on selline seisukoht sügavalt eksitav. On tõsi, et sensoorsed ja hääleprobleemid on paljudel selle puude ohvritel olemas, kuid samamoodi on neil olemas ka midagi hoopis põnevamat: töeli-

⁶²D. V. M. Bishop, T. Northe, C. Donlan. Genetic basis of specific language impairment: evidence from a twin study. — *Developmental Medicine and Child Neurology* 37 (1995), lk 56–71.

⁶³S. E. Fisher, F. Vargha-Khadem, K. E. Watkins, A. P. Monaco, M. E. Pembrey. Localisation of a gene implicated in a severe speech and language disorder. — *Nature Genetics* 18 (1998), lk 168–170.

ne grammatika mõistmise ja kasutamiseiga seotud probleem, mis on üsna sõltumatu mis tahes sensoorsetest vajakajäämistest. Ainus, milles mõlemad pooled on suutelised üksmeelele jõudma, on see, et meedia poolt on läbinisti häbiväärne, pealiskaudne ja sensatsioonihimuline esitada seda geenit, nagu nad on teinud, "grammatikageenina".

Kõnealune lugu keskendub ühele suurele inglise perekonnale, keda tuntakse nime all K-d. Neid on kolm põlvkonda. Puudega naine abiellus terve mehega ning sünnitas neli tütart ja ühe poja: kõik peale ühe tütre olid puudega, ning neil oli omakorda kokku kakskümmend neli last, kellest kümnel on see puue. Perekond on psühholooge hästi tundma õppinud; rivaalitsevad rühmad pommitavad neid lõputute testidega. Just nende veri oli see, mis juhtis Oxfordi rühma 7. kromosoomil asuva geenini. Oxfordi rühm, mis teeb koostööd Londonis asuva Lapse Tervise Instituudiga, kuulub SLI "laia" koolkonda, mis väidab, et K-de perekonnaliikmete puudulikud grammatikaoskused tulenevad nende kõne- ja kuulmisprobleemidest. Nende peamine oponent ja "grammatikateooria" juhtiv eestkõneleja on Kanada lingvist Myrna Gopnik.

1990. aastal käis Gopnik esimest korda välja idee, et K-de perekonnal ja teistel nendesarnastel on probleeme inglise keele grammatika põhireeglite tundmisega. Mitte et nad ei oleks suutelised neid reegleid tundma —, lihtsalt selle asemel, et need endale instinktiivselt sisemiselt omaseks teha, peavad nad need teadlikult pähe õppima. Näiteks kui Gopnik näitab pilti kujuteldavast olendist ja koos sellega kirja "See on Wug" ning seejärel pilti kahest samasugusest olendist koos kirjaga "Need on...", siis vastab enamik inimesi silmapilkselt "Wugid" (*Wugs*). SLI-ga inimesed teevad seda harva ja kui, siis pärast hoolikat mõtlemist. Näib, nagu ei tunneks nad inglise keele mitmuse moodustamise reeglit, mille kohaselt enamikule sõnadest lisatakse lõppu "s". See ei takista SLI-ga inimestel teadmast enamiku sõnade mitmuse, kuid nad jäävad jänni uute sõnadega, mida nad ei ole varem näinud, ja teevad selle vea, et lisavad "s-i" ka niisugustele fiktiivsetele sõnadele, millele meie ülejäänud seda ei lisaks, näiteks sõnale *saess*.* Gopnik oletab, et nad talletavad inglise keele

*"s-i" ja "ss-iga" lõppevate sõnade mitmuse moodustamiseks lisatakse neile inglise keeles "es". *Tlk*.

mitmused endale mällu iseseisvate leksikaalsete ühikutena, samamoodi nagu me kõik talletame ainsused. Nad ei talleta grammatilist reeglit.⁶⁴

Loomulikult ei piirdu probleem ainult mitmusega. Ka minevik, passiiv, mitmesugused sõnajärjestuse reeglid, sufiks, sõnade kombineerimise reeglid ja kõik teised inglise keele seadused, mida me kõik nii teadvustamatult teame, tekitavad SLI-inimestele raskusi. Kui Gopnik need tulemused esmakordselt pärast mainitud inglise perekonna uurimist avaldas, rünnati teda viivitamatult ja raevukalt. On palju mõistlikum järeldada, ütles üks kriitik, et nende mitmesuguste keelega seotud probleemide põhjus peitub keeletötlussüsteemis, mitte selle aluseks olevas grammatikas. Inglise keele grammatilised vormid nagu mitmus ja minevik võivad eriti kergesti saada komistuskiviks just kõne-defektidega indiviididele. Gopnikust oli eksitav jätta mainimata, ütles teine kriitikutepaar, et K-de perekonnal on raskekujuline kaasasündinud kõnehäire, mis mõjub negatiivselt nii sõnade ja foneemide moodustamisele kui ka nende sõnavarale, semantilisele võimekusele ja süntaksile. Neil on raskusi ka paljude teiste süntaktilise struktuuri vormide mõistmisega, nagu näiteks ümberpööratavad passiivid, järelassendis täiendiga alused, kõrvallaused ja põimunud vormid.⁶⁵

Selline kriitika näib pisut oma territooriumi kaitsmisena. K-de perekond ei olnud Gopniku avastatud: kuidas julgeb ta siis nende kohta midagi uut väita? Liiatigi toetas vähemalt üks osa sellest kriitikast teatud määral hoopis Gopniku ideed: et kõnealune puue hõlmab kõiki süntaktilisi vorme. Ja väide, et grammatilised raskused peavad olema põhjustatud kõnehäireprobleemidest, sest kõnehäired kaasnevad grammatiliste raskustega, moodustab ringi.

Gopnik ei olnud inimene, kes alla annaks. Ta laiendas oma uurimust ka kreeklastele ja jaapanlastele, kasutades neid mitmesugustes leidlikes katsetes, mille eesmärk oli demonstrearida sama nähtust. Näiteks tähendab kreeka keeles sõna

⁶⁴M. Gopnik. Feature-blind grammar and dysphasia. — *Nature* 344 (1990), lk 715.

⁶⁵P. Fletcher. Speech and language deficits. — *Nature* 346 (1990), lk 226; F. Vargha-Khadem, R. E. Passingham. Speech and language deficits. — *Nature* 346 (1990), lk 226.

likos hunti. Sõna *likanthropos* tähendab huntinimest. Sõna *lik*, "hundi" tüvi, ei esine kunagi iseseisvalt. Sellest hoolimata teab enamik kreeka keele kõnelejaid automaatselt, et nad peavad sõnatüve leidmiseks ära jätma "os-i", kui tahavad seda ühendada teise sõnaga, mis algab vokaaliga, nagu *-anthropos*, või ära jätma ainult "s-i", kui tahavad seda ühendada sõnaga, mis algab konsonandiga. See kõlab keerulise reeglina, kuid isegi inglise keele rääkijatele tuleb see otsekohe tuttav ette: nagu Gopnik osutab, kasutame me seda kogu aeg uute ingliskeelsete sõnade puhul, nagu näiteks *technophobia*.

SLI-ga kreeklased ei saa sellega hakkama. Nad võivad ära õppida sõnad nagu *likophobia* või *likanthropos*, kuid ei näe peaaegu kunagi läbi, et sellised sõnad on keerulise struktuuriga ja koosnevad mitmesugustest tüvedest ning sufiksistest. Selle tulemusena vajavad nad oma puude kompenseerimiseks hädasti suuremat sõnavara kui teised inimesed. "Neid tuleb pidada," ütleb Gopnik, "ilma emakeelela inimesteks." Nad õpivad omaenda keelt sama vaevarikalt kui meie täiskasvanutena mõnd võõrkeelt, imades teadlikult endasse reegleid ja sõnu.⁶⁶

Gopnik mõonab, et mõnedel SLI-inimestel on mitteverbaalsete testide kohaselt madal IQ, kuid samas on see mõnedel keskmisest kõrgem. Ühe erimunakaksikute paari puhul oli SLI-kaksiku mitteverbaalne IQ kõrgem kui tervel kaksikul. Gopnik mõonab sedagi, et enamikul SLI-inimestel on probleeme ka rääkimise ja kuulmisega, kuid ta väidab, et see ei kehti kaugeltki kõigi puhul ning et see kokkulangevus ei puutu asjasse. Näiteks ei tekita SLI-inimestele mingeid raskusi sõnade *ball* (pall) ja *bell* (kell) erinevuse äraõppimine, kuid sellest hoolimata ütlevad nad sageli *fall* (kukkuma), kui mõtlevad *fell* (kukkus) — mis on juba grammatiline, mitte sõnavaraline erinevus. Samuti ei ole neil probleeme riimuvate sõnade, näiteks *nose* (nina) ja *rose* (roos) eristamisega. Gopnik oli maruvihane, kui üks tema oponente kirjeldas K-de perekonnaliikmete kõ-

⁶⁶M. Gopnik, J. Dalakis, S. E. Fukuda, S. Fukuda, E. Kehayia. Genetic language impairment: unruly grammars. — W. G. Runciman, J. Maynard Smith, R. I. M. Dunbar (toim.). *Evolution of social behaviour patterns in primates and man*. Oxford: Oxford University Press, 1996, lk 223–249; M. Gopnik (toim.). *The inheritance and innateness of grammars*. Oxford: Oxford University Press, 1997.

net kui kõrvalseisjatele “mõistetamatut”. Olles veetnud koos nendega palju tunde vesteldes, pitsat süües ja võtnud osa nende perekondlikest koosviibimistest, ütleb ta, et nad on suurepärased mõistetavad. Et tõestada kõne- ja kuulmisraskuste asjakohatust, on ta välja töötanud ka kirjalikud testid. Vaadake näiteks sellist lausepaari: “Ta oli möödunud nädalal väga õnnelik, kui ta oli esimene.” “Ta oli möödunud nädalal väga õnnelik, kui ta on esimene.” Enamik inimesi saab kohe aru, et esimene lause on grammatiliselt õige ja teine mitte. SLI-inimeste meelest on need mõlemad vastuvõetavad väited. On raske näha, kuidas saab see olla tingitud kuulmis- või kõnehäiretest.⁶⁷

Sellest hoolimata ei ole kõne- ja kuulmisteoreetikud alla vandunud. Hiljuti näitasid nad, et SLI-inimestel on raskusi “maskeeritud helidega” — nad ei märka puhast tooni, kui seda maskeerib eelnev või järgnev müra, välja arvatud juhul, kui see toon on neljakümne viie detsibelli võrra intensiivsem kui teiste inimeste poolt tajutav. Teisisõnu, SLI-inimestel on suuremaid raskusi vaiksemate kõnehelide eristamisega valjemate helide voolust ja nii võivad nad näiteks kõrvust mööda lasta “-ed” sõna lõpus.

Aga selle asemel, et toetada vaadet, nagu seletaks see täielikult kõiki SLI sümptomeid, lisab see usutavust palju huvitavamale, evolutsioonilisele seletusele: et aju kõne- ja kuulmispiirkonnad asuvad grammatikapiiirkondade naabruses ning et SLI korral on mõlemad kahjustatud. SLI tuleneb ajukahjustusest, mille kutsub raseduse viimasel kolmandikul esile 7. kromosoomil asuva geeni ebaharilik vorm. Magnetresonantspildid kinnitavad ajukahjustuse olemasolu ja näitavad selle ligikaudset asukohta. Ei ole üllatav, et see esineb ühes kahest kõne- ja keeletöötluspiirkonnast, ajuosadest, mida me tunneme Broca ja Wernicke piirkondadena.

Ahvide ajus on kaks kohta, mis vastavad täpselt nendele piirkondadele. Broca-homoloogi kasutavad ahvid näo-, kõri-,

⁶⁷M. Gopnik, H. Goad. What underlies inflectional error patterns in genetic dysphasia? — *Journal of Neurolinguistics* 10 (1997), lk 109–138; M. Gopnik. Familial language impairment: more English evidence. — *Folia Phonetica et Logopaedia* 51 (1999): ilmumas. Myrna Gopniku elektronkirjavahetus autoriga, 1998.

*Reegliparaste inglise keele verbide mineviku tunnus. *Tlk.*

keele- ja suulihaste kontrollimiseks. Wernicke-homoloogi kasutatakse helijärgevuste ja teiste ahvide hüüete äratundmiseks. Need on täpselt samad keelevälised probleemid, mis esinevad paljudel SLI-inimestel: häiritud on näolihaste valitsemine ja helide täpne kuulmine. Teisisõnu, kui meie inimesivanematel arenes esmakordselt välja keeleinstinkt, siis moodustus see piirkonda, mis vastutab helide tekitamise ja töötlemise eest. See helide tekitamise ja töötlemise moodul jäi alles, koos oma ühendustega näolihaste ja kõrvadega, kuid keeleinstinkti moodul kasvas selle peale, koos oma kaasasündinud võimega kehtestada grammatikareegleid liigikaaslaste kasutatavale helidesonastikule. Seega, ehkki ükski teine primaat ei ole võimeline ära õppima mitte mingisugust grammatilist keelt — ja me võlgname tänu paljudele usinatele, mõnikord kergeusklikele ning kindlasti parimate kavatsustega šimpanside ja gorillade dresseerijatele, kes on oma järjekindlusega välistanud kõik vastupidise võimalused —, on keel vahetult ja füüsiliselt seotud helide tekitamise ning töötlemisega. (Ja siiski mitte liiga vahetult: kurdid inimesed suunavad keelemooduli sisendi ja väljundi ümber vastavalt silmadele ja kätele.) Geneetiline kahjustus selles ajuosas mõjutab seetõttu nii grammatilist võimekust, kõnet kui ka kuulmist — kõiki kolme moodulit.⁶⁸

Ei ole võimalik tuua paremat tõendit, tõestamaks William Jamesi üheksateistkümnenda sajandi oletust, et inimesed kujundasid oma keeruka käitumise sel teel, et lisasid eelkäijate instinktidele uusi instinkte, mitte ei asendanud neid õppimisega. Jamesi teooria taaselustas 1980. aastate lõpul rühm teadlasi, kes nimetasid end evolutsioonilisteks psühholoogideks. Silmapaistvaimad nende seas olid antropoloog John Tooby, psühholoog Leda Cosmides ja psühholingvist Steven Pinker. Nende põhiväide seisnes lühidalt järgmises. Kahekümnenda sajandi sotsiaalteaduste eesmärk on olnud kindlaks teha, mil viisil mõjutab meie käitumist sotsiaalne keskkond; selle asemel võiksime probleemi pea peale pöörata ja kindlaks teha, mil viisil on sotsiaalne keskkond meie kaasasündinud sotsiaalsete instinktide vili. Seega ei pruugi tõsiasi, et kõik inimesed õnnelikuna naeratavad ja muretsedes kulmu kortsutavad või et kõikides kultuurides peavad mehed nais-

⁶⁸ Associated Press, 8. mai 1997; S. Pinker. *The language instinct: The new science of language and mind*. London: Penguin, 1994.

te puhul seksuaalselt ligitõmbavateks nooruslikke jooni, olla kultuuri, vaid just instinkti väljendus. Või näiteks võib romantilise armastuse ja religiooni universaalsus olla märk sellest, et nad on rohkem mõjutatud instinktides kui traditsioonist. Kultuur, oletasid Tooby ja Cosmides, on pigem individuaalse psühholoogia vili kui vastupidi. Vähe sellest, on olnud tohutu viga vastandada loomust ja keskkonda, sest igasugune õppimine sõltub kaasasündinud võimest õppida ja kaasasündinud piirangutest sellele, mida on õpitud. Näiteks on palju lihtsam õpetada ahvi (ja inimest) kartma madusid kui õpetada teda kartma lilli. Kuid sellegipoolest tuleb seda õpetada. Hirm madude ees on instinkt, mida peab õppima.⁶⁹

“Evolutsiooniline” evolutsioonilises psühholoogias ei osuta mitte niivõrd huvile muutustega pärandumise vastu ega ka mitte loodusliku valiku protsessi enese vastu — mis on küll huvitavad, kuid tänapäevateadusele inimvaimu uurimisel kättesaamatud, sest nad toimuvad liiga aeglaselt —, kui just darvinistliku paradigma kolmanda iseloomuliku joone, kohastumise mõiste vastu. Keerulisi bioloogilisi elundeid on võimalik mõtteliselt koost lahti võtta, et näha, milleks nad on “mõeldud”, nagu me võime sel viisil uurida ka keerukaid masinaid. Steven Pinkerile meeldib taskust välja tõmmata üks keeruline asi, mis on mõeldud oliivikiivide eemaldamiseks, et selgitada sellise lahtivõtmise protsessi. Leda Cosmides eelistab sama asja selgekstegemiseks Šveitsi armee nuga. Mõlemal juhul on need riistad mõttetud, kui neid ei kirjeldata nende konkreetsest funktsioonist lähtudes: milleks see tera mõeldud on? Oleks mõttetu kirjeldada, kuidas töötab kaamera, viitamata tõsiasi, et ta on mõeldud piltide tegemiseks. Samamoodi on mõttetu kirjeldada inimese (või looma) silma, mainimata seejuures, et see on spetsiaalselt mõeldud ligikaudu sama ülesande täitmiseks.

Pinker ja Cosmides väidavad mõlemad, et sama kehtib ka inimaju puhul. Selle moodulid, nagu ka Šveitsi armee noa erinevad terad, on väga tõenäoliselt mõeldud konkreetsete ülesannete täitmiseks. Alternatiivne seisukoht, et aju on varustatud juhusliku keerukusega, millest tema mitmesu-

⁶⁹S. Mineka, M. Cook. Mechanisms involved in the observational conditioning of fear. — *Journal of Experimental Psychology, General* 122 (1993), lk 23–38.

gused funktsioonid tulenevad otsekui selle füüsikalise keerukuse õnnelikud kõrvalnähtused — idee, mida endiselt pooldab Chomsky —, käib risti vastu kõikidele tõenditele. Ei ole lihtsalt olemas midagi sellist, mis toetaks oletust, et mida detailsemaks mikroprotsessorite võrgustik teha, seda rohkem funktsioone nad omandavad. “Konneksionistlik”⁷⁰ lähenemine närvivõrgustikele, mille on suuresti eksiteele viinud kujutus ajast kui neuronite ja sünapside üldise eesmärgiga võrgustikust, on tegelikult selle idee põhjalikult proovile pannud ja leidnud ta puuduliku olevat. Etteantud probleemide lahendamise nõuab ka etteprogrammeeritud plaanipära olemasolu.

Siin avaldub ka teatav ajaloo iroonia. Idee looduse plaanipärasusest oli kunagi üks tugevamaid evolutsiooni vastu esitatud argumente. Tõepoolest, just plaanipärasuse argument oli see, mis hoidis kogu üheksateistkümnenda sajandi esimese poole evolutsioonilised ideed tõrjutuna. Selle argumendi kõige võimekam esitaja William Paley märkis tabavalt, et kui te leiate maast kivi, siis võib üsna vähe huvitavat järeldada selle kohta, kuidas see sinna sattus. Ent kui te leiate kella, siis olete sunnitud järeldama, et kusagil on olemas kellassepp. Seega kujutab elusolendites avalduv peen ja funktsionaalne plaanipärasus endast ilmselget tõendit jumala kohta. Darwinist oli geniaalne kasutada seda plaanipärasuse argumenti sama selgesõnaliselt, kuid vastupidise järelduse teenistuses: näitamaks, et Paley eksib. “Pime kellassepp” (kui kasutada Richard Dawkinsi fraasi), mida nimetatakse looduslikuks valikuks — mõjutades sammhaaval olendite kehade looduslikku varieerumist paljude miljonite aastate jooksul ja paljude miljonite indiviidide puhul —, võis täpselt sama hästi olla vastutav keerukate kohastumuste eest. Darwini hüpotees on leidnud nii veenvat kinnitust, et keerukaid kohastumusi peetakse praegu peamiseks tõendiks selle kohta, et looduslik valik on tõepoolest tegev olnud.⁷⁰

Keeleinstinkt, mis on olemas meil kõigil, on silmnähtavalt üks neid keerulisi kohastumusi, mis on nii kaunilt kavandatud selgeks ja komplitseeritud suhtlemiseks indiviidide vahel. On lihtne näha, kuidas see oli kasulik meie Aafrika tasandikel elavatele esivanematele, et jagada üksteisega üksikasjalikku

⁷⁰ Sõnast *connection* — ühendus (ingl. k). *Tlk.*

⁷⁰R. Dawkins. *The blind watchmaker*. Essex: Longman, 1986.

ja täpset informatsiooni sellisel keerukuse tasemel, mis oli teistele liikidele kättesaamatu. "Mine veidi maad mööda toda orunõlva üles ja pööra tiigi kõrval oleva puu juurest vasakule ning sa leiad kaelkirjaku, kelle me just tapsime. Väldi vilju kandvast puust paremale jäävat võsastikku, sest me nägime üht lõvi sinna minemas." Kaks lauset, mis pakatavad vastuvõtja jaoks ellujäämisväärtusest; kaks võidupiletit loodusliku valiku loteriis, ja ometi täiesti arusaamatud, kui nendega ei kaasneks võimet mõista grammatikat, ja üsna palju grammatikat.

Tõendeid selle kohta, et grammatika on kaasasündinud, on külluses ja mitmesuguseid. On piisavalt tõendeid selle kohta, et kusagil 7. kromosoomil paiknev geen mängib tavaliselt teatavat osa selle instinkti kujundamisel areneva loote ajus, ehkki meil ei ole aimugi, kui suurt osa see geen mängib. Sellest hoolimata on enamik sotsiaalteadlasi endiselt raevukalt vastu ideele geenidest, mille peamine efekt näib seisnevat otseselt grammatika väljakujunemise tagamises. 7. kromosoomil paikneva geeni puhul on selge, et rohkete tõendite kiuste eelistavad paljud sotsiaalteadlased väita, et selle geeni mõju keelele on pelgalt kõrvalefekt, mis kaasneb tema otsese mõjuga aju võimele mõista kõnet. Pärast terve sajandi valitsenud paradigmat, mille kohaselt instinktid on omased ainult "loomadele" ja inimesel puuduvad, ei ole selline tõrksus üllatav. Kogu see paradigma variseb aga kokku, kui võtta vaatluse alla Jamesi idee, et mõned instinktid ei saa välja areneda ilma õpitud, väliste sisenditeta.

See peatükk on järginud evolutsioonilise psühholoogia, inimkäitumise lihtsamateks osadeks lahtivõtmise seisukohti, et püüda mõista, milliste konkreetsete probleemide lahendamiseks ta välja valiti. Evolutsiooniline psühholoogia on uus ja silmatorkavalt edukas distsipliin, ta on toonud paljudesse inimkäitumise uurimise valdkondadesse uusi julgeid ideid. Käitumisgeneetika, mis oli 6. kromosoomile pühendatud peatüki teema, taotleb jämedates joontes sama eesmärki. Kuid selle lähenemine teemale on nii erinev, et käitumisgeneetika ja evolutsiooniline psühholoogia on asunud kokkupõrkekursile. Probleem seisneb järgnevas: käitumisgeneetika otsib indiviididevahelisi erinevusi ja püüab neid erinevusi seostada geenidega. Evolutsiooniline psühholoogia otsib ühist inimkäitumist — inimesele omaseid universaale, meis kõigis ettetule-

vaid jooni — ning püüab mõista, kuidas ja miks pidi selline käitumine muutuma osalt instinktiivseks. Sestap eeldab see, et pole olemas mingeid individuaalseid erinevusi, vähemalt mitte oluliste käitumiste osas. Nimelt seetõttu, et looduslik valik hävitab erinevused: see ongi tema töö. Kui geeni üks variant on palju parem kui teine, siis muutub see parem variant liigi jaoks peagi universaalseks ja halvem variant vähehaaval kaob. Seepärast järeltab evolutsiooniline psühholoogia, et kui käitumisgeneetikud leiavad mõne suure varieeruvusega geeni, siis saab see olla üksnes abistava funktsiooniga, mitte väga tähtis geen. Käitumisgeneetikud pareerivad seda väitega, et iga seni uuritud inimgeen on osutunud varieeruvaks ja seepärast peab evolutsioonilise psühholoogia seisukohaga midagi viltu olema.

Tegelikuses võib järk-järgult selguda, et vastuolu nende kahe lähenemise vahel on liialdatud. Üks uurib ühiste, universaalsete, liigispetsiifiliste käitumisjoonte geneetikat. Teine uurib individuaalsete erinevuste geneetikat. Mõlemal on omajagu õigus. Kõikidel inimestel on keeleinstinkt, samas kui ühelgi ahvil seda pole, ent see instinkt ei arene kõigil inimestel välja ühevõrra hästi. SLI-ga inimene suudab ikkagi palju paremini keelt õppida kui Washoe, Koko, Nim või ükskõik missugune teine treenitud šimpans või gorilla.

Nii käitumisgeneetika kui ka evolutsioonilise psühholoogia järeldused on ilmselgelt vastuvõetamatud paljudele mitte-teadlastele, kelle umbusklik pahameel tuleneb enamasti pealiskaudsest mõtlemisest. Kuidas saab üks geen, DNA "tähtede" lõik, kutsuda esile mingit käitumist? Missugune kujuteldav mehhanism võiks siduda ühte valgu retsepti võimega õppida ära inglise keele mineviku moodustamise reegel? Ma tunnistan, et see näib esmapilgul hiiglasliku hüppena, mis nõuab rohkem usku kui mõistust. Kuid see ei pruugi nii olla, sest oma olemuselt ei erine käitumisgeneetika embrüonaalse arengu geneetikast. Oletagem, et iga ajumoodul omandab kasvades lõpliku kuju vastavalt paljudele keemilistele gradientidele, mis on moodustunud areneva embrüo peas — see on neuronitele omamoodi teedekaart. Need keemilised gradientid võivad olla geneetiliste mehhanismide loodud. Ehkki võib olla raske ette kujutada geene ja valke, mis täpselt teavad, missuguses embrüo osas nad on, ei ole siiski kahtlust, et nad on olemas. Nagu ma hiljem, 12. kromosoomi vaadeldes näitan,

on sellised geenid tänapäeva geneetikateaduse üks kõige põnevamaid objekte. Idee käitumisgeenidest ei ole sugugi veidram kui idee arengugeenidest. Mõlema ees võib meie vaim tagasi kohkuda, kuid loodus ei ole kunagi pidanud inimlikku mõistmatust piisavaks põhjuseks, et oma meetodeid muuta.

Märkus

Evolutsioonilist psühholoogiat, selle peatüki teemat, käsitletakse paljudes raamatutes, teiste seas ka sellistes teostes nagu Jerome Barkow', Leda Cosmides ja John Tooby *The adapted mind* (Oxford University Press, 1992), Robert Wrighti *The moral animal* (Pantheon, 1994), Steven Pinkeri *How the mind works* (Penguin, 1998) ja minu enda *The red queen*. Inimkeele päritolu uurib Steven Pinker oma raamatus *The language instinct* (Penguin, 1994) ja Terence Deacon teoses *The symbolic species* (Penguin, 1997).

X- JA Y-KROMOSOOM: KONFLIKT

Xq28 — Aitäh geenide eest, mamps.

T-särk, mida müüdi geide ja lesbide raamatupoodides
1990. aastate keskel

Kõrvalepõige lingvistikasse on seadnud meid silmitsi evolutsioonilise psühholoogia jahmatavate tõdemustega. Kui see on teid rahutuks teinud, et asju kontrollib miski muu, et teie enda võimed, keelelised ja psühholoogilised, on mõnevõrra enam instinktide poolt määratud, kui te uhkusega kujutlesite, siis tegelikult läheb asi kohe veelgi hullemaks. Selle peatüki lugu on kogu geneetikaajaloos küllap kõige ootamatum. Me oleme harjunud pidama geene retseptideks, mis ootavad passiivselt kogu organismi huvidest lähtuvat transkriptsiooni: keha teenriteks. Siin kohtame hoopis teistsugust reaalsust. Keha on geenide ohver, mängukann, lahingutander ja nende ambitsioonide tööriist.

Suuruselt järgmist kromosoomi pärast seitsmendat nimetatakse X-kromosoomiks. X on üks kahest teistega sobimatust veidrikust. Tema paariline, kromosoom, millega tal on mõningane järjestuslik vastavus, ei ole mitte temaga identne kromosoom nagu kõikidel teistel juhtudel, vaid hoopis Y-kromosoom, tibatilluke ja peaaegu inertne jupp geneetilist tagantjäreletarkust. Vähemalt on see nii isaste imetajate ja kahetiivaliste ning emaste liblikate ja lindude puhul. Emastel imetajatel ja isastel lindudel on selle asemel kaks X-kromosoomi, kuid need on ikkagi mõneti ekstsentrilised. Selle asemel, et keha igas rakus oma geneetilist sõnumit võrdsel määral avaldada, pakib ükskõik kumb neist kahest end tihedasse kobarasse, mida nimetatakse Barri kehakeseks, ja jääb inertseks.

X- ja Y-kromosoom on tuntud kui sugukromosoomid sel lihtsal põhjusel, et nad otsustavad peaaegu täiusliku ettemääratusega organismi soo. Kõik saavad oma emalt X-kromosoomi. Ent kui te pärite isalt Y-kromosoomi, olete mees; kui te pärite isalt X-kromosoomi, olete naine. Esineb harvu erandeid, X- ja Y-kromosoomiga pealtnäha naisi, kuid need erandid kinnitavad reeglit. Sellistel inimestel on maskuleeriv võtmegeen Y-kromosoomil puudu või katki.

Enamik inimesi teab seda. Ei ole vaja tungida kuigi sügavale koolibioloogiasse, et sattuda X- ja Y-kromosoomi peale. Enamik inimesi teab ka seda, et põhjus, miks värvipimedus, hemofilia ja mõned teised häired esinevad palju sagedamini meestel, peitub selles, et need geenid asuvad X-kromosoomil. Et meestel ei ole "tagavara" X-kromosoomi, siis tabavad neid sellised retsessiivsed probleemid palju suurema tõenäosusega kui naisi; nagu väljendus üks bioloog, X-kromosoomil olevad geenid lendavad meestel ilma kaaspileodita. Ent X- ja Y-kromosoomi juures on asju, mida enamik inimesi ei tea, häirivaid, veidraid asju, mis on hakanud kõigutama koguni bioloogia alustugesid.

Ei tule just sageli ette, et ühest kõige tasakaalukamast ja soliidsemast teadusväljaandest, *Kuningliku Seltsi Filosoofiatöimetistest*, võib leida sellist keelekasutust: "Seega haaratakse imetajate Y-kromosoom suure tõenäosusega lahingusse, milles tema vastasel on relvaülekaal. Loogiline on järeldada, et Y peaks põgenema ja peitu pugema, loobudes kõigist transkribeeritud järjestustest, mis ei ole tema funktsioneerimiseks hädavajalikud."⁷¹ "Lahing", "vastane", "relvaülekaal", "põgenema"? Need on vaevalt midagi sellist, mida me võiksime oodata DNA molekulidelt. Ja ometi kohtame sedasama keelt veidi teaduslikumas sõnastuses ka ühes teises Y-kromosoomi käsitlevas teadusartiklis pealkirjaga "Sisevaenlased: genoomidevaheline konflikt, lookustevahelise võitluse evolutsioon (ICE) ja liigisisene Punane Kuninganna".⁷² Muu hulgas võib sellest artiklist lugeda: "Lakkamatu ICE Y-i ja ülejäänud genoomi vahel võib seepärast Y-i geneetilist kvaliteeti pidevalt õõnestada ja seda mõõdukalt kahjulike mutatsioonide põidlaküüdirändude tõttu. Y-i lagunemine on tingitud ge-

⁷¹W. Amos, J. Harwood. Factors affecting levels of genetic diversity in natural populations. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B* 353 (1998), lk 177–186.

⁷²W. R. Rice, B. Holland. The enemies within: intergenomic conflict, interlocus contest evolution (ICE), and the intraspecific Red Queen. — *Behavioral Ecology and Sociobiology* 41 (1997), lk 1–10. (Punase Kuninganna printsiip nõuab evolutsioonilistelt süsteemidelt oma kohasuse säilitamiseks pidevat arengut. Printsiibi nimetus on võetud Lewis Carrolli raamatust *Alice peeglitagusel maal*, milles Punane Kuninganna ütleb Alice'ile, et "siin tuleb paigalpüsimiseks täiest jõust joosta". *Tlk.*)

neetilisest põidlaküüdirändest, aga just ICE on see protsess, mis talitleb katalüütiliselt ning kihutab lakkamatult tagant mees- ja naissoo vahelist antagonistlikku koosevolutsiiooni.” Isegi kui enamik sellest on teie jaoks hiina keel, on siin ometi teatud sõnad, mis silma hakkavad: sõnad nagu “vaenlased” ja “antagonism”. Sama materjali käsitleb ka üks hiljuti ilmunud õpik. Selle pealkiri kõlab lihtsalt: *Evolutsioon: nelja miljardi aastane sõda*.⁷³ Mis toimub?

Mingil hetkel minevikus asendus meie esivanematel roomajatele omane komme määrata sugu muna temperatuuri järgi selle määramisega geneetiliselt. Muutuse tõenäoline põhjus seisnes selles, et nii sai kumbki sugupool alustada ettevalmistusi oma spetsiifilise rolli täitmiseks juba eostumise hetkest. Meie puhul tegi sugu määrav geen meid isaseks ja selle puudumine jättis emaseks, samas kui lindudel oli asi vastupidi. Kõnealune geen meelitas peagi enda juurde teisigi isastele kasulikke gene: näiteks suurte lihaste või agressiivsete kalduvuste gene. Aga et emased neid gene ei tahtnud — sest need raiskavad energiat, mida emased eelistavad kulutada järelkasvule —, siis avastasid need sekundaarsed geenid, et on ühe sugupoole juures soodsas ja teise juures ebasoodsas olukorras. Erialases kõnepruugis tuntakse neid gene suguliselt antagonistlike geenidena.

Dilemma lahenes, kui üks teine mutantne geen tõkestas kahe paarilise kromosoomi vahel tavaliselt toimuva geneetilise materjali vahetuse. Nüüd võisid suguliselt antagonistlikud geenid lahkned ja oma teed minna. Y-kromosoomil olev variant võis kasutada kaltsiumi sarvede valmistamiseks, X-kromosoomil olev variant aga piima valmistamiseks. Seega kaaperdas soo määramise protsess paari keskmise suurusega kromosoomi, mis olid kunagi olnud koduks kõikvõimalikele “normaalsetele” geenidele, ja muutis need sugukromosoomideks, millest kumbki meelitas ligi erisuguseid geenikomplekte. Y-kromosoomile kogunevad geenid, mis on kasulikud isastele, kuid sageli kahjulikud emastele; X-kromosoomile kogunevad geenid, mis tulevad kasuks emastele, kuid on kahjulikud isastele. Näiteks on olemas hiljuti avastatud geen nimega DAX, mis leiti X-kromosoomilt. Mõned vähesed ini-

⁷³M. Majerus, W. Amos, G. Hurst. *Evolution: The four billion year war*. Essex: Longman, 1996.

mesed sünnivad ühe X- ja ühe Y-kromosoomiga, kuid kahe DAX-geeni koopiaga X-kromosoomil. Selle tulemuseks on, et ehkki niisugused inimesed on geneetiliselt meessoost, arenevad neist normaalsed naised. Põhjus, nagu selgub, peitub selles, et DAX ja SRY — Y-kromosoomil olev geen, mis teeb meestest mehed — on teineteise suhtes antagonistlikud. Üks SRY saab jagu ühest DAX-ist, kuid kaks DAX-i saavad jagu ühest SRY-st.⁷⁴

Geenidevahelise antagonismi teke loob ohtliku olukorra. Kui võtta appi metafoor, siis võib tähele panna, et neile kahele kromosoomile ei ole enam kõige hingelähedasemad teineteise huvid, rääkimata juba liigi kui terviku huvidest. Täpsemalt öeldes, mingi X-kromosoomil oleva geeni levikuks võib olla hea miski, mis tegelikult kahjustab Y-kromosoomi, või vastupidi.

Oletagem näiteks, et X-kromosoomile ilmuks geen, mis kujutaks endast ainult Y-kromosoomi kandvaid sugurakke tapva letaalse mürgi retsepti. Sellise geeniga mehel ei oleks vähem lapsi kui igal teiselgi mehel. Kuid tal oleksid ainult tütreid ja mitte ühtegi poega. Kõik need tütreid kannaksid seda uut geeni, samas kui ükski poegadest, kui tal neid oleks, seda ei kannaks. Seepärast on see geen järgmises põlvkonnas kaks korda sagedasem, kui ta muudu oleks. Ta leviks väga kiiresti. Sellise geeni levik lõpeks alles siis, kui ta oleks juba eos hävitanud nii palju mehi, et liigi püsimine satuks ohtu ja mehed läheksid väga kõrgesse hinda.⁷⁵

Otsitud näide? Sugugi mitte. Liblikal *Acraea encedon* just täpselt see ongi juhtunud. Tulemuseks on, et soolises jaotuses on emaste osakaal üheksakümmend seitse protsenti. See on ainult üks paljudest teadaolevatest seda tüüpi evolutsiooniliste konfliktide hulka kuuluvatest juhtumitest, mida tuntakse sugukromosoomse nihke nime all. Enamik tuntud juhtudest piirdub putukatega, aga ainult seepärast, et teadlased on putukaid põhjalikumalt uurinud. Veider ja konfliktne keelekasutus neis lõikudes, mida ma eespool tsiteerisin, hakkab nüüd rohkem tähendust omandama. Veidi lihtsat statistikat:

⁷⁴A. Swain, V. Narvaez, P. Burgoyne, G. Camerino, R. Lovell-Badge. Dax1 antagonises sry action in mammalian sex determination. — *Nature* 391 (1998), lk 761–767.

⁷⁵W. D. Hamilton. Extraordinary sex ratios. — *Science* 156 (1967), lk 477–488.

et naistel on kaks X-kromosoomi, meestel aga ainult üks, siis on kolm neljandikku kõigist sugukromosoomidest X-id; üks neljandik on Y-id. Või teisiti väljendudes, X-kromosoom vee-dab kaks kolmandikku ajast naistes ja ainult ühe kolmandiku meestes. Seetõttu on X-kromosoomil kolm korda suurem tõe-näosus arendada välja võime jagada Y-ile ootamatuid hoope kui Y-il arendada välja võime jagada X-ile ootamatuid hoope. Iga Y-kromosoomil olev geen on haavatav vastselt arenenud nihutava X-i geeni poolt. Selle tulemusena on Y-kromosoom loobunud nii paljudest geenidest kui võimalik ja sulgenud üle-jäänud, et "põgeneda ja peitu pugeda" (kui kasutada Cam-bridge'i ülikoolis töötava William Amose erialast žargooni).

Enamiku oma geenidest on inimese Y-kromosoom sulge-nud nii efektiivselt, et suur osa selle järjestusest koosneb mit-tekodeerivast DNA-st, millel pole mingisugust otstarvet, ent mis moodustab ka vähe sihtmärke, mida X-kromosoomi geenid võiksid rünnata. On olemas väike piirkond, mis näib olevat üsna hiljuti siia üle lipsanud X-kromosoomilt — nn pseudo-autosoomne piirkond — ja on ka üks ülitähtis geen, juba mai-nitud *SRY*. See geen käivitab terve sündmusteahela, mis viib embrüo maskuleerumiseni. Harva on ühel geenil õnnestunud omandada nii suur võim. Ehkki ta talitleb ainult lülitina, tuleneb paljugi järgnevast just sellest. Genitaalid kasvavad selliselt, et hakkavad välja nägema peenise ja munanditena, kehaehitus ja -kuju teisenevad võrreldes naiselikuga (mis on meie liigi puhul norm, ehkki mitte lindude ja liblikate puhul) ning mitmesugused hormoonid alustavad aju töötlemist. Mõni aasta tagasi ilmus ajakirjas *Science* Y-kromosoomi n-ö pilke-kaart, mis väitis end olevat lokaliseerinud — muu hulgas — selliste stereotüüpsete mehelike joonte geenid nagu pidev tele-kanalite vahetamine, võime jätta meelde ja rääkida anekdoote, huvi ajalehtede spordikülgede vastu, tapmis- ja vägival-la-filmide nautimine ning võimetus väljendada tundeid telefoni teel. See nali on naljakas siiski ainult seepärast, et me tunne-me need harjumused ära kui mehelikud, ning seetõttu on asi kaugel sellest, et pilgata ideed niisuguste harjumuste genee-tilisest määratusest — see nali üksnes võimendab seda ideed. Vale oli tolle diagrammi puhul ainult see, et need mehelikud käitumisjooned ei tulene iga sellise käitumise spetsiifilistest geenidest, vaid aju üldisest maskuleerimisest niisuguste hor-moonide poolt nagu testosteroon, mille tulemuseks on kaldu-

vus käituda tänapäevases keskkonnas just sel viisil. Seega tulenevad paljud mehelikud harjumused teatud mõttes *SRY*-geenist endast, sest viimane käivitab sündmusteahela, mis viib nii aju kui ka keha maskuleerumiseni.

SRY-geen on kummaline. Selle järjestus on eri meestel silmatorkavalt ühesugune: inimliigil ei esine peaaegu ühtegi punktmutatsiooni (s.t järjestuse ühetähelist erinevust). Selles mõttes on *SRY* variatsioonivaba geen, mis ei ole juba alates kõigi inimeste viimasest ühisest eellasest ligikaudu 200 000 aastat tagasi peaaegu üldse muutunud. Samas on meie *SRY* väga erinev šimpansi omast ja erinev ka gorilla omast: liikide vahel on selle geeni varieeruvus kümme korda suurem, kui on omane teistele geenidele. Võrreldes teiste aktiivsete (s.t avalduvate) geenidega on *SRY* üks kõige kiiremini evolutsioneeruvaid.

Kuidas seda paradoksi seletada? William Amose ja John Harwoodi järgi peitub vastus põgenemise ja peitupugemise protsessis, mida nad nimetavad valikusööstudeks. Aeg-ajalt ilmub X-kromosoomil välja nihutav geen, mis tungib kallale Y-kromosoomile, tundes ära *SRY* valmistatava valguga. Otsekohe on valikueelis igal haruldasel *SRY* mutandil, mis on piisavalt teistsugune, et teda ära ei tuntaks. See mutant hakkab levima teiste isaste arvel. Ründav X-kromosoom kallutab sugudevahelise suhte emaste kasuks, kuid uue mutantse *SRY* levik taastab tasakaalu. Lõpptulemuseks on täiesti uue järjestusega *SRY* geen, mis on olemas kõigil liigikaaslastel ja millele on omane väike varieeruvus. Selle äkilise evolutsioonipuhangu tagajärjel (mis võib toimuda nii kiiresti, et jätab endast jälgitavas evolutsioonikulgu vähe märke) toodetakse *SRY*-sid, mis on eri liikidel väga erisugused, kuid liigisiselt väga sarnased. Kui Amosel ja Harwoodil on õigus, siis pidi vähemalt üks selline sööst toimuma pärast šimpansi eellaste ja inimese eellaste lahkumist viis kuni kümme miljonit aastat tagasi, kuid enne kõigi tänapäevainimeste ühist eellast 200 000 aastat tagasi.⁷⁶

Te võite pisut pettunud olla. Vägivald ja konflikt, mida ma lubasin peatüki alguses, ei osutu millekski enamaks kui

⁷⁶W. Amos, J. Harwood. Factors affecting levels of genetic diversity in natural populations. — *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B* 353 (1998), lk 177–186.

molekulaarse evolutsiooni pisidetailideks. Ei maksa karta. Ma ei ole veel lõpetanud ja kavatsen õige pea siduda need molekulid reaalsete, inimlike konfliktidega.

Soolise antagonismi juhtiv teadlane on William Rice California ülikoolist Santa Cruzis ja ta on lõpule jõudnud tähelepanuväärse katseseeriaga, mille eesmärk oli sellesse küsimusse selgust tuua. Mingem tagasi oma hüpoteetilise eellaslendi juurde, kes on just äsja omandanud selgesti eristatava Y-kromosoomi ja on ametis paljude sellel asuvate geenide sulgemisega, et pääseda ründavate X-i geenide eest. See tärkav Y-kromosoom, kui kasutada Rice'i sõnu, on nüüd isastele kasulike geenide jaoks kuum koht. Et Y-kromosoom ei satu kunagi emastesse, võib ta vabalt omandada geene, mis on emastele väga kahjulikud, eeldusel, et nad on vähemalt pisutki kasulikud isastele (kui te ikka veel uskusite, et evolutsiooni puhul käib jutt liigi hüvest, siis loobuge sellest uskumusest otsekohe). Äädikakärbestel — ja ka inimestel — koosneb isaste ejakulaat seemnevedelikuks nimetatavas paksus supis heljuvatest spermarakkudest. Seemnevedelik koosneb valkudest, geenide produktidest. Nende otstarve on täiesti teadmata, kuid Rice'il on üks kaval mõte. Äädikakärbeste seksi ajal sisenevad need valgud emaste verre ja liiguvad lisaks teistele kehaosadele ka nende ajuu. Seal mõjuvad nad emaste seksuaaltungi vähendavalt ja nende ovulatsioonitempot tõstvalt. Kolmkümmend aastat tagasi oleksime me seda tempotõusu seletanud liigi hüve seisukohast. Emasel on aeg lõpetada seksuaalpartnerite otsimine ja otsida selle asemel hoopis pesapaika. Isase seemnevedelik suunab tema käitumise selle eesmärgi täitmisele. Just nii kommenteerinuks asja *National Geographic*. Meie päevil omandab see informatsioon veidi süngema alatoonit. Isane püüab emast manipuleerida, et see ei paarituks ühegi teise isasega ja muneks rohkem mune tema spermidega, ning ta teeb seda suguliselt antagonistlike geenide korraldusel, mis tõenäoliselt asuvad Y-kromosoomil (või mille aktiveerivad Y-kromosoomil asuvad geenid). Emane on valikusurve all, mis sunnib teda olema sellise manipuleerimise suhtes üha enam ja enam resistentne. Tulemuseks on patiseis.

Rice viis oma oletuse kontrollimiseks läbi teravmeelse katse. Kahekümne üheksa põlvkonna vältel takistas ta emastel kärbestel resistentsuse väljaarenemist: ta hoidis eraldatuna

emaste liini, kellel ei toimunud mingeid evolutsioonilisi muutusi. Samal ajal laskis ta isastel genereerida üha efektiivsemaid seemnevedeliku valke, testides neid üha resistentsemate emastega. Pärast kahtkümmend üheksat generatsiooni viis ta kaks liini uuesti kokku. Tulemuseks oli mäekõrgune ülekaal. Isaste sperma oli emaste manipuleerimisel nüüd nii efektiivne, et see oli sisuliselt toksiline: see võis emased tappa.⁷⁷

Rice usub nüüd, et suguline antagonism toimib kõikvõimalikes keskkondades. Ta jätab endast märgi maha kiirelt evolutsioneeruvate geenidena. Näiteks limuste hulka kuuluval merikõrval kodeerib lüsiini-nimelist valku, mida sperm kasutab augu puurimiseks läbi munaraku glükoproteiinist maatriksi, väga kiiresti muutuv geen (see kehtib tõenäoliselt ka meie puhul), ilmselt seetõttu, et lüsiini ja maatriksi vahel toimub võidurelvastumine. Kiire läbitungimine on kasulik spermile, kuid kahjulik munarakule, sest sel juhul pääsevad läbi ka parasiidid või teine sperm. Kui kodusemate asjade juurde tulla, siis platsentat kontrollivad kiirelt evolutsioneeruvad geenid (mis pealegi on pärit isalt). Tänapäeva evolutsiooniteoreetikud eesotsas David Haigiga kalduvad praegu pidama platsentat ema organismi parasiitlikuks ülevõtmiseks loote isapoolsete geenide poolt. Platsenta püüab ema vastuseisust hoolimata reguleerida tema vere suhkrusisaldust ja vererõhku ning seda loote heaolu silmas pidades.⁷⁸ Lähemalt sellest 15. kromosoomi käsitlevas peatükis.

(Järgneb)

⁷⁷W. R. Rice. Sexually antagonistic genes: experimental evidence. — *Science* 256 (1992), lk 1436–1439.

⁷⁸D. Haig. Genetic conflicts in human pregnancy. — *Quarterly Review of Biology* 68 (1993), lk 495–531.

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,
ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik nüüd tellida

- mugava otsekorralduslepinguga e-pangas või pangakontoris — selle vormistamiseks tuleb toimetusest küsida endale isiklik viitenumber (tel. 07423050 või e-post akadeemia@akad.ee)

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

- telefonitsi — helistades numbril 06408597 (Kirilind)
- ajakirjanduslevi punktides, postimajades jm.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Toimetuses müügil ka *Akadeemia* vanemad numbrid.

CONTENTS

Defence League of the Republic of Estonia, 1918–1920	1355
..... <i>Jarkko Kemppe</i>	
The Estonian Democratic Movement and the Estonian National Front: A documented retrospection. II*	1366
..... <i>Mait Raun</i>	
On the continuity of the Republic of Estonia, 1940–1992	1392
..... <i>Rein Marandi</i>	
Values in Theognis' collection of poems <i>Corpus Theognideum</i> ..	1398
..... <i>Martin Suuroja</i>	
The Cathars. I	1416
..... <i>Malcolm Lambert</i>	
Why I am not a Christian	1436
..... <i>Bertrand Russell</i>	
Poetry	1457
..... <i>Andres Ehin</i>	
Hearer's finds in deaf people's folklore*	1462
..... <i>Liina Paaes</i>	
<i>Review: Journalistic technique alone does not suffice. Tiit Hennoste. Uudise käsiraamat. Kuidas otsida, kirjutada, toimetada ja serveerida ajaleheuudist. Tartu: Tartu University Press, 2001.</i>	1500
..... <i>Raivo Palmaru</i>	
<i>Review: On religiosity in Estonia. Raigo Liiman. Usklikkus muutuvast Eesti ühiskonnas. Tartu: Tartu University Press, 2001.</i>	1506
..... <i>Lea Altnurme</i>	
<i>Review: Robert H. Mach. Füüsika võlu. Translated by Henn Käämbre. Tartu: Ilmamaa, 2000.</i>	1510
..... <i>Piret Kuusk</i>	
<i>Discussion: A few notes on counterarguments. Lauri Vahtre. Tõediskursus ja tõetusediskursus. — Akadeemia, 2002, No. 2, pp. 398–407</i>	1518
..... <i>Rein Ruutsoo</i>	
Abstracts	1535
Genome: The autobiography of a species in 23 chapters. IV	1543
..... <i>Matt Ridley</i>	

* Peer-reviewed articles.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

